

diskusija o pregledu istorije SKJ

U organizaciji Društva istoričara BiH i Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta održana je u Sarajevu 26. i 27. februara 1964. godine diskusija o »Pregledu istorije SKJ«. Ovdje objavljujemo pripremljene priloge za ovu diskusiju — referat i koreferate — kao i autorizovane diskusije.

Nikola Babić

O „Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije“ (referat)

Pojavu Pregleda istorije SKJ prije 10 mjeseci dočekala je naša javnost, a pogotovo stručnjaci — istoričari, sa osobitim interesovanjem. To najbolje potvrđuje činjenica da se već u ovom kratkom vremenu ukazala potreba za njegovim novim izdanjem, iako je djelo štampano u gotovo 212 hiljada primjeraka.

Pregledom smo prvi put dobili na jednom mjestu kompleksan prikaz, dobrim dijelom i obradu istorijskog razvitka i djelovanja KP odnosno SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta od njihovog nastanka, razvitka NOB i poslijeratne socijalističke izgradnje do 1958. godine. Kada tome dodamo i činjenicu da nas Pregled upoznae i sa najznačajnijim događajima naše nacionalne istorije i nekim osnovnim elementima ekonomskog razvitka zemlje u ovom 40-godišnjem periodu, onda je neosporno da Pregled predstavlja značajan doprinos našoj savremenoj historiografiji i dobrodošao priručnik iz najnovije istorije naših naroda za praktičnu djelatnost u školama i drugim obrazovnim institucijama, kao i u Savezu komunista.

Raspravljjanje o ovom djelu metodom javnih diskusija u aktivima političkih i javnih radnika, u stručnim udruženjima i društvima započeto u okviru priprema za njegovo drugo izdanje biće sigurno od velike koristi ne samo za novo izdanje Pregleda nego i za budući rad na izučavanju istorije radničkog pokreta, a time i naše najnovije istorije. Kako je s takvim ciljem organizovana i naša današnja diskusija, namjera mi je da ovim referatom ukažem na neke osnovne karakteristike Pregleda, iznesem izvjesna kritička mišljenja i primjedbe na Pregled u cjelini i na materiju u njemu koja se odnosi na Basnu i Hercegovinu.

Za objektivnu diskusiju o samom tekstu Pregleda istorije SKJ treba imati u vidu više elemenata; prije svega ono što i sama redakcija ističe — tj. da su autori »... tom poslu pristupili bez velikih pretenzija, svjesni da je sada moguće dati samo jedan opšti pregled, a nikako sintezu«, zatim preskromne rezultate koje je do otpočinjanja rada na Pregledu dala jugoslovenska historiografija u oblasti istorije radničkog

Nikola Babić

O „Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije“ (referat)

Pojavu Pregleda istorije SKJ prije 10 mjeseci dočekala je naša javnost, a pogotovo stručnjaci — istoričari, sa osobitim interesovanjem. To najbolje potvrđuje činjenica da se već u ovom kratkom vremenu ukazala potreba za njegovim novim izdanjem, iako je djelo štampano u gotovo 212 hiljada primjeraka.

Pregledom smo prvi put dobili na jednom mjestu kompleksan prikaz, dobrim dijelom i obradu istorijskog razvitka i djelovanja KP odnosno SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta od njihovog nastanka, razvitka NOB i poslijeratne socijalističke izgradnje do 1958. godine. Kada tome dodamo i činjenicu da nas Pregled upoznaje i sa najznačajnijim događajima naše nacionalne istorije i nekim osnovnim elementima ekonomskog razvitka zemlje u ovom 40-godišnjem periodu, onda je neosporno da Pregled predstavlja značajan doprinos našoj savremenoj historiografiji i dobrodošao priručnik iz najnovije istorije naših naroda za praktičnu djelatnost u školama i drugim obrazovnim institucijama, kao i u Savezu komunista.

Raspravljjanje o ovom djelu metodom javnih diskusija u aktivima političkih i javnih radnika, u stručnim udruženjima i društvima započeto u okviru priprema za njegovo drugo izdanje biće sigurno od velike koristi ne samo za novo izdanje Pregleda nego i za budući rad na izučavanju istorije radničkog pokreta, a time i naše najnovije istorije. Kako je s takvim ciljem organizovana i naša današnja diskusija, namjera mi je da ovim referatom ukažem na neke osnovne karakteristike Pregleda, iznesem izvjesna kritička mišljenja i primjedbe na Pregled u cjelini i na materiju u njemu koja se odnosi na Basnu i Hercegovinu.

Za objektivnu diskusiju o samom tekstu Pregleda istorije SKJ treba imati u vidu više elemenata; prije svega ono što i sama redakcija ističe — tj. da su autori »... tom poslu pristupili bez velikih pretenzija, svjesni da je sada moguće dati samo jedan opšti pregled, a nikako sintezu«, zatim preskromne rezultate koje je do otpočinjanja rada na Pregledu dala jugoslovenska historiografija u oblasti istorije radničkog

pokreta, KPJ, NOB i socijalističke izgradnje, nedostatak naučne obrade naše najnovije nacionalne istorije, te ogromnu prazninu u arhivskoj građi iz ove oblasti i nesređenost, nedostupnost i nepripremljenost za naučni rad onog skromnog fonda arhivske građe organizacija radničkog pokreta, koja je locirana u većem broju ustanova u zemlji i u inostranstvu.

U stvari, u dosadašnjoj našoj istoriografiji radnički pokret i njegove organizacije nisu zauzeli ono mjesto koje su objektivno imali u društveno-političkom razvitku naših naroda od 70-tih godina prošlog vijeka, a posebno u periodu koji obrađuje Pregled istorije SKJ. Predratna buržoaska istoriografija odnosila se prema njemu kao da nije ni postojao, a u poslijeratnom periodu bilo je dosta ustezanja da se započne sa naučnim radom u ovoj oblasti. Izuzimajući Vojnoistorijski institut, tek negdje u vrijeme rada na Pregledu osnovane su prve naučne institucije i organizovan planski i sistematski rad na izučavanju ovog najmanje ispitanog i obrađenog dijela naše najnovije istorije.

Ovakvo stanje rezultiralo je činjenicom da autori Pregleda nisu raspolagali ni jednim kompleksnijim radom monografskog karaktera koji bi mogao da posluži kao osnova za sintetičku obradu pojedinih perioda ili odgovarajuće problematike iz djelovanja KPJ i radničkog pokreta između dva rata. Nekoliko desetina manjih radova, pretežno iz pera novinara i publicista, koji fragmentarno govore o prilikama u zemlji, položaju radnika, pojedinim štrajkovima i drugim akcijama još manje su mogli da posluže ovoj svrsi.

Mnogo više je bilo učinjeno na izučavanju oslobodilačkog rata i revolucije. Tu je, prije svega, nekoliko zamašnih radova Vojnoistorijskog instituta, koji s gledišta vojne istorije na bazi izvora prvoga reda pružaju cjelovit prikaz razvitka oslobodilačkog rata. I više od 250 drugih manjih radova koji se odnose na ovaj period takode uglavnom tretiraju vojnu istoriju naše revolucije, a samo fragmentarno i njene druge aspekte. Međutim, društveno-politička kretanja i razvitak revolucionarnih procesa, djelovanje KPJ i borba za stvaranje jedinstva naroda oko njene platforme, analiza uloge i mjesta pojedinih klasa i slojeva u revoluciji, procesi diferenciranja društveno-političkih snaga i druga značajna pitanja nisu ni izdaleka istražena i obrađena.

U istorijsku obradu bilo kojeg problema iz perioda naše socijalističke izgradnje, do ovog vremena još niko nije bio zakoračio.

Kolektiv autora, dakle, prihvatio se jednog napornog pionirskog rada ne čekajući rješenje svih ovih složenih problema i uspio je da nam na više od 560 stranica Pregleda (izdanje latinicom) pruži jedan dosta cjelovit i ujednačen prikaz ove tematike.

Našoj širokoj čitalačkoj publici, pa i dobrom dijelu slušalaca u institucijama za obrazovanje odraslih koji ne stižu da prate svu političku i stručnu istorijsku literaturu, time je prvi put omogućeno da se u jednom djelu približe upoznavanju sa osnovnim principima i problemima karakterističnim za ovaj 40-godišnji period djelovanja SKJ, te ocjenama svih najvažnijih momenata toga djelovanja i razvitka.

Prije svega, mnogo više nego u dosadašnjoj oskudnoj literaturi osvjetljena je i jasnije prikazana evolucija stavova KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, koja se razvijala od unitarističkih stavova i sektaškog odnosa prema nacionalnim pokretima početkom dvadesetih godina, preko ideje o razbijanju Jugoslavije kao imperijalističke tvorevine nametnute spolja, do pravilnih stavova o jugoslavenskoj državi kao zajednici ravnopravnih naroda zauzetih sredinom tridesetih godina i potvrđenih u toku naše socijalističke revolucije. Objektivno i više nego do sada prikazani su odnosi između KPJ i Kominterne i negativni uticaj ove druge na rješavanje nekih osnovnih problema s kojima se u svojoj političkoj borbi susretala KPJ. Potpunije je prikazan i jasnije ocijenjen razvoj frakcijskih borbi u rukovodstvu KPJ kao jedne od objektivnih komponenti procesa idejnog sazrijevanja i političke i organizacione izgradnje Partije. Ukazano je na izuzetan značaj pojave novih revolucionarnih snaga u Partiji potkraj dvadesetih godina i na njihovu veliku ulogu u borbi protiv frakcija i sektaške izolovanosti i kasnije za širenje njene političke platforme i povezivanje sa širokim radničkim i narodnim slojevima, za stvaranje revolucionarno-demokratskog pokreta krajem tridesetih godina, koji u revoluciji izrasta u milionsku organizaciju Narodnooslobodilačnog fronta. U Pregledu je mnogo više nego ranije izložen i potkrijepljen činjenicama internacionalizam KP i revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije koji se kontinuirano manifestovao od prvih dana njihovog nastojanja u akcijama za odbranu sovjetske i mađarske revolucije, u pomoći gladnima u Rusiji i bugarskim komunistima, u učešću u međunarodnim radničkim i komunističkim organizacijama i saradnji sa susjednim radničkim pokretima i komunističkim partijama, u učešću u građanskom ratu u Španiji i svestranoj borbi protiv fašizma — između dva rata, pa do onog bogatog doprinosa koji su KPJ i čitav naš revolucionarni pokret dali međunarodnom radničkom pokretu u socijalističkoj revoluciji i poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji. U odgovarajućem obimu i dosta dobro su ukomponovani međunarodni odnosi i prikazi najznačajnijih zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu, čime je istaknuta povezanost i uslovljenost djelovanja KPJ tim zbivanjima. U poglavlju Pregleda koje se odnosi na ratni period prvi put je posvećena veća pažnja baš onim aspektima revolucije koji u dosadašnjoj historiografskoj literaturi nisu našli dovoljno mjesta i nisu bili objašnjeni. Prikazan je društveno-politički razvitak u toku NOB i, u vezi s tim, oni procesi i elementi koji su omogućili da se kod nas istovremeno vodi i rat za nacionalno oslobođenje od okupatora i socijalistička revolucija. Najzad, obrada poslijeratnog razvitka naše zemlje našla je prvi put više mjesta u istorijskoj literaturi. Pa, iako je to više hronologija političkih zbivanja nego istorijski pregled, značajno je da su određene faze i procesi tog razvitka dobili svoja prva uopštavanja, što će predstavljati značajno ohrabrenje i podsticaj za njihova daljnja izučavanja. Iako se u ovom dijelu Pregleda uglavnom konstatuju događaji i zbivanja, a veći broj ocjena ne temelji se na prikazu procesa, ipak su neka bitna pitanja (suprotstavljanje KPJ Staljinovoj hegemonističkoj i dogmatskoj politici u odnosima između socijalističkih zemalja, uvođenje radničkog i društvenog upravljanja u proizvodnji

i drugim oblastima društvenog života, borba SKJ za razvitak socijalističkih društvenih odnosa u cjelini) — djelimično objašnjena i prikazana. Uostalom, mnogi procesi naše socijalističke izgradnje još su u toku, a oni završeni isuviše su nam bliski da bi se o njima mogla dati definitivna istorijska ocjena.

Sve ovo govori da je Pregled u društveno-političkoj aktivnosti i u praktičnoj djelatnosti nas istoričara popunio jednu ozbiljnu prazninu, omogućio solidniju interpretaciju ove materije bez pretjeranih improvizacija (kakvih je ranije bilo), a istovremeno podstaknuo i na nove napore u naučnoistraživačkom radu u oblasti istorije SKJ i radničkog pokreta u cjelini.

I kada se danas postavlja pitanje da li nam je bio potreban ovakav Pregled ili je trebalo čekati na obimnije naučno djelo o razvitku radničkog pokreta i socijalističke revolucije jugoslavenskih naroda — a toga ima čak i među istoričarima, — mislim da se slobodno može reći da takva pitanja nemaju svoje opravdanje.

Daleko sam od pomisli da time kažem da je Pregled imun od kritičkih primjedbi. Naprotiv, smatram da svi mi imamo mnogo predloga, mnogo zamjerki i zahtjeva koji se odnose na Pregled u cjelini i svako od njegovih poglavlja. Tu ne mislim samo na one brojne primjedbe u smislu — zašto nije pomenut ovaj ili onaj lokalni događaj, odnosno ova ili ona ličnost — te one koje posebnim mjerilima važu koliko je rečeno o ovom ili onom kraju i području, što ne znači da i tu ne može biti opravdanih prigovora. Mislim, prije svega na one principijelne primjedbe i prijedloge koje bi većinom trebalo uvažiti već u narednom izdanju Pregleda, a koje bi u cjelini trebalo imati u vidu u daljnjem izučavanju istorije radničkog pokreta, SKJ, revolucije i socijalističke izgradnje u Jugoslaviji. U tom svjetlu i mislim iznijeti neke primjedbe i mišljenja.

Čini mi se da je neosporno da Pregledu nedostaje jedan širi uvod ili čitavo poglavlje u kojem bi bili podrobnije objašnjeni razvoj radničkog pokreta i djelatnost socijaldemokratskih partija, odnosno stranaka, u pojedinim jugoslavenskim zemljama do 1919. godine. Početi istoriju Partije, a time i radničkog pokreta tek od 1919. godine, znači vještački ih odvojiti od njihovih stvarnih temelja. Ono što je o ovom rečeno na dvadeset stranica sadašnjeg Uvoda predstavlja isuviše uopšten i samo letimičan osvrt. Uostalom, već od prve glave Pregleda, pa dalje u svim glavama koje govore o periodu između dva rata često se susrećemo sa različitim stavovima i shvatanjima u KPJ o nacionalnom, seljačkom i drugim aktuelnim pitanjima političke borbe i političke djelatnosti kao i stvaranjem frakcija i grupa oko tih shvatanja. Međutim, čitaocu koji prva saznanja o KPJ stiže iz Pregleda teško je shvatiti vrtlog frakcionaških borbi i različitosti shvatanja i stavova u novostvorenoj revolucionarnoj partiji, ako mu nisu objašnjeni njihovi korijeni i procesi u kojima su oni nastajali i prerastali čak i na programske stavove pojedinih struja ili partija u cjelini kao i to na koji način su se infiltrirali i tako dugo održali u KPJ. Osloniti se samo na objašnjenje, dato u više navrata, da su socijaldemokratske stranke bile »opterećene idejnim i političkim nasljeđem II internacionale« i da je to nasljeđe preneseno i u KPJ, a ne potkrijepiti to širim

prikazom razvoja, djelovanja pa i slabosti ovih stranaka, ne samo da nije dovoljno, nego nije ni uvjerljivo. Zbog toga mislim da bi zaista bilo nužno ovaj period prikazati mnogo šire. Kod nas su, uostalom, radnički pokreti u pojedinim jugoslavenskim zemljama, pa i međunarodni radnički pokret toliko poznati, da ne kažem izučeni, da se u početnom poglavlju Pregleda ili njegovoj prvoj glavi sve to može prikazati u onoj mjeri koja bi zadovoljila ovu potrebu. To je period koji je do sada u ovoj oblasti najviše proučavan i o njemu je objavljeno više od 140 manjih ili većih radova, što predstavlja značajnu osnovu za rad na cjelovitoj obradi.

Citajući Pregled, osobito poglavlja koja se odnose na period između dva rata, teško se oteti utisku da su autori u nastojanju da prikažu aktivnost Centralnog komiteta, njegove plenuma i odluke, kongrese, konferencije, veze između CK i Kominterne i sl., kao neosporno značajne momente u prikazivanju razvoja i djelatnosti KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta, dobrim dijelom bili spriječeni da podrobnije prikažu izvjesne značajne događaje, kretanja i procese po pojedinim zemljama, pokrajinama ili pojedinim širim regionima, vrlo značajne za ta područja ili za čitav revolucionarni radnički pokret. Ovakav tretman ne pruža mogućnosti čitaocu da shvati u čemu se iscrpljivala aktivnost nižih partijskih rukovodstava, a osobito partijskog članstva, kakvi su bili oblici i forme njihovog djelovanja u radničkim i uopšte širokim narodnim masama i koliko je bilo takve aktivnosti. Zbog toga je teško sagledati kako se sprovodi u život politika koju formuliše rukovodstvo KPJ.

Sindikalni pokret, kao jedan od osnovnih temelja djelovanja KPJ između dva rata, nije prikazan i objašnjen na najbolji i najpregledniji način. U Jugoslaviji je u ovom periodu djelovalo desetak sindikalnih centrala i čitalac će teško naći odgovore na pitanja kad su pojedine od njih nastale, a kad prestajale da djeluju, pod čijim političkim uticajem su djelovale, kakva su gledišta zastupali pojedini sindikati, zašto su se oni borili itd. Bilo bi zbog toga dobro da se u narednom izdanju Pregleda na odgovarajućim mjestima nešto više i preglednije kaže o pojedinim sindikalnim organizacijama, o platformi njihovog djelovanja, o tome odakle su regrutovale svoje članstvo, a posebno o djelatnosti njihovih rukovodstava koja su često mimo članstvo trasirala aktivnost sindikata, a neka odigrala i vrlo negativnu ulogu u borbi za jedinstvo radničke klase. To bi omogućilo lakše razumijevanje uslova u kojima su djelovali revolucionarni radnički pokret i KPJ.

Nešto više, razumije se u najosnovnijim crtama, trebalo je objasniti brojnost i karakter građanskih političkih partija, njihov uticaj na radničku klasu pa i radnički pokret, ulogu u društveno-političkom životu između dva rata, te potcrtati njihove metode borbe za ostvarenje svojih političkih ciljeva raspirivanjem nacionalne mržnje, čime su doprinosile razjedinjavanju naših naroda. Bez jednog ovakvog prikaza teško je razumjeti objašnjenja u prvoj glavi da 1919. i 1920. godine u Jugoslaviji postoji »revolucionarna situacija« i da je Partija oko sebe okupila najveći dio radničke klase, i konstataciju na str. 112. da je većina radničke klase već nekoliko godina kasnije... »bila pod uticajem buržoa-

zije, sačinjavala njenu glasačku vojsku«. To bi istovremeno snažnije ukazalo na uslove u kojima je KPJ djelovala na jačanju bratstva i jedinstva naših naroda i na silne napore koje je ona na tom planu uložila.

Iako su evidentna nastojanja autora da se u određenim relacijama prikaže razvitak i aktivnost SKOJ-a, ono što je rečeno o tome ni izdaleka ne odgovara značaju aktivnosti ove organizacije. Propušteno je da se prikažu neke značajne akcije SKOJ-a, njegova uloga u stvaranju širokog omladinskog naprednog pokreta pred rat, a osobito njegova ogromna mobilizatorska uloga u toku narodnooslobodilačkog rata. Mi se u Pregledu sada prvi put susrećemo i sa nekim novim činjenicama u tom pogledu, koje su do sada u našoj političkoj i u vrlo skromnoj istorijskoj literaturi bile nepoznate ili su drugačije objašnjavane. Na primjer, pitanje — da li je SKOJ 1936. godine bio raspuštan ili nije? To je dosta usko i neuvjerljivo objašnjeno kao stvar pogrešne interpretacije, a negdje i praktičnog sprovođenja direktiva o legalizaciji rada SKOJ-a (str. 229), tako da čitaoca i dalje ostavlja u dilemi s obzirom na ono što smo do sada o tom slušali, odnosno čitali, i kako se to pitanje objašnjavalo i u nekim zvaničnim partijskim dokumentima. Zbog toga je to trebalo i šire i konkretnije obraditi. U glavama I—V nedostaju još i neka šira objašnjenja i prikazi pojedinih pojava i događaja koji nisu od male važnosti:

— o djelatnosti raznih radničkih kulturnih i sportskih društava i o oblicima idejne borbe i vaspitnog uticaja KPJ u ovim društvima nije gotovo ništa rečeno:

— pojava fašističkih organizacija u Jugoslaviji u prvoj polovini 20-tih godina (od kojih neke nisu ni pomenute) i njihovi sukobi sa radničkom klasom samo su pomenuti a ne i objašnjeni. Ostaje pitanje do kada one djeluju, šta biva s tim organizacijama kasnije i sl. Objašnjenje na str. 120. da ih je buržoazija organizovala po ugledu na Musolinijev fašistički pokret i da je njihov sukob s radnicima u Trbovlju 1. juna 1924. godine »značio poraz fašista« (a pitanje je jesu li oni ovdje poraženi) nisu dovoljna da bi eliminisala potrebu prikazivanja društveno-političkih uslova nastanka ovih organizacija, njihove reakcionarne mislije u razbijanju radničkog pokreta i veze sa fašističkim organizacijama koje u Jugoslaviji nastaju 30-tih godina;

— gotovo ništa nije rečeno o raznim legalnim radničkim institucijama — radničkim komorama, berzama rada, uredima za osiguranje radnika i drugim, o pozicijama reformista u ovim institucijama i njihovom iskorištavanju za antikomunističku djelatnost i propagandu;

— uz nabranjanje grupa uhapšenih i osuđenih komunista 1929—1932. godine na str. 156—158, trebalo je svakako nešto više reći o masovnim hapšenjima i drugim represalijama od strane režima;

— »Poznate Staljinove „čistke“«, kako se to kaže na str. 237, kao ni njihov odraz na međunarodni komunistički pokret — našoj široj čitalačkoj publici nisu baš toliko poznate i o njima je trebalo nešto više reći. A čitalac isto tako ostaje bez odgovora da li su jugoslavenski komunisti u ovim čistkama bili krivo optuženi ili ne;

— slično je i sa osvjetljavanjem uticaja pakta Staljin-Hitler i rusko-finskog rata na međunarodni pa i na naš radnički pokret. Istina, na strani 262. kaže se da su ovi i drugi događaji »... imali uticaja i na politiku jugoslavenske buržoazije i na politiku radničke klase, odnosno KPJ«, ali se ne kaže kako i koliko. Tu je svakako trebalo objasniti nastavljanje antifašističke borbe od strane KPJ i našeg revolucionarnog pokreta za razliku od mnogih drugih u Evropi;

— u prikazivanju razvitka KPJ nedovoljno je objašnjeno zašto u nekim jugoslavenskim zemljama dolazi do formiranja nacionalnih komunističkih partija ranije, a u nekim kasnije, jer to pitanje nije dovoljno osvijetljeno u prikazu stavova KPJ o nacionalnom pitanju.

U ovom dijelu Pregleda susrećemo se sa nekim pojavama i događajima koji se samo registruju, a da više ništa ne doznajemo o njima. Npr. na str. 175. čitamo: »...u proljeće 1932. bio je savladan otpor likvidatora u Dalmaciji«, a da se ništa ne kaže o ovoj pojavi i njenom nastanku; na str. 182. uz Zagrebačke pominju se i Ljubljanske punktacije o kojima ništa nije rečeno; na str. 269. pominje se »odlučan kurs CK KPJ da se Partija finansijski osamostali«, a ništa ne doznajemo o tome kako je prije finansirana, i sl.

Tu je, uostalom, i više nepreciznosti ili štamparskih grešaka koje bi u drugom izdanju Pregleda trebalo ispraviti. Tako se na str. 23. kaže da je konferencija makedonskih socijalista održana u decembru 1919. umjesto 1909. godine; na str. 47. — da je Partija u BiH 30. aprila 1919. godine »održala« umjesto organizovala generalni protestni štrajk, na str. 122. da je Moša Pijade osuđen »od policije«, na str. 260. da »je njemačka raskomadala i potčinila Čehoslovačku i okupirala Austriju«, pa se gubi hronološki red, itd.

Uz ono što je već rečeno o poglavlju koje tretira period NOR-a i socijalističke revolucije 1941—1945. godine čini mi se da je opravdano upozoriti i na neke propuste čije bi eliminisanje, uz neznatne napore, još više upotpunilo njegovu uspješno datu sadržinu.

Naime, obrada razvoja i djelovanja KPJ u ovom periodu u pojedinih područjima, pokrajinama, zemljama i u vojsci prikazana je fragmentarno i bez dovoljno kontinuiteta, a razvoj, djelatnosti i uloga u revoluciji masovnih antifašističkih organizacija NOP-a nisu ni iz daleka prikazani u odgovarajućoj mjeri. Ono što je u nekoliko desetina redova rečeno o NOF-u, USAOJ-u, AFŽ-u pa čak i sindikatima na stranama 371—372, 391—392. i 420—421. sasvim je nedovoljno da bi objasnilo proces nastajanja, oblike i forme aktivnosti i ulogu u okupljanju širokih narodnih masa oko političke platforme KPJ koju su imale te organizacije. I o jednom i o drugom pitanju posebno je malo rečeno kada se govori o situaciji na neoslobodenoj teritoriji. Čak nam ostaje u sjenci i djelatnosti Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta za neoslobodene krajeve, za koji se na str 377. samo kaže da su preko njega »... početkom 1942. godine ponovo uspostavljene veze CK KPJ s partizanskim rukovodstvom u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji, a preko Srbije i s Makedonijom«.

Propušteno je da se jače podvuče masovna podrška i učešće seljaštva u NOB, što nije bilo uslovljeno samo situacijom u okupiranoj

zemlji i terorom okupatora i kvislinških formacija. Trebalo je više objasniti pojavu tako snažnog uticaja KPJ na seljačke mase i njihove borbene aktivnosti. Isto tako trebalo je nešto šire objasniti i krize ustanaka i NOP-a u cjelini i u pojedinim krajevima, i one oseke, kolebanja i osipanja koji se u Pregledu pominju, a da se uz to ništa više ne kaže i o greškama i raznim tzv. »skretanjima« pojedinih regionalnih rukovodstava NOP-a.

Na stranicama Pregleda, namijenjenog širokoj čitalačkoj publici, uz dosta skromne prikaze značajnih bitaka naše revolucije, po mom mišljenju, obavezno je trebalo da se nađu i podaci o ogromnim stradanjima stanovništva u toku okupatorskih ofanziva. Nije trebalo propustiti da se bar nešto kaže o masovnom stradanju stanovništva Kozare u ljeto 1942. godine ili o isto tako teškim stradanjima stanovništva Banije, Korduna i Bosanske Krajine u toku tzv. četvrte neprijateljske ofanzive. To važi i za velika stradanja u mnogim drugim krajevima naše zemlje.

U glavama koje obuhvataju poslijeratni period na nekoliko mjesta se govori o jasnoj orijentaciji SKJ i uopšte naše socijalističke države u smislu permanentnog dopunjavanja političke i kulturne ravnopravnosti ekonomskom ravnopravnošću jugoslavenskih naroda. Tu, međutim, nema gotovo nikakvih pokazatelja koji bi jasno ukazali na smanjivanje disproporcija u ekonomskom razvitku pojedinih zemalja, pokrajina ili krajeva, a takvi podaci su bez sumnje potrebni. Zadržati se samo na podacima o povećanju investicija u pojedinim petogodišnjim ili godišnjim društvenim planovima, a ne prikazati i konkretne rezultate cjelokupne orijentacije, sasvim je nedovoljno. Isto tako trebalo je podrobnije objasniti osnovne društveno-ekonomske zakonitosti razvitka u administrativnom periodu izgradnje socijalizma i dati potpunije ocjene o privrednim sistemima 1950—1958. godine i njihovim čestim promjenama.

Što se tiče materije koja se odnosi na tretiranje pojava i događaja u Bosni i Hercegovini, mislim da se Pregledu mogu staviti ozbiljne zamjerke. Iz teksta se gotovo ne može utvrditi da je u BiH postojala jedna permanentna aktivnost KPJ i drugih revolucionarnih snaga između dva rata, iako je taj kontinuitet utvrđen već na osnovu najelementarnijih istraživanja vršenih u vezi sa pripremama za rad na Pregledu. Zato u više navrata, prilikom prikazivanja određenih pojava i događaja u drugim jugoslovenskim zemljama ili pokrajinama, nailazimo na gotovo šematske konstatacije da su se i »u Bosni« određene pojave i događaji manifestovali na neki način. Uvažavajući metod prikazivanja određenih pojava i procesa u čitavoj zemlji, poštovan u cijelom tekstu, čini mi se ipak da je Bosna i Hercegovina u praćenju i obradi nekih od njih ostavljena na sporednom kolosijeku društveno-političkih relacija.

Prije svega, radi se o specifičnom položaju BiH u strukturi jugoslovenskih naroda i stavovima KPJ u tom pitanju. Sasvim je nedovoljno ukazano na taj specifični položaj — na heterogenost sastava njenog stanovništva, na to da je BiH bila dugo vremena poprište i podražje sučeljavanja velikosrpskog i velikohrvatskog šovinizma i da je to

usporavalo međusobno povezivanje njenih naroda i konsolidovanje radničke klase i radnih masa uopšte, a ujedno zahtijevalo krupne napore i uporan rad KPJ na ovom području. Smatram da je ta pitanja trebalo temeljitije objasniti. Mi se u Pregledu prvi put susrećemo sa tretiranjem ovog problema, odnosno stava KPJ u pitanju BiH, tek na str. 201. gdje se, govoreći o Splitskom plenumu i njegovim stavovima o nacionalnom pitanju, govori i o potrebi formiranja zemaljskih skupština, odnosno sabora »u Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Cetinju i Sarajevu«. Međutim, ni taj stav nije razjašnjen. Osim toga, na str. 207. i 208. govori se o sazrijevanju ideje o autonomiji BiH. Mislim da je trebalo bolje objasniti kakvu to autonomiju zamišlja KPJ i jasno odvojiti tu ideju od one koju je propagirala Jugoslovenska muslimanska organizacija. U protivnom, čitalac ih može poistovjetiti i doći do zaključka da je to bila zajednička akcija. Položaj Bosne i Hercegovine u okviru nove Jugoslavije riješen je u Narodnooslobodilačkoj borbi na opšte zadovoljstvo jugoslovenskih naroda. Bosna i Hercegovina je bila, kako je jednom prilikom rekao drug Tito, »... prvi oblik jedne socijalističke tvorevine koja nije počivala na nacionalnim osnovama« i taj uspjeh KPJ trebalo je mnogo više istaći i ukazati na značaj takvog rješenja.

Ukazao bih i na još neke propuste koji potvrđuju mišljenje da su u tretiranju BiH izostavljene neke poznate i utvrđene činjenice. Zar je npr. značajnije istaći da su u 1905. godini u organizovanju Glavnog radničkog saveza BiH »... među pokretačima bili mnogi strani radnici«, (str. 23), nego pomenuti organizatora modernog radničkog pokreta u BiH Miću Sokolovića i naglasiti tada već dominantan uticaj domaćeg radničkog elementa. Ili — na str. 108. govori se o djelatnosti Nezavisne radničke partije Jugoslavije, nabrajaju se oblasni sekretarijati ove partije u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji. Osim toga govori se i o broju članova partije u cjelini i o aktivnosti organizacije. Međutim BiH se uopšte ne spominje, niti ima bilo kakvih podataka o djelatnosti organizacija NRPJ, iako je neosporna činjenica da je u BiH djelovalo pet organizacija Nezavisne radničke partije Jugoslavije sa više od 150 članova i da su te organizacije razvijale zamašnu aktivnost, da je i u njima vršen referendum o značajnim dokumentima III zemaljske konferencije KPJ, te da su te organizacije izvele i niz drugih značajnih akcija — proslavu Pariške komune, proslavu oktobarske revolucije i druge. Ako bi nas samo broj članova sprečavao da govorimo o tome, to ne bi bilo dobro mjerilo, jer se samo brojem ne može mjeriti značaj organizacija, njihove aktivnosti i njihovog uticaja.

Slično je učinjeno i u dijelu teksta u kojem se govori o djelatnosti Nezavisnih sindikata. Na str. 99. samo je pomenuto da je u Sarajevu izlazio list Nezavisnih sindikata »Radničko jedinstvo«, a ništa se ne kaže o formiranju Pokrajinskog međusaveznog sindikalnog odbora za BiH i o aktivnosti organizacija Nezavisnih sindikata ne samo u prvoj polovini dvadesetih godina nego i kasnije — sve do 1929. godine. Međutim, ove organizacije su, iako u posebno teškim uslovima i ne baš brojne, razvijale široku aktivnost i to ne samo na planu ekonomske borbe radničke klase, nego i na političkom planu, u izbornoj aktivnosti i u drugim vidovima.

Posebno je teško razumjeti zašto je tako malo napisano o djelovanju revolucionarnog radničkog pokreta i drugih progresivnih snaga u BiH u drugoj polovini tridesetih godina i uopšte o stanju i kretanjima u tom periodu. Ovako se stiče dojam da je aktivnost progresivnih snaga za nekoliko godina ovdje izostala.

Iz Pregleda se, npr., ne vidi razvoj i aktivnost KPJ u BiH u vrijeme između 1936. i 1940. godine, iako se tada čine krupni napori na obnovi organizacija, održava se i IV pokrajinska partijska konferencija KPJ za BiH u Mostaru 1938. godine, dolazi do obnavljanja Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH koji od tada kontinuirano radi i ulaže ogromne napore na obnavljanju rada postojećih i stvaranju novih organizacija, naročito u krupnijim industrijskim centrima i na bosansko-hercegovačkom selu.

Gotovo ništa nije rečeno o akcijama formiranja fronta narodne slobode, o aktivnosti napredne, studentske i srednjoškolske omladine, a nesrazmjerno su prikazane štrajkačke i druge akcije.

To su samo neki primjeri propusta, kojima ovom prilikom ne dodajem one učinjene u nabranjanju organizacija KPJ i nekih značajnih akcija -- štrajkova, demonstracija i drugih.

Ističući ove primjedbe i imajući u vidu one koje su se već čule i koje će se čuti u današnjoj diskusiji, mi smo svjesni da potpunije odgovore na mnoge od njih možemo očekivati tek u obimnijem naučnom djelu o istoriji radničkog pokreta naroda Jugoslavije, na kojem sada rade institucije za proučavanje ove oblasti istorije, ili u pojedinim monografijama, studijama i drugim radovima. Ali isto tako treba očekivati da će se i u narednom izdanju Pregleda istorije SKJ moći, bez mnogo vremena i prostora i bez potreba za obimnijim istraživanjima, izvršiti brojne ispravke i dopune, čime će djelo dobiti još više na svojoj vrijednosti

Nedim Šarac

Prikaz —V glave „Pregleda istorije SKJ“ — koreferat

Ovaj koreferat je sastavni dio uvodnog izlaganja na današnjem savjetovanju istoričara. On je, prema tome, prilagođen osnovnoj namjeni ovog i drugih sličnih skupova koji se održavaju u čitavoj zemlji. Intencija njihovih inicijatora i sazivača je da se na temelju Pregleda istorije SKJ i povodom njegovog objavljivanja podstaknu šire javne debate koje bi, sem kritičke ocjene ove knjige i sugestija za doradu teksta njenog novog izdanja, ujedno dale i neposredan doprinos pionirskim naporima nauke u oblasti istorije našeg radničkog pokreta.

Na oko tri stotine stranica u uvodu i prvih pet glava Pregleda prikazan je »predistorijat« i razvojni put KPJ do 1941. g, to jest u vremenskom razdoblju dužem od pola vijeka. Taj dio Pregleda je okvir teme ovog koreferata.

O edukativnoj ulozi Pregleda ovdje je već bilo riječi, pa se na nju neću posebno osvrutati, jer smatram da je prethodni referat dao dovoljno osnova za raspravljanje o toj važnoj komponenti njegove funkcije.

Odmjeravanje opšte vrijednosti svakog novog djela s razlogom obično počinje njegovim poređenjem s odgovarajućim prethodnim dostignućima u toj oblasti. Stavljen u tu relaciju, posmatrani dio Pregleda kao cjeline izdvaja se od svega onoga što smo ranije imali, kako po nivou, po razmjerama svog dijapazona, tako i kompoziciono. (Ova paralela se odnosi na materiju određenog perioda u publikovanim redovima koji, kao i Pregled, kompleksno zahvataju istoriju KPJ, odnosno SKJ, a iz komparacije su isključena monografska djela i druge vrste studija u kojima se tretiraju pojedini fragmenti naše novije istorije). Ako na istorijska istraživanja koja teže približavanju naših saznanja realnoj slici protekle stvarnosti gledamo kao na proces, onda se za Pregled pouzdano može reći da je na svom terenu unaprijedio taj proces i dao mu nove impulse. Već samo održavanje ovakvih diskusija, koje su bez presedana u praksi naše struke, ide u prilog gornjoj tvrdnji.

Karakter Pregleda određen je samim naslovom, a njegove pretenzije jasno su fiksirane u predgovoru knjige. U uvodnoj riječi redakcija

je iznijela i izvjesne obrazložene rezerve. Uz to, objektivni recenzent pri formiranju i iznošenju sudova o Pregledu ne može ignorisati još neke veoma važne momente.

Prvo, Pregled obuhvata materiju najnovije istorije, što nije irelevantno kada se zna da teoretsko opovrgavanje tzv. teorije distance ne znači i praktično prevazilaženje svih njenih elemenata. Pri tome ne mislim samo na nedostatak potrebnih predradnji u našoj arhivnoj službi i na pomanjkanje monografija, nego i na specijalne obzire prilikom upotrebe recentne izvorne građe i drugo.

Nadalje, uglavnom zbog pasivnosti nauke i nesistematičnog rada u ovoj oblasti, kod nas su političko-istorijski pregledi razvoja radničkog pokreta u referatima, prigodnim člancima, memoarskim napisima i sl. relativno dugo bili jedine interpretacije događaja iz prošlosti KPJ, sindikata, naprednog omladinskog pokreta itd. Metod karakterističan za tu vrstu publicistike postao je dominantan i prenio se i u sve druge vidove obrade te materije, uključujući i prve pokušaje s naučnim tendencijama.

U domen istorije radničkog pokreta, dublje nego u ostale sfere istorijskih disciplina, svojevremeno su prodrli i duže se zadržali uticaji sovjetske historiografije staljinističke ere. Ta penetracija ostvarena je naročito preko prvobitne verzije Kratkog kursa istorije SKP (b) koja je eklatantan primjer apologetike, zapravo svojevrstan izraz svijesti vodeće ekipe najviših birokratskih krugova u SSSR-u o samoj sebi i vlastitoj ulozi u istoriji.

Ove napomene motivisane su isključivo željom da se upotpuni predstava o delikatnim i složenim okolnostima pod kojima je obavljen rad na Pregledu, a ne da se retuširaju ili opravdavaju tragovi tih uslova na stranicama Pregleda i posredno ublaže njegovi nedostaci. I uz puno uvažavanje brojnih objektivnih teškoća, kao i činjenice da su pretpostavke stručne prirode diktirale domete Pregleda, ostaje mjesto i razloga da se ovoj knjizi stave i ozbiljne zamjerke.

Čitalac prvih 300 stranica Pregleda ostaće pod dojmom da mu je prezentirana serija retrospektivnih panorama koje su, više tekstualno nego unutrašnjom prirodnom vezom sklopljene u jednu organsku cjelinu. Utisak rasparčanosti pojačavaju inače vrlo korisni osvrti na opšte savremene prilike u svijetu i Jugoslaviji, pretežno dati kao uvod svakom poglavlju, jer su i formalno izdvojeni, odnosno nedovoljno ukomponovani u osnovnu materiju. Stoga se između zbivanja registrovanih u tom tekstu i događaja iz neposredne istorije KPJ u rjeđim slučajevima u Pregledu može nazrijeti izvjestan kauzalitet. Po načinu obrade, dio Pregleda koji ovdje posmatramo nalazi se, po prilici, negdje na sredini između hronološko-dokumentacionog i analitičko-sintetičkog rada, s tim što pojedine glave u cjelini ili njihovi fragmenti primjetno variraju u tom dosta širokom međuprostoru, uprkos vidnim naporima redakcije da smanji ova odstupanja. Otuda je za Pregled karakteristična neujednačenost nivoa obrade. Ova osciliranja se djelimično mogu protumačiti objektivnim uzrocima — postojećim neravnomjernostima u stepenu izučenosti istorijske građe ovog perioda. Još se mnogo manje prihvatljivih razloga može naći za prisustvo ostataka stila crno-bi-

jelog kontrastiranja u slikanju društveno-političke stvarnosti i recidiva nihilističkog odnosa prema krajnjoj desnici u radničkom pokretu. U Pregledu se mjestimično vrši uproštavanje prilika i pojedinih društvenih procesa do te mjere da se gotovo potpuno gubi njihova stvarna višedimenzionalnost, iznijansiranaost i dinamika, tako da se čitavo stanje prikazuje u svjetlu nekakve aproksimativnosti u kojoj događaji datog vremena lebde. Mislim da se još može primijetiti da objašnjenja u Pregledu ponekad pate od izvjesne jednostranosti, jer nije nađena prava mjera u ocjeni uloge subjektivnih i objektivnih faktora, i da je pisana riječ Pregleda opterećena baštinom kliširanog stila i fraze.

Uvodni dio Pregleda je posvećen radničkom pokretu u jugoslovenskim zemljama u periodu koji je prethodio stvaranju Komunističke partije. Tu je na 20 stranica zbijen opis nastanka i djelovanja sindikata i socijaldemokratskih stranaka i grupa tokom više decenija. Štaviše, zahvaćen je i razvoj međunarodnog radničkog pokreta od socijalutopista na prelazu iz XVIII u XIX vijek, preko Marksa i Engelsa do Lenjina i oktobarske revolucije. Uočljiva je znatna disproporcija između obima istorijske materije i teksta. Sadržina uvoda izgleda postala je žrtvom prekomjernog ekonomisanja s prostorom. Na nivou faktografske rekonstrukcije gotovo lapidarnim stilom data je blijeda slika nicanja, sazrijevanja i aktivnosti radničkog pokreta u našim zemljama do kraja I svjetskog rata. Čak ni tako značajan događaj kao što je jugoslovenska konferencija socijaldemokrata u Ljubljani 1909. g. nije mogao naći mjesta da bude bar pomenut. Prezentirana fakta i tvrdnje najčešće su lišene najnužnijih objašnjenja, a sve što je tu rečeno ima prizvuk apodiktičnosti, tako da manje upućenom čitaocu može izgledati da u ovom razdoblju istorije našeg radničkog pokreta nema hipotetičnih postavki. Nedovoljna razrađenost problematike u uvodu reperkutira se u narednim glavama knjige kao nedostatak elementarnih informacija o genezi mnogih fenomena u istoriji KPJ. Zbog toga, a i s obzirom na neposredan kontinuitet predratnog i poslijeratnog kretanja radničkog pokreta kod nas, Pregled sa tako skućenim uvodom djeluje kao torzo. To je utoliko više za žaljenje što su dosadašnji radovi o socijaldemokratskom periodu pružili realne mogućnosti za adekvatniju artikulaciju »predistorije« KPJ u ovoj knjizi.

U prvoj glavi Pregleda deskriptivnim metodom pregledno je ocrtan period konstituisanja KPJ i njenog legalnog djelovanja. Susret sa manje poznatim i dosad neiskorištanim podacima u ovoj i narednim glavama dokazuje da Pregled nije pisan samo na osnovu postojeće literature i objavljenih izvora, već da su njegovi autori vršili posebna opsežna istraživanja u novim arhivskim fondovima i ostaloj građi. Rezultati tih napora došli su do izražaja i u široj rekonstrukciji nekih događaja, njihovom prikazivanju u punijem, djelimično i novom svjetlu i sl. — što Pregledu daje attribute originalnosti. Te konstatacije istovremeno ukazuju da naša historiografija i u ovoj oblasti uspješno prevazilazi svoju početnu fazu. Pregled je potvrda tog rasta, ali je i njegovo pouzdano mjerilo. Mnoga otvorena pitanja traže odgovor nauke; među njima, na primjer, i ovo, vezano za materiju prve glave Pregleda: da li je kod nas u godinama neposredno poslije prvog svjetskog rata vrijeme

buržoazije kao vodeće i vladajuće društvene klase bilo objektivno isteklo? Od istoriografije se očekuje da uz pomoć socioloških analiza i drugih naučnih ispitivanja pruže i dublje i potpunije objašnjenje i za fenomen rascjepa u našem radničkom pokretu, pod kraj I svjetskog rata i iza njega, za dalje diferenciranje u tom pokretu 20-tih godina, kao i za mnoge druge relevantne procese u istoriji KPJ i radničkog pokreta. Izvjesni zaključci u Pregledu očigledno počivaju na dosta uskoj činjeničnoj osnovi. Nauka je pozvana da ih provjeri, odnosno kompletnijom i egzaktnijom fundacijom verificira. To ne znači da već nismo u stanju kvalifikovano razmatrati određene ocjene u Pregledu i dati mišljenje o njima.

Tako, na strani 46. Pregleda (izdanje ćirilicom), u prikazu Praktičnog akcionog programa koji je usvojen na Kongresu ujedinjenja u aprilu 1919. g. kaže se da u njemu izneseni zahtjevi »nisu prelazili okvire programa neke opozicione građanske stranke«. Mislim da sâm sadržaj ovog dokumenta čini takvu ocjenu diskutabilnom ako respektujemo konkretno-istorijska mjerila. Na idućoj stranici čitamo da je »Kongres ujedinjenja zadao smrtni udarac pristalicama klasne saradnje«. Ostavljajući po strani terminološku konstrukciju ove formulacije, sam smisao citiranog dijela rečenice moramo dovesti u sumnju, jer ta konstatacija ne nalazi potvrdu u istorijskim faktima. Poznato je, naime, da i poslije Kongresa ujedinjenja postoje i djeluju u jugoslovenskom radničkom pokretu struje koje kolaboriraju s buržoazijom. Primjera radi, iznosim samo slučaj Koraća, Kristana i Bukšega koji su čak bili ministri u vladi Ljube Davidovića, i to ne kao pojedinaca nego kao predstavnika određenih snaga u radničkom pokretu tokom druge polovine 1919. g. Sličnu, samo još izrazitiju nepreciznost susrećemo na strani 68, gdje se tvrdi da je na Vukovarskom kongresu postignuta »rješavajuća pobjeda nad reformističkim strujama u jugoslovenskom radničkom pokretu«. Pri donošenju ovakvog zaključka ili su ispuštene iz vida evidentne činjenice u istoriji ili se neosnovano vrši identifikovanje revolucionarnog krila u radničkom pokretu sa tim pokretom u cjelini.

U prvoj glavi Pregleda počinje (str. 47. i 68.) i kroz znatan dio knjige se proteže (str. 10, 104, 105, 128, 135, 139, 158.) jedan postupak koji strši u ambijentu serioznog teksta. Naime, prilikom poimeničnog nabiranja sastava izvjesnih partijskih i drugih rukovodećih tijela određen broj lica se ne pominje, odnosno ostaje anonimn u dodatku »i drugi«. Ako se nisu mogla utvrditi imena svih članova određenog foruma, — što s obzirom na ilegalne uslove rada KPJ i upotrebu pseudonima predstavlja nekada za istoriografe vrlo težak zadatak, — onda je to obavezno trebalo prokomentarisati u fusnoti, kako bi se izbjegla svaka mogućnost da čitaoci stvaraju i druge pretpostavke.

Na stranicama prve glave (na primjer, 48, 64, 68, 69.) i dalje, na više mjesta u Pregledu (str. 102. i dr.) o socijaldemokratskom naslijeđu KPJ se govori kao o trajnijem činiocu u oblikovanju njene političko-idejne fizionomije i akcione linije, a da nigdje u knjizi ovaj pojam nije određenije definisan. Nije teško predvidjeti da će usljed toga argumentacija i tumačenja u kojima se autori pozivaju na socijaldemokratski

idejni багаž Partije ostati maglovita za znatan broj manje upućenih čitalaca Pregleda. (Imam u vidu da je Pregled namijenjen najširoj publici.)

Izrazite specifikke društva u pojedinim našim zemljama nisu zanezarene samo u prvoj glavi Pregleda. To je višemanje slabost čitavog teksta o kome je ovdje riječ. Neravnomjernosti razvoja KPJ i druge regionalne osobenosti radničkog pokreta uopšte najčešće se iskazuju samo mjestimičnim registrovanjem broja članova Partije, organizacija, listova i sl. u svakoj od naših zemalja. Pregled se ne upušta u otkrivanje ili bar nagovještavanje uzroka tih pojava, iako na drugoj strani — ne bez uspjeha — pokušava da razmrsi još složenije probleme. Meni se čini da nisu neizvjesni neki od bitnih razloga zbog kojih je, na primjer, desničarska struja jedino u Sloveniji zadržala prevladajući uticaj u vrijeme formiranja SRPJ(k). Ni pojedini motivi nekih drugih regionalnih karakteristika u razvojnoj putanji KPJ ne spadaju u oblast nepoznanica. Njihovo navođenje, makar i uz izraze rezerve, bilo je poželjno, jer bi se na taj način djelimično objasnile i »objektivizirale« posebnosti i neujednačenosti kretanja KPJ na tlu jugoslovenskih zemalja, a Pregled bi nauči još jasnije signalizirao gdje leže čvorne tačke na koje treba ubuduće usmjeriti istraživanja.

U prvoj glavi Pregleda, i ne samo u njoj, kritika politike KPJ pretežno je reducirana na golo kvalifikovanje njenih osnovnih stavova. Tu se osovito osjeća nedostatak objašnjenja koja potkrepljuju i dokažu valjanost tih ocjena sa istorijskog stanovišta. Da je ta praznina popunjena, gledišta izražena u Pregledu na toj liniji bila bi ubjedljivija i on bi više doprinio primjeni naučne metodologije u oblasti izučavanja istorije novijeg doba, gdje praktično još nije potpuno pobijedio princip da se savremeni politički kriteriji ne smiju prenositi u prošlost.

Pošto je u prvoj glavi Pregleda zastupljen sistem ilustrovanja, pada u oči izostavljanje nekih poznatih činjenica čije bi navođenje upotpunilo date panoe. Prešlo se preko pobune u Subotici 1920. g., na spisku brojnih radničkih listova iz 1919—1920. g. ne nalaze se i »Radnička volja« koja je izlazila u Drvaru, prilikom nabiranja partijskih škola u zemlji zaboravljena je tako istaknuta ustanova ove vrste kao što je bila politička škola u Zagrebu.

Na koncu, može se još zapaziti da je tekst prve glave mjestimično iskidan; pukotine u njemu podsjećaju na ožiljke mehaničkog skraćivanja. Osvrti na građansku politiku dati su s manje mirnoće i akribije nego osnovna materija o radničkom pokretu.

Drugu glavu odlikuje jače izražena orijentacija na analizu. Prvi put u literaturi ove vrste šire su izložena i konfrontirana shvatanja desne i lijeve struje u vrhovima KPJ 20-tih godina. Frakcijskoj borbi je posvećeno dosta pažnje, ali, za razliku od nekih dosadašnjih prikaza, ona ovdje nije predimenzionirana i predstavljena kao sukob u kome se gotovo bez ostatka iscrpljava cjelokupna egzistencija i djelatnost Partije u to doba. Ovakvo tretiranje frakcionaštva u Pregledu međutim, ne znači, da smo istovremeno dobili i puno objašnjenje tog interesantnog i značajnog fenomena. Pošto on očigledno nije isključivo endogena pojava, rješenja se moraju tražiti i na širem terenu, posebno na relacijama

Kominternu — KPJ, u čiji odnos Pregled ne unosi mnogo novog svjetla. Cjelovitije ispitivanje istorije KPJ ne može se ni zamisliti bez dublje analize politike Treće internacionale, a to otvara nove probleme, jer je Kominternu iz brojnih razloga neposredno vezana za sovjetsku revoluciju i Boljševičku partiju, pa se i procesi njihovih kretanja prožimaju i u mnogočemu poklapaju.

Evolucija nacionalne politike KPJ u razdoblju od 1921—1929. g. zauzima istaknuto mjesto u ovoj glavi. Ocjene i komentarisanje tadašnjih mijena u stavovima KPJ prema nacionalnom pitanju popraćeno je dosta škrtim objašnjenjima. Koristan izuzetak je napravljen prilikom obrazloženja tvrdnje da je linija razbijanja jugoslovenske državne zajednice bila pogrešna i spolja nametnuta Komunističkoj partiji Jugoslavije. Ovom prilikom nije suvišno pomenuti da danas neki naši istoričari ne dijele ne dijele ne mišljenje, nego nalaze da je negativan odnos KPJ prema zajednici jugoslovenskih naroda u određenom periodu međuratnog razdoblja bio opravdan i progresivan. Na primjer, jedan od istoričara iz tog kruga nedavno je u svom članku »Uvod u istoriju socijalističke Jugoslavije« ocijenio da je takva linija »u biti odgovarala interesima nacionalno-rukovodilačke i revolucionarne borbe potlačenih jugoslovenskih naroda...« (»Forum« br. 4 od 1963. str. 716). Mislim da kritička stanovišta iznijeta u Pregledu protiv politike cijepanja Jugoslavije posjeduju snagu ubjedljivih argumenata. Trebalo bi još dodati činjenicu da je antijugoslovenska linija išla na ruku savremenim građanskim separatističkim strujama koje su po pravilu pripadale najreakcionarnijim društvenim snagama u zemlji.

Ova glava je osjetno opterećena detaljiziranim opisima brojnih kongresa i konferencija KPJ, SKOJ-a, Nezavisnih sindikata i Nezavisne radničke partije i reproduciranjem njihovih zaključaka. Mjesto toga bolje bi bilo da se išlo na rezimiranje i poređenje proklamovanih stavova, jer bi time čitalac dobio jasniju predstavu o osnovnim fazama kretanja cjelokupnog revolucionarnog pokreta. Znamenita VIII konferencija partijske organizacije Zagreba 1928. godine je rezultat jednog procesa koji, međutim, u Pregledu nije dovoljno vidljiv. Kako i zašto se baš u Zagrebu formiralo najzrelije antifrakcijsko žarište u KPJ? — je pitanje na koje Pregled ne daje odgovor. Rad KPJ u Balkanskoj komunističkoj federaciji i uzajamni uticaji na tim relacijama su takođe ostali gotovo nedodirnuti. To isto važi i za planove jednog dijela vladajućih krugova o »amputaciji« Hrvatske, koji su odražavali političku atmosferu i stanje odnosa u kraljevini SHS u drugoj polovini 20-tih godina. Velika protivrežimska akcija jugoslovenskih komunista sa međunarodnim odjecima, vođena povodom izricanja smrtno kazne husinskom rudaru Juri Keroševiću, nije zabilježena u Pregledu.

Na strani 146. pogrešno je datirana priprema kandidacije Đure Dakovića u Sarajevu. Taj događaj je vezan za skupštinske izbore u septembru 1927. g., a ne za oblasne izbore održane 8 mjeseci ranije. Iz nerazumljivih razloga na nekim mjestima (str. 108, 139, 147) naziv Bosna i Hercegovina svodi se samo na Bosnu.

KPJ između 1929. i 1932. godine je predmet III glave Pregleda. U njoj je vješto rekonstruisan mozaik događaja dobio i reljefnu izra-

žajnost zahvaljujući racionalnom plasiranju obilja podataka, od kojih su mnogi crpljeni iz neobjavljene izvorne dokumentacije. Vizura u prošlost se ovdje ipak zadržala uglavnom na površini zbivanja, jer se sistem diktature i dramatični otpor Partije šestojanuarskom režimu više opisuju nego analiziraju. Ishod borbe komunista protiv režima diktature prikazan je sa izvjesnim uopštavanjem, koje, međutim, nije na razini onoga što je o tome već napisano (npr. u članu E. Kardelja: Poslije 25 godina).

I ovaj period istorije KPJ otvara nauci široko polje rada. Treba svestranije poučiti i objasniti rezervisanost masa prema KPJ u vrijeme kada je vladajući režim kompromitovan, ekonomska situacija izvanredno teška, a građanska opozicija pasivizirana. Obrazloženje traže i krupne neravnomjernosti u procesu obnavljanja partijskog rada na teritoriji pojedinih jugoslovenskih zemalja. Vrijedno pažnje je i pitanje zašto Partija i SKOJ u ovo doba imaju jači uticaj u studentskim redovima, nego u nekim drugim slojevima stanovništva.

Marksistička publicistika (na primjer, časopisi »Stožer«, »Nova literatura« i sl.) i uopšte napredna misao »koja je odigrala vrlo značajnu ulogu zapostavljena je u ovoj glavi. Uostalom, ta vrsta djelatnosti u čitavom Pregledu nije dobila odgovarajuće mjesto.

Ocjena da je »društveno-politička osnovica diktature bila u vrijeme njenog uvođenja i neposredno poslije toga relativno uska i slaba« nije sasvim u skladu sa navodima u nastavku teksta gdje se konstatuje da je taj režim uživao podršku vrlo moćnih faktora u zemlji i inostranstvu, čak da su u njega polagale izvjesne nade i šire »mase« (str. 163, 164).

I u ovoj glavi su se potkrale izvjesne materijalne greške. Ubistvo Marijana Baruna se stavlja u 1930. a odigralo se 1929. godine (str. 169); Kata Govorušić, Branko Bujić i Ognjen Prica nisu osuđeni 26. marta u grupi sa Kolečom, Šimićem i drugima, kako to iz date formulacije proizilazi, nego s grupom sarajevskih komunista 21. marta 1930. g. (str. 170).

U četvrtoj glavi Pregleda na više od 60 stranica prikazana je KPJ u vremenskom rasponu 1933—1937. Po iscrpnosti i bogatstvu prezentiranih fakata ovaj dio knjige premašuje dosadašnje cjelovitije obrade tog perioda istorije KPJ. Sintetički zahvati su doduše rijetki, ali se zato materija izlaže relativno vrlo sistematično sa težnjom da se sinhronizuju i dovedu u vezu zbivanja na širem planu. Intepretacija se ipak nije sasvim emancipovala od referatskog metoda. Ti kvaliteti su uglavnom i obilježja sljedećeg poglavlja Pregleda, što je i prirodno s obzirom da je oba pisao isti autor.

Budući da je KPJ 50-tih godina izašla na široku arenu društveno-političkog života i postala prisutna u svim njegovim manifestacijama, ovdje je vidljivije nego u prethodnim tekstovima u Pregledu kakve teškoće i posljedice nastaju u istorigrafiji kada se posmatra i prati jedan faktor kompleksnog društvenog kretanja, a da ono prethodno nije u cjelini dovoljno proučeno i objašnjeno. Puni smisao, značaj i determiniranost akcije KPJ i sve šireg kruga društvenih snaga oko nje u ovo doba ne mogu se u punoj mjeri sagledati ako su samo sumarno i djelimično ispitane opšte prilike, specifični uslovi, pa i sami politički

protivnici pokreta koji Partija vodi. Od Pregleda se nisu ni očekivali optimalni naučni rezultati, no već zadovoljavanje elementarnih zahtjeva je nalagalo, na primjer, da se u tekstu gdje se stalno operiše s pojmom »antifašizam« nešto više kaže o njegovom antipodu. Naime, bezuslovno je trebalo u najkraćim crtama izložiti izvore i društvene osnove fašizma, bit njegove doktrine i slično, utoliko prije što se u Pregledu kategorija fašizma očigledno slobodnije, odnosno popularno tretira, tako da se pod nju podvodi i nacizam, kao i svi ostali savremeni ultrareakcionarni buržoaski totalitaristički sistemi.

Najnužnija objašnjenja izostala su i na drugim mjestima. Tako, konstataciju da su postojale razlike između procesa stvaranja Narodnog fronta u Jugoslaviji i drugim zemljama ne dopunjava navođenje ni jednog momenta koji je uslovio te distinkcije (str. 229). Iz onoga što je rečeno u Pregledu ne vidi se dovoljno šta je rukovalo učesnike IV zemaljske konferencije KPJ 1934. godine da svoju odluku o formiranju nacionalnih partija ograniče tada na Sloveniju, Hrvatsku i Makedoniju. Mislim da ne bi bilo na odmet, uz tekst koji se odnosi na zaključke te konferencije, navesti i prokomentarisati činjenicu da je Centralni komitet KP Makedonije uspostavljen sa većim zakašnjenjem. Razlozi za formiranje KP Slovenije i KP Hrvatske u 1937. g. su pomenuti kasnije u kontekstu prikaza njihovih osnivačkih kongresa.

Pozitivna novina u ove dvije glave je osvrt na inače obimnu dje latnost jugoslovenske komunističke emigracije između dva svjetska rata. On je dat vrlo šturo, u svega dva kratka pasusa na str. 202. i 264. Tom osvrtu pripada i jedna rečenica na str. 289. koja nije najsretnije formulisana. Njen smisao se zapravo može protumačiti kao osuda cjelokupne jugoslovenske partijske emigracije. U stanje u SKOJ-u 1936/1937. g. unijeto je nešto više jasnoće (str. 247. i dalje), tako da su ublažene dileme koje su bile izazvane različitim verzijama tumačenja »likvidacije« ove organizacije u pojedinim dosadašnjim publikacijama.

U Pregledu se samo periferno i u najnužnijem obimu (mjestimično i ispod minimuma) tretira građanska politika. Međutim, i ti kratki pasazi kao da su ponekad rađeni bez dovoljnog konzultovanja literature i s jednom dozom određenih preubjedenja. U protivnom ne bi se, na primjer, moglo dogoditi da na strani 198. bude napisano: »Nov pokušaj nosilaca diktature sa stvaranjem Jugoslovenske nacionalne stranke (jula 1933. g.) nije donio nikakav rezultat«, ili da se u obrazovanju Jugoslovenske radikalne zajednice ne pomene učešće samih radikala (str. 214.). Ne zvuči sasvim logično ni konstatacija da su vlade u Francuskoj bile »uplašene pobjedom narodnofrontovskih snaga u Španiji« (str. 238) kad znamo da je u Parizu od juna 1936. do aprila 1938. bila na vlasti koalicija Narodnog fronta.

O petoj glavi Pregleda, koja obuhvata prelomni period u istoriji KPJ — 1937—1941. g., treba još reći da je u osnovi uspjela pružiti dosta zaokruženu sliku rapidnog uspona KPJ i sazrijevanja revolucionarne krize u Jugoslaviji.

U tekstu te glave ponovo se susrećemo sa jednom disidentskom grupom koja se više od 15 godina proteže kroz istoriju KPJ. Riječ je o pristalicama Sime Markovića. Bilo bi zahvalno detaljnije ispitati raz-

Snažan podsticaj ovakvoj aktivizaciji napredne omladine u borbi protiv rata dali su proglasi CK KPJ u proljeće 1938. godine povodom anšlusa i oktobra 1938. godine poslije Minhena, a u kojima se ukazuje na neposrednu opasnost koja je prijetila i našoj zemlji od fašističkih porobljivača. U vezi sa aktivnošću na ovom planu važno je spomenuti i saradnju KAB-a sa studentskim kulturno-umjetničkim društvom »Petar Kočić« na Beogradskom univerzitetu, u kojemu su bili učlanjeni bosansko-hercegovački studenti⁵¹⁾.

Ovo udruženje razvilo je široku akciju na liniji odbrane zemlje, naročito u periodu od anšlusa do 27. marta 1941. godine. Sa takvim programom u duhu odbrane zemlje ovo studentsko društvo je u proljeće 1939. godine organizovalo turneju po Bosni i Hercegovini, te je tom prilikom obišlo Banju Luku, Tuzlu, Bijeljinu, Sarajevo, Mostar i druga mjesta⁵²⁾.

Ovakvim radom KAB-a, kao i ostalih naprednih studentskih udruženja, nova orijentacija djelovanja Komunističke partije Jugoslavije u pravcu okupljanja najširih narodnih slojeva i razvijanja široke političke aktivnosti putem legalnih organizacija, dobila je svoju punu afirmaciju. Svi ovi oblici djelovanja, koje je SKOJ uz neposrednu pomoć KPJ organizovao putem stručnih studentskih društava vaspitavajući omladinu u demokratskom, antifašističkom i antiratnom duhu, uz sve veću aktivizaciju radničke i napredne srednjoškolske omladine, uticali su na stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta u zemlji, koji će naročito oživjeti u periodu slabljenja šestojanuarske diktature, posebno iza petomajskih izbora 1935. godine, i sliti se sa širokim demokratskim pokretom radnih slojeva protiv vladavine reakcije i policijskih progona.

i zabrinut njemačkim oružanim osvajanjem Austrije. Naš vjekovni neprijatelj, njemački osvajač, opkolio je bratsku zemlju Čehoslovačku i došao na našu granicu. Mi, studenti iz Bosne i Hercegovine, kao sinovi napaćenoga naroda, osjećamo veliku opasnost koja prijete zemlji. Predviđajući sve muke i narodna stradanja, a znajući za nevolje od kojih smo patili pod njemačkim osvajačima u Bosni i Hercegovini, dižemo svoj glas jer je došlo krajnje vrijeme«. — Republički arhiv Sarajevo, banska uprava Drinske banovine, Pov. DZ br. 2088/1938.

I Treće otvoreno pismo studentske omladine Bosne i Hercegovine poziva sve napredne i demokratske snage u borbu protiv rata, u borbu za ravnopravnost među narodima, slobodu i demokratiju u Jugoslaviji, za bolji život omladine, za više hljeba, za više slobode. — AIS, Zbirka RP II/315.

⁵¹⁾ Pored »Petra Kočića«, na beogradskom univerzitetu bila su osnovana i druga pokrajinska studentska udruženja, kao za Srbiju »Jovan Skerlić«, za Crnu Goru »Njegoš« itd., preko kojih je KPJ na legalan način širila svoj uticaj na studentsku omladinu koja nije bila organizovana u SKOJ-u, u vremenu pred drugi svjetski rat. — Nada Manojlović: »Studentsko kulturno-umjetničko društvo »Petar Kočić« Beogradskog univerziteta 1939«, AIS, Memorarska građa.

⁵²⁾ Isto.

REŽIM PREMA RADU KAB-a i NJEGOVA NASTOJANJA U PRAVCU RAZBIJANJA JEDINSTVA NAPREDNOG OMLADINSKOG POKRETA

Razumljivo je da je ovakav rad Kluba akademičara u Banjoj Luci naišao na žestok otpor režima, policije, režimskih političkih partija i uopšte režimu naklonjenih elemenata. Vladajućim krugovima bilo je jasno da iza ovog rada omladine stoji KPJ, ali su u isto vrijeme bili nemoćni da poduzmu neke efikasnije mjere da ovu opasnost sasvim spriječe i otklone. Sva njihova nastojanja da primjenom sile i drugim sredstvima razbiju i onemoguće dalje jačanje pokreta naprednih snaga nisu postigla željene rezultate. Demokratske snage u zemlji sve više se orijentišu na KPJ, koja u ovom periodu povećane opasnosti od fašizma postaje jedina opštejugoslovenska partija koja svojim programom za ispunjenje osnovnih ljudskih prava, zahtjevima za nacionalnu ravnopravnost i demokratizaciju zemlje pokazuje najširim narodnim slojevima jedini mogući put za izlaz iz postojeće situacije.

Služeći se istim metodama kojima je pokušavao da razbije radnički pokret stvarajući svoje sindikate JUGORAS, HRS i dr., režim se istim metodama služi i u pokušajima razbijanja jedinstva omladine, posebno pokreta naprednih studenata. Trudeći se da ih uključi u režimske organizacije i veže za svoju politiku, on stvara Patriotski omladinski front (POF), Organizaciju nacionalnih studenata (ORNAS) i druge organizacije i, premda je u tome imao djelomično uspjeha, ipak najveći dio studentske omladine ostaje izvan njih, stvara svoje napredne organizacije i klubove širom zemlje, kakav je bio i KAB, ispoljavajući svoj odlučan stav protiv režima i politike vlade.

Primjer ovakvih nastojanja režima da razbije jedinstvo omladine je i stvaranje profašističke omladinske organizacije u Banjoj Luci, poznate pod imenom UNA — Udruženje nacionalnih akademičara, koja je, stvorena na inicijativu policije i banske uprave, a koju su finansijski pomagali krupni banjolučki trgovci, faktički sprovedila u život sve ono što je režim forsirao. U ovu organizaciju uključili su se oni studenti koji su održavali veze sa policijom, igrajući ulogu špijuna i prokazujući napredne studente i komuniste. Od samog osnivanja ova organizacija vodi otvorenu borbu protiv radničkog pokreta i uopšte protiv svih progresivnih snaga u gradu, u čemu se naročito oborila na udruženje naprednih studenata — KAB.

Istupajući u svakoj prilici protiv KAB-a, bilo putem štampe ili direktnim sukobima, članovi UNA-e su isticali da su oni nacionalni studenti i da su kao takvi pozvani da stoje na čelu omladine. Pozivajući studente Banje Luke i Vrbaske banovine na saradnju, oni su u jednom članku koji su objavile »Vrbaske novine« pisali: »Pokret među studentima Vrbaske banovine u posljednje vrijeme je naročito oživio i nacionalni studenti smatrali su svojom dužnošću da lutanja svojih kolega po raznim udruženjima sa zvučnim i pri-

vlačnim imenima i sa raznim ciljevima spriječe i okupe ih u udruženju na nacionalnoj bazi«⁵³). Da se ovo »lutanje svojih kolega« direktno odnosilo na studente-kabovce, vidi se iz jednog članka koji takođe objavljuju »Vrbaske novine«: »Nacionalno opredijeljeni studenti udružili su se i zajedno sa ostalom omladinom grada Banje Luke, a i cijele Vrbaske banovine povelili žestoku borbu protiv omladinaca-marksista, začlanjenih u Klubu akademičara koji je do sada u toku svoga rada dao mnogo markantnih primjera da je on samo filijala Treće internacionale«⁵⁴).

U tom svom nastojanju da suzbiju i koliko-toliko onemoguću normalan rad KAB-a, nacionalistička studentska organizacija nije birala sredstva. Pored čitavog niza drugih pokušaja, iz njenih redova su autori mnogobrojnih pamfleta kojima nastoje da prikažu pred očima javnosti u sasvim krivom svjetlu rad KAB-a i svih naprednih studenata. Karakterističan primjer ovakvih njihovih pokušaja je »Odgovor na Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine«, u kojemu su, pored mnogih netačnih podataka i uopšte provokativne sadržine ovog »Odgovora« pisali da su autori Trećeg pisma oni koji žive na dobrim državnim platama, penzijama, stipendijama i drugim povlasticama«⁵⁵).

Oštro reagujući na ovakve optužbe i želeći raskrinkati pravu pozadinu ovakvih istupanja, napredna bosansko-hercegovačka omladina u jednom svom protestu protiv buržoazije, upućenom narodu, pisala je: »Poput lopova (koji viče »držite lopova«, ovi najordinarniji plaćenici i pseće sluge ujedinjene reakcije nabacuju se blatom na onu ogromnu većinu naše studentske omladine, i srpske, i hrvatske, i muslimanske, koja svakodnevno podnosi žrtve i progone za svoje otvoreno, jedinstveno i neustrašivo stanovište u borbi za zajedničke omladinske i narodne ideale... S neoborivim činjenicama raskrinkaćemo tu njihovu banditsku klevetu da smo mi »plaćenici«, klevetu koja je potpuno u skladu sa njihovim plaćeničkim moralom i psećom službom reakciji.« I dalje, završavajući ovaj protest, napredni studenti su podvukli da je »Pismo« potpisalo 509 potpisnika, i srpskih, i hrvatskih, i muslimanskih studenata, iz grada i iz sela, iz čitave Bosne i Hercegovine, a »Odgovor« svega 46 »banjolučkih studenata«, pa kažu: »I sad, po njihovoj logici, mi smo nezvani, a oni zvani da raspravljaju o bitnim i sudbonosnim pitanjima od kojih zavisi budućnost Jugoslavije«⁵⁶). Međutim, pored svih ovih otvorenih napada, nacionalističkim studentima nikada nije pošlo za rukom da osujete ili bar umanje značaj bilo koje KAB-ove akcije u gradu i drugim mjestima Bosanske krajine. Uostalom, oni u svoju organizaciju nisu ni uspjeli okupiti veći broj studenata i za čitavo ovo vrijeme oni su predstavljali samo manjinu, dok je najveći dio studenata djelovao upravo u Klubu akademičara.

⁵³) »Vrbaske novine« br. 1055, Banja Luka 1936, str. 2.

⁵⁴) »Vrbaske novine« br. 1078, Banja Luka 1936, str. 2.

⁵⁵) ABK, Fond KAB-a, inv. br. 331.

⁵⁶) Isto.

Uz Udruženje studenata-nacionalista, u gradu je postojao priličan broj i drugih organizacija kao Krajišnik, Srpsko pjevačko društvo, Jedinstvo, Kolo srpskih sestara, Rotari klub i dr., u kojima su razni šovinistički nastrojani elementi imali svoja uporišta i preko kojih su istupali u borbi protiv ideja radničkog pokreta, služeći se u svojoj propagandi sličnim metodama koje su primjenjivali i UNAOvci.

Uviđajući da sva ova sredstva kojima se služio u cilju paraliziranja i razbijanja jedinstvenog pokreta naprednih omladinskih snaga u zemlji, pokazuju male ili bolje reći nikakve rezultate, režim primjenjuje krajnje mjere. Poslije niza zabrana studentskih i drugih naprednih omladinskih društava i organizacija, kako u cijeloj zemlji, tako i u Bosni i Hercegovini, uslijedila je aprila 1940. godine i zabrana Kluba akademičara Banje Luke.

Revoltirani ovakvom odlukom, Uprava i članstvo KAB-a 3. aprila 1940. godine upućuju telegrame potpredsjedniku vlade dr. Vladimiru Mačeku i ministru poljoprivrede dr. Branku Čubriloviću u Beograd u kojima protestuju protiv zabrane rada ovom studentskom udruženju i traže ponovnu uspostavu Kluba.

Gledajući u ovom aktu napad na slobodu studentskog organizovanja, na njihovo pravo da zaštite svoje staleške interese, članovi KAB-a su u telegramu upućenom dr. Branku Čubriloviću pisali: »Ovim su aktom najzad sankcionisane sve one klevete koje su godinama u vidu antikulturalne kampanje proturane kroz svu reakcionarnu štampu sa ciljem da se pripremi ukidanje našeg KAB-a, a protiv kojih ste i Vi svojevremeno ustajali aktivno saradujući u kulturnom radu našeg udruženja i stojeći na čelu odbora za njegovu odbranu.

Pet i po godina napora i oduševljenja uprkos svih smetnji i nedaća, pet i po godina najljepše mladosti, gospodine ministre, posvetile su generacije poštene banjolučke studentske omladine radu »u narodu za narod«, i danas, protestujući protiv otimanja i gaženja naših teškom borbom stečenih tekovina i sloboda, mi se s pravom pitamo da li ćete Vi sa svoje strane danas dopustiti da ostane na snazi zabrana jedne od najaktivnijih kulturnih organizacija u ovom kulturno najzapuštenijem kraju naše zemlje«⁵⁷).

Kabovci se pridružuju i protestima sve napredne bosansko-hercegovačke omladine, koja je, povodom ukidanja studentskih udruženja u Sarajevu i Bijeljini, zabrane osnivanja udruženja u Travniku, Tuzli i Trebinju, zabrane mnogih prosvjetnih listova i svih akcija koje su trebalo da doprinesu smanjenju nepismenosti u narodu, kulturnih priredaba i manifestacija itd. itd., pokazala svoju čvrstu riješenost da se bori za promjenu ovakvog stanja. »Mi, studenti iz Bosne i Hercegovine, svjesni smo kuda vodi ovakav rad i opasnost koja otuda prijeti. Mi stojimo uz narod iz koga smo nikli, uz sve one narodne ljude koji su za prosvjetu, za bolji život naroda, za slobodu, a protiv mraka, bijede i neznanja. Mi smo spremni da

⁵⁷) Fotokopija telegrama u ABK, Fond KAB-a, inv. br. 373.

sve svoje mlade snage stavimo u službu svoga naroda, i ako ustreba da se sloboda narodnog prosvjetnog i kulturnog života životima brani, da pođemo i tim putem⁵⁸⁾.

Međutim, iako je većina naprednih društava ukinuta, kao i KAB, njihovi članovi nisu prestali da djeluju u slijedu linije Partije. Veći dio članova KAB-a u ovo vrijeme ulazi u redove KPJ i još upornije istupa protiv progona radničke klase, protiv reakcionarne unutrašnje politike vlade, protiv otvorenog puta te vlade u pravcu izdaje zemlje.

Svoju svijest, upornost i odanost idejama naprednih snaga u zemlji, oni su u punoj mjeri dokazali svojim masovnim odzivom u borbu koju je povela KPJ poslije izdaje zemlje od strane domaće buržoazije. Najveći broj studenata — članova KAB-a stupa već 1941. godine u redove partizanskih odreda ili pomaže NOB-u. Mnogi od njih su izgubili živote ispoljivši tako do kraja ljubav prema zemlji, prema radnom čovjeku i spremnost za izvršavanje i najtežih zadataka. Nekoliko članova predratnog Kluba akademičara dobili su i najviša priznanja za svoje zasluge u toku NOB-e i revolucije naših naroda, zvanja Narodnog heroja. To su Ivica i Drago Mažar, Stjepan — Pipo Pavlič, Osman Karabegović, Ranko Šipka i Rade Ličina⁵⁹⁾.

ZAKLJUČAK

Kao što je preko mnogobrojnih radničkih, građanskih, đачkih i drugih udruženja, Partija djelovala, tako je ona i preko Kluba akademičara, koji je okupljao svu naprednu intelektualnu omladinu, uspjela da razvije svoj rad u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini.

Rad KAB-a se odvijao kao sastavni dio ne samo naprednog omladinskog pokreta nego kao dio opšteg naprednog radničkog i demokratskog pokreta, kako Banje Luke i Krajine, tako i cijele zemlje. Iako je sačuvano malo dokumenata na osnovu kojih bi se mogla steći potpuna slika rada ovog akademskog udruženja u

⁵⁸⁾ AIS, Zbirka RP II/466.

⁵⁹⁾ Osman Karabegović, član KPJ od 1932. godine. U NOB je stupio 1941. a za narodnog heroja proglašen 23. jula 1952; Rade Ličina, član KPJ od prije rata. U NOB stupio 1941. godine. Poginuo polovinom februara u Kotor-Varoši. Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951. Član SKOJ-a od 1935, a pred rat član Mjesnog komiteta SKOJ-a B. Luke; Drago Mažar, član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941, a za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953; Ivica Mažar, član KPJ od 1934. u NOB stupio 1941. godine i ubijen u Gospiću iste te godine. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953; Stjepan-Pipo Pavlič, član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941, a poginuo početkom septembra 1942. godine u Podgori. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953. godine.; Ranko Šipka, član KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. godine, a poginuo 7. novembra 1944. Za narodnog heroja proglašen 26. jula 1949. godine. — Zbornik heroja Jugoslavije.

Od predratnih članova KAB-a izgubili su živote u toku rata: Miloš Popović, braća Podgornici, Slobodan Kokanović, Tone Filanović, Vjekoslav Bakulić, Sola Tankredi itd. Mnogi od njih su i danas živi i rade kao ljekari, veterinari, nastavnici, univerzitetski profesori, sudije, politički radnici itd.

predratnim godinama, ipak i na osnovu postojećih malobrojnih podataka može se bar približno sagledati njegova aktivnost i znatna društveno-politička uloga u sklopu opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji u godinama pred drugi svjetski rat.

Tokom pet i po godina, koliko je društvo djelovalo prije rata, od osnivanja avgusta 1934. g. do zabrane od strane režima Cvetković-Maček aprila 1940. godine, Klub je uspio da okupi i aktivira oko 200 banjolučkih studenata koji su se, kao i većina studentske omladine u to vrijeme, sukobljavali sa čitavim nizom teškoća u toku svoga školovanja. Svakako da je i ekonomska kriza imala odraza na položaj intelektualaca tim prije što je njihov rad duboko povezan sa onima koje je kriza najviše i pogodila — radnim masama grada i sela. U takvim uslovima, kada su mogućnosti za njihovo zaposlenje bile slabe i uopšte perspektiva njihove budućnosti tako reći nikakva, studenti saglašavaju svoje interese sa interesima naroda i masovno se priključuju njegovoj borbi, od čije je pobjede u krajnjoj liniji ovisilo i ostvarenje njihovih omladinskih zahtjeva. Mislim da se u tadašnjim sve težim uslovima školovanja, koji su se ogledali u povećanju školarina i laboratorijskih taksa na univerzitetima, te raznim drugim mjerama ekonomskog clausus-a, slaboj materijalnoj obezbijeđenosti studenata, sve otvorenijem nastojanju vlasti da fašiziraju škole ukidajući posljednje studentske slobode, može naći odgovor ovako velikog interesa studenata za političke i socijalne prilike u zemlji. Ako se tome doda uticaj marksističke literature, koja je, neosporno, bila jedan od važnih činilaca za opredjeljivanje većeg dijela studenata u demokratskom i progresivnom pravcu, kao i uticaj komunista — omladinaca koji su uživali veliki ugled kod ostale omladine svojim intelektualnim, moralnim i drugim kvalitetima, naći će se objašnjenje za ovako aktivno i masovno učešće studentske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u ovo vrijeme.

Može se sa sigurnošću reći da je pojavom KAB-a, zahvaljujući političkoj širini u njegovom programu rada, dobio puni zamah pokret svih naprednih snaga u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini i da je uspjeh koji je postigao KAB — u svom radu u predratnim godinama, pored svih progona režima, bio potvrda pravilnosti nove orijentacije Partije u pravcu širenja njenog uticaja putem legalnih radničkih, omladinskih, građanskih i drugih udruženja. Dok su se stariji komunisti, naviknuti na ranije uske i zatvorene okvire i oblike rada, sporije i teže prilagođavali ovim novim formama djelovanja, studenti komunisti prihvataju ih sa mnogo više slobode i mladenačkog entuzijazma, koji inače karakteriše mlade generacije. Studenti-kabovci su, u svim iznesenim vidovima aktivnosti, radili na popularisanju programa KPJ, videći u njoj jedinu snagu koja je u tadašnjim društveno-političkim uslovima otvarala jasne perspektive za ostvarenje omladinskih zahtjeva i za rješenje svih pitanja od opštenarodnog interesa.

Klub je okupljajući banjolučke studente, bez obzira na vjeru i nacionalnost, učinio mnogo u pravcu razvijanja uzajamnog poštovanja i povjerenja i jačanja bratstva i jedinstva među njenim čla-

novima. Od kakvog je to bilo značaja, nije potrebno posebno isticati kada se zna da je Klub djelovao u sredini u kojoj su tokom vremena razvijane vjerske i nacionalne razlike i šovinistička shvatanja, pothranjivana posebno od strane velikosrpske buržoazije. Duh jedinstva omladine oni su razvijali i u neposrednim kontaktima i saradnji sa radničkom i srednjoškolskom omladinom, videći u tome osnovnu pretpostavku za uspjeh borbe koju su vodili.

Pored uticaja koji je ova studentska omladina izvršila na srednjoškolsku omladinu, orijentišući je u progresivnom i revolucionarnom pravcu, uticaja koji je izvršila na građanstvo zajedničkim istupima i pomaganjem radničkih akcija, čime se ostvarivalo akciono jedinstvo između ove intelektualne i radničke omladine, naročito je značajna njena aktivnost na selu, s obzirom da je KAB djelovao među takvim seljaštvom koje je bilo ne samo u kulturno-prosvjetnom pogledu zaostalo nego i u političkom. Iako zbog otpora režima KAB nije uspio da učini mnogo na selu, on je ipak u krajiška sela unosio napredne ideje i, ako ništa drugo, podsticao seljačke mase na razmišljanje o njihovom stvarnom položaju upućujući ga na KPJ kao jedinog i stvarnog zastupnika njihovih interesa.

Da su studenti-komunisti preko svog udruženja izvršili prije svega uticaj na ostalu studentsku omladinu koja nije bila organizovana u KPJ i SKOJ dokaz je masovno učešće ove omladine u NOB-i, po čemu je Banja Luka došla u red onih centara u zemlji gdje se najveći broj boraca NOV-e regrutovao baš iz redova ove napredne inteligencije.

ACTIVITY OF THE »ACADEMICS' CLUB BANJA LUKA« IN THE TIME PRECEDING THE WORLD WAR II

In the middle of the thirties the Communist Party of Yugoslavia undertook the new forms of activity with the intention to achieve the more direct connections with all the ranks of the working people, and to bring them to the positions of the progressive and democratic movement, penetrating into the legal workers', citizens', students', school-boys', women's and other unions. In socio-political conditions, prevailing at that time, the new orientation of the Communist Party of Yugoslavia found its full confirmation in the practice itself.

In this work the author gives the actual activity of the progressive students' association — The Academics' Club of Banja Luka — as one of the forms applied by the Communist Party of Yugoslavia in its social and political work under the illegal conditions of work.

In the course of the yearlong social, political, cultural-educational and other activities, counting from its foundation in August 1934 up to the time when it was outlawed by the regime Cvetković-Maček, in April 1940, the Academics' Club of Banja Luka grew into a violent platform of the progressive and democratic powers not only of Banja

Luka but of the whole Bosanska Krajina, as well. The Club did not act exclusively and only within the frame of its professional association, it did not struggle for the realization of its students' requirements only, but it also worked on linking the student youth with schoolboys and labourers, being active both in towns and villages. By means of the People's University and various political and social actions, cultural manifestations etc., it contributed to the establishment of connections between all progressive powers in Banja Luka and Bosanska Krajina, and to the ideological unity which, in the later periods, was one of the most violent instruments in the fight against the invader.

IZVORI

Neobjavljeni

1. Republički arhiv Sarajevo, Fond Drinske banovine.
2. Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, zbirka RP II (1919—1941).
3. Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Fond KAB-a i Fond Vrbaske banovine, 1919-1941.
4. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, kutija 72.
5. Arhiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića.

Objavljeni

1. Istorijski arhiv KPJ, tom II, Kongresi i konferencije KPJ (1919-1937), Beograd 1950.

ŠTAMPA

1. »Proleter«, 1934-1940.
2. »Narodna pravda«, Banja Luka, 1935.
3. »Vrbaske novine«, Banja Luka, 1934-1940.
4. »Politika«, Beograd, 1934-1940.
5. »Bilten jugoslavenskog antimarksističkog komiteta«, Beograd 1937-1940.
6. »Jugoslavenski list«, Sarajevo, 1934—1940.
7. »Krajiške novine«, Banja Luka, 1960.

SJEĆANJA

Neobjavljena

1. Arhiv IRP-a Sarajevo, Memoarska grada.

Objavljena

1. »40 godina«, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd, knj. II-IV.
2. »Znamenja revolucije«, Sarajevo, 1959.

LITERATURA

1. Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.
2. Živomir Stanković: »Borbena put SKOJ-a«, Beograd 1961.
5. Nedim Sarac — Nikola Babić: »Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u BiH od 1919—1945«, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959. (str. 11—54).
4. Vojo Pečić: »SKOJ između dva rata 1919-1941«, Beograd 1959.
5. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1956, 2, i 1962, 5.

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine

Dana Begić

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u periodu od 1937-1941. godine je dio opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji, koji se razvijao pod uticajem i rukovodstvom KPJ u godinama neposredno pred II svjetski rat. Činjenica da je KPJ bila organizator naprednog kretanja, da je svojom taktikom borbe protiv režima aktivizirala radne mase, da je uticala na društveno-politička zbivanja u zemlji, da je u sklopu mnogih zahtjeva postavila zahtjev političko-ekonomske ravnopravnosti žena, uticale su da se prilikom izučavanja istorije KPJ istražuje i proučava kao posebna tema problem položaja žena i nastajanje antifašističkog pokreta žena.

Tema »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937—1941. godine« zamišljena je kao dio šireg istraživačkog programa koji treba da doprinese pisanju veće studije o revolucionarno-demokratskom pokretu u BiH od 1937-1941. godine.

KPJ je tokom svoga djelovanja ocijenila značaj angažovanja žena u borbi protiv režima, tako da je na IV kongresu KPJ 1928. godine u Drezdenu usvojena posebna rezolucija o pitanju žena i o načinu djelovanja KPJ među ženama. Porast partijskog uticaja na djelatnost ženskih organizacija i klasnih organizacija dolazi nekoliko godina kasnije iz već poznatih razloga (provale, diktatura), da bi od sredine tridesetih godina pa sve do izbijanja rata 1941. godine taj uticaj bio sve vidniji. U tom periodu imamo šire učešće ženskih organizacija i društava u opštim akcijama protiv fašizma i rata, a istovremeno za političku i ekonomsku ravnopravnost žena. U periodu poslije održavanja VII kongresa Kominterne (KI), pred Partijom stoji zadatak stvaranja fronta narodne slobode na široj osnovi i sasvim je razumljiva orijentacija da se zadaća aktiviziranja žena preko postojećih legalnih ženskih organizacija i udruženja kao i radničke organizacije stavlja na važno mjesto u programima odnosno

svakodnevnj taktici Partije. Konačno, kakav bi to bio Front narodne slobode ako se u njegovim redovima ne bi nalazila druga polovina stanovništva, koja je bila politički i ekonomski sasvim neravnopravna. Pretpostavka da se postojećoj aktivnosti ženskih društava može dati antifašistički, revolucionarni ton bila je sasvim tačna kao i pretpostavka da se u borbi protiv režima i njegove politike može računati na aktivnije učešće žena.

Osnovni problemi prilikom istraživanja materijala za temu »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937-1941. godine« su bili: utvrđivanje kada u radu postojećih ženskih društava i drugih organizacija započinje nova programska i antifašistička orijentacija; koje su to snage (organizacije KPJ, pojedinci, aktivisti) koje direktno rukovode akcijama ženskih društava, organizacija i sindikalnih organizacija i kojim se putevima dolazi do direktiva za ovakav sadržaj rada, i, na kraju, postignuti rezultati odnosno najvažniji činiooci toga pokreta koji su predstavljali širi društveni proces, a koji se uklapao u opšti tok revolucionarno-demokratskog kretanja pred II svjetski rat. Razumljivo je da se u istraživanju polazilo od već poznatih činjenica društveno-pravnog položaja žene u tadašnjem društvu i uloge koju je ona imala kao ekonomski činilac u privrednom životu zemlje.

Potrebno je naglasiti da su istorijski izvori za ovu temu bili sasvim nezatni, da su malobrojni, a ukoliko postoje negdje arhive sa građom o ženskom pokretu, da su za sada nepristupačne istraživaču. U toku rada sasvim slučajno smo došli do sveske zapisnika sa sjednica organizacije Ženskog pokreta Sarajevo od januara 1936. — jula 1938. godine, što je bilo dragocjeno radi rasvjetljavanja situacije u Ženskom pokretu Sarajevo, koji je kao organizacija imao važnu ulogu u feminističkom pokretu u Jugoslaviji. Drugi važan izvor za ovu temu su knjige zapisnika odborskih sjednica Alijanse ženskih pokreta u Beogradu (pisani rukom, kao i zapisnici organizacije Ženskog pokreta Sarajevo), od 12. II 1937. godine do 17. maja 1940. godine, koji se čuvaju u Fondu AFŽ-a Jugoslavije u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Beogradu.

Iz zapisnika Alijanse mogli smo, iako dosta šturo, da izvučemo osnovne podatke o radu organizacije Ženskog pokreta Banja Luka, i to samo toliko koliko je Pokret Banja Luka održavao veze sa predsjedništvom Alijanse kao svojom centralom.

Jedan dio podataka za ovu temu crpili smo iz partijskih proglašenja i rezolucija sa pojedinih partijskih konferencija i kongresa, a najveći dio je uzet iz predratne štampe i literature. Podatke o položaju zaposlenih žena radnica, o nadnicama i zaradama o uslovima pod kojima su radile, našli smo u naprednoj legalnoj i ilegalnoj štampi koju je izdavala Partija ili klasne sindikalne organizacije.

Za dobijanje podataka koristili smo se i ženskim časopisima, koji su izlazili prije rata, i to: »Ženski pokret«, organ Alijanse ženskih pokreta, časopisom »Žena danas«, kao i listom »Nova žena« organom Saveza ženskih društava BiH 1954-1962. Jedan dio poda-

taka smo uzeli iz postojeće memoarske građe o radu naprednih ženskih pokreta, koju je prikupio Savez ženskih društava BiH, a čuva se u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo. Iz ove građe smo se koristili podacima koji se odnose na akcije: pomoć Španiji, organizacija Crvene pomoći, proslava 8. marta itd.

II

U životu Jugoslavije između dva rata, Vidovdanski ustav iz 1921. godine i Oktroisani ustav iz 1931. godine nisu pružili zakonske mogućnosti ženama predratne Jugoslavije da učestvuju u političkom životu zemlje. Zakonodavac nije dozvoljavao političku ravnopravnost žena, pa je samim tim žene stavljao u podređen položaj u odnosu na muškarca. Iz ove činjenice proizilazile su sve ostale konsekvence koje su i formalno diktirale društveno-pravni položaj žena u predratnoj Jugoslaviji.

Obično se za ženu u tom vremenu upotrebljavao izraz da je bila neravnopravna. Sva dosadašnja istraživanja u pogledu pravnog položaja žene konstatuju da je stvarno postojala neravnopravnost žene koja se »manifestirala na svakom koraku: u ekonomskom, političkom, društvenom i porodičnom životu. Ta neravnopravnost je potvrđena zakonima«¹⁾. Dovoljno je pogledati pravne propise predratne Jugoslavije, kao na primjer opšti građanski zakon, zakon o braku itd. pa će se dobiti najbolja slika položaja žene, uz malu primjedbu da je u Jugoslaviji postojalo šest pravnih područja na kojima su primjenjivani različiti pravni propisi²⁾. Ako se tome još doda da su, izuzimajući Vojvodinu i Međumurje³⁾, u oblasti bračnoga i porodičnog prava važili propisi pojedinih vjerskih zajednica, a negdje su oni važili i u nasljednom pravu, onda nije teško stvoriti sliku jedne opšte zakonske šarolikosti. Za gotovo više od dvije decenije postojanja vladajući krugovi predratne Jugoslavije nisu uspjeli da izmijenjene mnoge pravne propise koji su bili na snazi prije ujedinjenja, tj. prije 1918. godine⁴⁾. Pokušaji da se unificira Opšti građanski zakon kao i Zakon o porodici i nasljedstvu, nisu doveli do rezultata. U cijelom tom zakonskom području najteže je bilo ženi čiji je položaj prema postojećim zakonima bio neravnopravan i podređen. Jedan dokumenat u vidu memoranduma, predat vladi, odnosno predsjedniku vlade koncem februara 1939, najbolje će ilustrovati kakav je bio položaj žene u jugoslovenskom društvu neposredno pred II svjetski rat. Memorandum su podnijele organizacije: Alijansa ženskih pokreta i Jugoslovenski ženski savez. Bilo je to vrijeme smjene

¹⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 7.

²⁾ Položaj žene u FNRJ, obradili Neda Božinović i dr Maks Šnuderl, Beograd, Kultura, str. 3.

³⁾ U ovim pokrajinama je bio obavezan civilni brak prema zakonu iz 1894. god. — vidi dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zgb. 1946. str. 13.

⁴⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 12.

vlada Stojadinović-Cvetković. Pozivajući se na decembarske skupštinske izbore 1938. godine u memorandumu se konstatuje da žene Jugoslavije još nemaju pravo glasa, a tim ni mogućnosti da se bore za bolji život tamo gdje je ta borba najefikasnija, tj. u zakonodavnim tijelima. Obrazlažući namjenu memoranduma potpisnici su istakli zahtjev da se uklone iz postojećeg zakonodavstva sve one odredbe i svi članovi koji uslovljavaju da žene Jugoslavije budu još uvijek u potčinjenom položaju. Zbog važnosti memoranduma kao dokumenta koji traži punu zakonsku ravnopravnost žene, navedemo samo najglavnije tačke memoranduma¹): »kao prvo, postavljen je zahtjev za aktivnim i pasivnim pravom glasa za sva samoupravna i zakonodavna tijela, zahtjev za pravo da žene učestvuju u banskim vijećima kao što ih imaju i muškarci, zatim zahtjev za ozakonjenje sposobnosti žena, bile udate ili ne, za sve pravne radnje pod opštim uslovima pod kojima se to priznaje i muškarcima«.

Što se tiče građanskog zakona, u memorandumu je istaknuta potreba uvođenja obaveznog građanskog braka i isključive nadležnosti državnih sudova za sve bračne sporove, kako bi se dobila jednaka osnova za bračni život pripadnika svih vjeroispovijesti. Zahtijevana je ravnopravnost supružnika u braku i porodici i: a) ukidanje muževljeve vlasti, b) zamjena pojma očinske vlasti roditeljskom vlašću, i c) da se u slučaju razvoda braka za određivanje prebivališta djeteta, bez obzira na njegov pol i godine, uzima kao mjerilo samo dobro djeteta. Zahtijevana je puna zaštita vanbračne djece, i to istraživanjem očinstva, efikasnom prinudom roditelja da vrše svoju dužnost prema vanbračnom djetetu, i, najvažnije, izjednačavanje vanbračnog djeteta sa bračnim u srodničkom i nasljednom pravu. U pogledu prava nasljedstva memorandum zahtijeva izjednačenje žene i muškarca u nasljednom pravu u gradu i na selu, i mogućnost da žena bude svjedok pri sastavljanju testamenta pod istim uslovima kao i muškarac. Što se tiče imovinskih odnosa, zahtijevano je slobodno i neograničeno raspolaganje supružnika sopstvenom imovinom i ukidanje načela da je muž prećutni upravnik ženine imovine, da je stečena imovina u braku isključivo muževljeva, kao i ukidanje ustanove miraza.

Memorandum je naročito tražio izmjene u pogledu položaja žene u javnoj službi zahtijevajući da se ženama prizna: da mogu biti sudije, da mogu biti službenici državnih saobraćajnih ustanova, pošta, telegrafa i telefona na svim radnim mjestima, da se udatim ženama u državnoj i samoupravnoj službi priznaju iste prinadležnosti kao što ih imaju neudate žene i muškarci, da se ukine zabrana učiteljicama osnovnih škola i zabavljama udaja za neučitelje, da se za sve ženske osnovne, građanske, stručne srednje i učiteljske škole postave na mjesta upravitelja i direktora isključivo žene, da se omogući ženama da budu inspektori rada i da se prilikom prijema u službu, državnu, samoupravnu i u službu privilegovanih ustanova ne pravi razlika između muškaraca i žena, već da se dodjeljivanje

¹) Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRPJ, Beograd, Zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

službe osniva samo na sposobnosti i propisanoj kvalifikaciji bez obzira na pol¹⁾).

U Bosni i Hercegovini bio je izuzetan položaj žena muslimanki, na koje su se odnosili propisi iz oblasti šerijatskog prava. Ovim propisima muslimanka je bila naročito pogođena jer joj šerijatsko pravo i drugi propisi na osnovu šerijata nisu pružali gotovo nikakve zaštite u braku u pogledu nasljeđa, imovine, a niti u pogledu školovanja. Muslimanka je bila pokrivena, imala je ograničenu slobodu kretanja, a obavezno školovanje nije se odnosilo na žensku djecu. Kod jednog dijela reakcionarnog sveštenstva vladalo je uvjerenje da školovanje ženske muslimanske djece nije u skladu sa vjerskim propisima²⁾. Ovakav odnos prema ženskoj djeci se znatno poboljšao poslije održanog Kongresa muslimana intelektualaca 1928. godine u Sarajevu, koji je bio organizovan povodom proslave 25-to godišnjice rada kulturno-prosvjetnog društva Gajret³⁾. Kongres je naročitu pažnju posvetio prosvjećivanju muslimanke smatrajući da je to jedan od osnovnih uslova za napredak i prepород muslimanske sredine⁴⁾. U rezoluciji Kongresa se tražilo da se u Zakon o obaveznoj osnovnoj nastavi unese i zahtjev za obavezno školovanje ženske muslimanske djece⁵⁾. Ovaj stav Kongresa intelektualaca došao je poslije izjave Hadžinske kurije od 10. jula 1928. godine uz pozitivno istupanje tadašnjeg Reis-ul-uleme Čauševića, i ovo najveće vjersko tijelo dalo je svoje saglasno mišljenje da muslimanka treba da pohađa sve vrste svjetovnih škola, da obavlja sve zanate i zauzima sva ostala zvanja koja ne stoje u protivnosti sa načelima islamskog morala, pledirajući da muslimanka može, u slučaju potrebe, otkriti lice⁶⁾. U tome je važnu ulogu imalo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Gajret, koje je, osnivajući konvikte i ženske internate u Sarajevu i Beogradu dalo veliki doprinos i omogućilo da veći broj ženske muslimanske omladine završi srednje škole i univerzitete.

Na težak položaj žene u Bosni i Hercegovini uticala je i činjenica da je najveći broj žena i ženske omladine bio nepismen. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine procenat nepismenih žena iznad 11 godina starosti za cijelu Jugoslaviju iznosio je 56,4%⁷⁾. Teško je izvući podatke o broju nepismenih za Bosnu i Hercegovinu zbog banovinske podijeljenosti, ali se zna npr. da je taj procenat u Vrbaskoj banovini dostizao i 90% nepismenih žena⁸⁾. Škola je bilo nedovoljno, a zbog toga nije bilo mogućnosti da se ženska omladina školuje. Bilo je rasprostranjeno shvatanje da je nepotrebno školovanje žena, naročito na selu, gdje je žena seljanka još od svoga naj-

¹⁾ Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRP, Beograd, zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

²⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Bgd. 1938. Biblioteka »Politika i društvo«, str. 18.

³⁾ Ibidem, str. 14.

⁴⁾ Ibidem, str. 21.

⁵⁾ Ibidem, str. 21.

⁶⁾ Ibidem, str. 20.

⁷⁾ Statistički bilten, Beograd, br. 133, 1950, str. 12.

⁸⁾ »Žena danas«, Beograd, oktobar 1939, br. 25, str. 8.

ranijega djetinjstva upotrebljavana u očevoj kući, a kasnije u muževljevoj, kao radna snaga za najgrublje poljske radove.

Ovakav položaj nepismene žene još je bio teži zbog činjenice da je morala usljed teških ekonomskih prilika da se zapošljava van kuće i da svojom zaradom kao radnica ili službenica obezbjeđuje osnovnu egzistenciju sebi i svojoj porodici. I u tome poslu najteže je opet bilo radnici muslimanki. »Odgajane po starim patrijarhalnim običajima, većinom nepismene i neuke, one nisu u stanju da plasi-
raju svoju radnu snagu pod istim uslovima kao i druge radnice. Zbog toga su muslimanke slabije nagrađivane i više eksploatisane, jer ih smatraju kao nekvalifikovanu radnu snagu drugog reda«¹⁾.

Vladajući krugovi u staroj Jugoslaviji su smatrali da je mjesto žene u porodici i kod djece, a da joj zato nisu potrebni ni pravo glasa, niti sticanje kvalifikacija radi posla izvan kuće. Međutim, stara Jugoslavija kao država sa kapitalističkim sistemom bez obzira na proklamacije o mjestu žene u društvu, svojom ekonomskom i finansijskom politikom izvlačila je ženu iz kuće u radionice, tako da se broj zaposlenih žena u Jugoslaviji povećavao iz godine u godinu. Režim je nastojao da raznim uredbama i propisima, o kojima će se kasnije govoriti, onemogućiti veće angažovanje žena u privredi i administraciji. Pokušaji ženskih građanskih organizacija da putem povremenih apela, peticija i žalbi ublaže takav položaj žene ostali su samo pokušaji. Jer feminizam kao pokret žena koji je nastao u okviru buržoaskog društvenog poretka u drugoj polovini XIX vijeka nije mogao doprinijeti da se ta životna pitanja riješe. U kapitalizmu, u kome dominira industrijska proizvodnja, žena je sve više ulazila u privredu, jer joj zarada muža, ili oca nije bila dovoljna za egzistenciju. Time što je morala da ide izvan kuće, žena je kao radnica dolazila pod ekonomsku vlast kapitalista, a njeno sve više uključivanje u privredu otvaralo je novo društveno pitanje, koje je karakteristično za kapitalizam, to je pitanje zaposlene žene i njenih prava. Da li će ta žena koja više ne radi samo u kući biti ravnopravna i jednako nagrađena za svoj rad kao muškarac, da li će imati pravo glasa, to su osnovna pitanja koja su isticana u okviru građanskog feminističkog pokreta. Ali, orijentisan i zatvoren isključivo u krugu žena, izolovan u svojim zahtjevima od naprednih društvenih snaga, feminizam kao pokret nije mogao da sagleda da je pitanje žena nosilo u sebi klasni karakter.

Još su polovinom XIX stoljeća osnivači marksizma uočili mjesto i ulogu žene u modernom kapitalističkom društvu i istakli da je pitanje žena klasno pitanje i da je sastavni dio klasne borbe koju vodi radnička klasa. U »Komunističkom manifestu« Marks i Engels su razobličili buržoaski moral i odnos prema ženi postavljajući da materijalističko shvatanje istorije omogućava da se istorijski pravilno shvati pitanje žena u njegovom opštem razvitku. Kasniji teoretičari marksizma Bebel, Klara Cetkin, Roza Luksemburg, i Lenjin dali su svoje teoretske priloge problemu žene u savremenom kapitalističkom društvu.

¹⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1938, str. 12. 13.

III

U Bosni i Hercegovini djelovalo je više ženskih društava i organizacija nacionalnog i karitativnog karaktera, koji su sačinjavali organizovani ženski pokret. Taj pokret je djelovao kao dio ženskog građanskog pokreta Jugoslavije između dva rata, a svoju aktivnost je usmjeravao uglavnom na rješavanje socijalnih i humanitarnih problema žena i omladine u tadašnjem društvu. Većina društava je bila učlanjena u centralne i feminističke organizacije, i to — Jugoslovenski ženski savez¹⁾, i Feministička alijansa. Mislimo da ni jedan pokret u zemlji nije bio toliko rascjepkan i toliko anarhičan kao što su to bila ženska društva i udruženja u zemlji pa i u Bosni i Hercegovini. Tokom vremena bilo je više pokušaja da se taj pokret kanališe s obzirom da je broj društava u zemlji dostizao cifru od više stotina. Najveći broj društava je bio učlanjen u Jugoslovenski ženski savez, koji je od svog osnivanja stalno podvlačio svoju političku neutralnost i nevezivanje za bilo kakve političke programe i političke ideje. Jugoslovenski ženski savez je isključio potrebu borbe za pravo glasa žena, smatrajući da ona nosi politički karakter. Zbog takvog stava je potekla inicijativa početkom dvadesetih godina za osnivanje Feminističke alijanse, čiji je osnovni zadatak bio da u čitavoj zemlji organizuje akcije za pravo glasa žena, da rukovodi tim akcijama i da se bori za ravnopravnost žena. Ali je i Feministička alijansa, kao i Jugoslovenski ženski savez učinila istu grešku smatrajući da će u oblasti političko-pravne zaštite žena postići veće uspjehe ukoliko ostane politički neutralna. Još u prvim godinama djelovanja Feminističke alijanse pojedine istaknute feministkinje (kao npr. Alojzija Štebi) isticale su: »da bi se žene borile sa većim izgledom na uspjeh za dobijanje prava glasa, kao i za ostale svoje zahtjeve, kada bi se nalazile u političkim strankama nego pod zastavom političke neutralnosti«²⁾. Pojedinačni pokušaji da se u okviru feminističkih organizacija ispolje određena politička gledišta, da se vežu za određene političke partije, ostali su bez uspjeha. U svjetlu takve političke izolovanosti jedino je moguće i posmatrati djelatnost građanskog ženskog pokreta u periodu između dva rata i neposredno u godinama pred II svjetski rat. Većina političkih partija nije unosila u svoj program feminističke zahtjeve niti su partijski pomagale zahtjeve žena, pa je ostalo da se djelatnost ženskih organizacija svede, kako je već naprijed rečeno, na prosvjetne i socijalno-humanitarne akcije. Izuzetak čine neke političke partije kao: Demokratska, Zemljoradnička i Republikanska stranka, koje su prilikom osnivanja postavile kao svoj programski zahtjev: ravnopravnost ljudi i žena. Tako je Republikanska demokratska stranka u tač. 7. svoga programa usvojila sljedeći stav: »Utvrđiti Ustavom princip ravnopravnosti žena i ljudi, s tim da se posebnim zakonom reguliše to izjednačenje«³⁾. Međutim, sve do zabrane, tj. do šestojanuarske

¹⁾ Jugoslovenski ženski savez, promijenjeno ime organizacije Narodni ženski savez, formirane 1919. godine u Beogradu.

²⁾ »Ženski pokret«, Beograd, 1925, sveska 7, 15, septembar 1925. godine.

³⁾ »Načela i program Republikanske demokratske stranke«, Beograd, 1920, str. 12.

diktature 1929. godine, navedene partije, nisu insistirale na ovim načelima. KPJ, iako zabranjena 1921, o pitanju ravnopravnosti žena imala je dosljedan odnos, ističući da je pitanje žena sastavni dio njene programske aktivnosti.

U vremenu formiranja centralnih ženskih organizacija: Jugoslovenskog ženskog saveza i Feminističke alijanse ispoljila su se i prva programska razmimoilaženja među samim ženskim organizacijama, a ta razmimoilaženja su upravo i došla zbog političkog stava i orijentacije u ženskim organizacijama. Da bismo potkrijepili ovo, ilustrovaćemo podacima koji su objavljeni u listu »Ženski pokret« 1924. U članku »Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji« između ostalog se kaže: »Interesantno je znati šta same žene misle o pitanjima koja ih naročito interesuju. Među velikim brojem ženskih organizacija našlo bi se najviše jedno dvanaest koje primaju feminističke ideje bez ograničenja. Što se tiče tačaka programa Feminističke alijanse kao što su: izjednačenje žena pred zakonom, poboljšanje sudbine vanbračne djece, nastave za školsku djecu, jednake nagrade za jednak rad, izjednačenje morala za oba pola, itd., može se reći, bez ikakve sumnje, da ima mnogo veći broj organizacija koje žele zajedničku akciju na ovako širokom socijalnom programu¹⁾. Treba napomenuti da je tada već u Jugoslaviji djelovalo preko 300 ženskih društava, a samo njih dvanaest je bilo spremno da u okviru Feminističke alijanse vodi borbu za pravo glasa žene i ravnopravnost žena.

Zbog toga što će se preko organizacije Ženski pokret u okviru Alijanse voditi borba za političku ravnopravnost žena, a na ovu organizaciju će se najuspješnije oslanjati KPJ²⁾ u sprovođenju svoga programa na aktiviranju žena, potrebno je da malo više osvjetlimo uslove nastajanja i razvitka Feminističke alijanse.

Feministička alijansa formirana je na skupštini ženskih organizacija za pravo glasa u Ljubljani 1923. godine, na kojoj su istovremeno usvojena i pravila Alijanse u državi SHS³⁾. Pravila predviđaju da se sva ženska društva kojima je glavni zadatak zaštita žene i njenih prava udružuju u Feminističku alijansu koja ima za cilj oslobođenje žene sticanjem političkih prava i uvođenjem reformi, kako u pogledu izmjene zakona, tako i u pogledu izmjene društvenih običaja, radi postizanja potpune jednakosti između muškaraca i žena⁴⁾. Program Alijanse i organizacija Ženski pokret se sastoji u traženju opšteg i jednakog izbornog prava za žene za sve zakonodavne i

¹⁾ »Ženski pokret«, Beograd, br. 9, 15, novembar 1924, str. 378.

²⁾ Poslije zabrane KPJ — Nezavisna radnička partija Jugoslavije je tokom 1924. posvećivala pažnju ženskom proleterskom pokretu, te se o radu sekretarijata žena konstatuje: »Centralni sekretarijat žena ima svoje ćelije i u organizacijama buržoaskih feministkinja. On često iskorišćuje njihov organ »Ženski pokret« unoseći u njega svoje članke i rasprave.« — Iz izvještaja o radu i stanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije — Fond Kominterne; F. kop. 632, arhiv I. R. P. Beograd.

³⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 7, septembar 1924, str. 292.

⁴⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 9—10, decembar 1923. godine, str. 455.

zašto revolucionarni pokreti u našim krajevima u to vrijeme dobijaju sve više na masovnosti što ozbiljno počinje da ugrožava vladajuću buržoaziju.

A ipak, u ovakvoj atmosferi gotovo opšteg narodnog nezadovoljstva ne pojavljuje se čak ni oštra borba na publicističkom i teoretskom planu protiv vladajuće buržoazije od strane socijaldemokratskih funkcionera i listova. To ćemo pronaći tek na stranicama u to vrijeme jedinog marksističko-revolucionarnog časopisa »Plamen«, koji su početkom 1919. godine pokrenuli bivši pripadnici omladinskog nacionalnog revolucionarnog pokreta August Cesarec i Miroslav Krleža, i to neovisno od jugoslavenskih socijalista. Ovaj časopis, iako je kratko vrijeme izlazio — svega 6—7 mjeseci — imao je ogromnu političku ulogu u razobličavanju vladajuće buržoaske politike na svim njenim relacijama, djelujući vrlo impresivno svojim političkim esejima na široku čitalačku publiku, koja je tu nalazila odgovor na sva pitanja u tadašnjim mučnim unutrašnjim i vanjskim zbivanjima. Redaktori ovog časopisa, a posebno August Cesarec, predstavljali su istaknute pionire lenjinske misli koji su nastojali da boljševičku formulu primijene na jugoslavensku političku problematiku. Smatram zato ozbiljnim propustom redakcije Pregleda što je ovaj momenat potpuno isključen iz obrade.

Tek poslije tako prethodno ispitane aktivnosti jugoslavenskih socijaldemokratskih partija (u sklopu njihovih ideoloških stavova) u periodu koji neposredno prethodi stvaranju jedinstvene Socijalističke radničke partije Jugoslavije, dobija se objašnjenje na mnoga pitanja vezana za stavove jugoslavenskih socijalista na Kongresu ujedinjenja, npr., zašto su postavljeni zahtjevi na kongresu blagi, nedovoljno revolucionarni i uz to nepotpuni, zašto predviđeni metodi borbe (strategija i taktika) nisu dovoljno razrađeni niti dovoljno revolucionarni i sl. Dakle, ovakvi stavovi na Kongresu ujedinjenja, oblikovani u kongresnim materijalima (statut, akcioni program i dr.) koji su predstavljali zvanična dokumenta Socijalističke radničke partije Jugoslavije, program njenog daljeg rada, bili su rezultat i proizvod stavova proisteklih iz njenog ranijeg ideološkog nasljeđa. To je prirodno, našlo, odraza i u kasnijem periodu — periodu KPJ: u njenoj unutrašnjoj strukturi i ideološkim stavovima. Primjetno je i to da su se socijaldemokratska ideološka nasljeđa ispoljila i u određivanju naziva partije jugoslavenskih socijalista: Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) a ne KPJ. I ovdje naši revolucionarni socijalisti — marksisti, nisu dosljedni, jer takav naziv nije bio u skladu sa stanovištem klasika marksizma o adekvatnosti naziva radničke partije njenim osnovnim revolucionarnim zadacima: podizanju socijalističke revolucije i uspostavljanju diktature proletarijata. Kako su se socijaldemokratske partije profanisale saradnjom s buržoazijom, to je na inicijativu ruskih revolucionarnih socijalista — boljševika postavljeno pred čitav proletarijat da dotadanje nazive svojih partija zamijeni novim, adekvatnim imenom: komunističke partije. Jugoslavenski socijalisti prihvatili su tu potrebu, ali, ipak, samo polovično.

Rezimirajući na kraju primjedbe na ispuštanje pojedinih pitanja i momenata u sadržaju Pregleda za socijaldemokratski period, istakla

bih sljedeće: potrebno bi bilo svestranije i potpunije obraditi revolucionarne pokrete koji su se u tom periodu javljali u jugoslavenskim krajevima kao nacionalni ili kao socijalni pokreti. Tu dolaze u obzir, prvo, vrlo rasprostranjeni » Zeleni kadar« koji se pojavljuje u mnogim našim krajevima, pa i u BiH, (a ne samo u Hrvatskoj, kako to u Pregledu stoji), zatim povezanost ovog pokreta sa seljačkim pokretima — a posebno njegov značaj i obim poslije oktobarske revolucije; dalje, seljački pokreti, potpunija obrada uloge povratnika iz Rusije, tj. jugoslavenskih učesnika u oktobarskoj revoluciji, odnosno ratnih zarobljenika bivše austrougarske vojske u Rusiji — revolucionarne misije ovih povratnika u pobunama i nemirima u jugoslavenskim krajevima; revolucionarni pokreti u pojedinim evropskim zemljama, prvenstveno u Rusiji, s posvećivanjem veće pažnje obradi uticaja oktobarske revolucije, imajući u vidu svestranost i kompleksnost njenih uticaja uz određene metode i oblike djelovanja — ne zadovoljavajući se samo spontanim strujanjima revolucionarnih ideja; zatim socijalno-revolucionarni pokreti u Njemačkoj, a osobito u Mađarskoj, jer je povezanost jugoslavenskih socijalista sa mađarskom revolucijom bila potpuna — pošto ne obuhvata samo idejne uticaje putem štampe, agitacije i slično, nego i direktno učešće i saradivanje jugoslavenskih socijalista u ovoj revoluciji — što dakako doprinosi povećanju njenog značaja za našu zemlju i naš revolucionarni pokret. Osim toga, potrebno bi bilo dati bar orijentacioni pregled građansko-demokratskih i buržoasko-nacionalnih pokreta kao i odnosa i stava jugoslavenskih socijalista prema njima. Što se tiče prikazivanja stanja u radničkom pokretu, jugoslavenskom i međunarodnom, potrebno je obraditi organizacionu i ideološku strukturu ovih pokreta (o čemu je naprijed već bilo riječi). Osim toga, mislim da bi dio u kom se govori o uzrocima slabosti jugoslavenskog socijalističkog pokreta u ratnom periodu trebalo upotpuniti odgovarajućom obradom administrativnih i policijskih mjera austrougarske vlasti, a u Srbiji — srpske vlade. U odnosu na pripreme jugoslavenskih socijalista za Kongres ujedinjenja prikaz bi mogao biti potpuniji, jer su pripreme bile nešto šire nego što je to u Pregledu predočeno.

Obraditi sva ova pitanja, kao i ona koja sam pomenula u tekstu, a koja se odnose na određene političke događaje, zahtijevalo bi veliki napor s obzirom na rasturenost i neevidentiranost istorijske građe, kao i neke druge slične poteškoće o kojima je i u predgovoru knjige bilo riječi. Međutim, neminovanostraganja za istorijskom istinom, koja bi objasnila sve potrebne okolnosti i uslove pod kojima se jugoslavenski socijalistički radnički pokret ideološki i organizaciono pripremao za prelaz u komunistički pokret, nalaže neodložno savladavanje svih tih prepreka.

Ako se uzme u obzir da postoje brojne publikacije, odnosno rasprave koje određuju mnoga od pitanja koja bi dala objašnjenja ovog perioda jugoslavenskog radničkog pokreta, postoji, dakle, dovoljna osnova od koje je moguće poći u daljim istraživanjima. To govori u prilog činjenice da se i redakcija mogla koristiti ovim mogućnostima pri obradi Pregleda, makar za širi orijentacioni presjek najmarkantnijih momenata iz ove istorijske problematike.

Što se tiče perioda do 1914. godine, mislim da ne bi bila potrebna znatnija proširenja u tekstu izuzev obrade onih momenata i zbivanja u jugoslavenskom radničkom pokretu koji objašnjavaju proces ideološkog i organizacionog razvoja ovog pokreta (Ljubljanska konferencija, Balkanska konferencija i dr.).

Da pomenem usput i ovo: možda se moglo očekivati da će se moje učešće u diskusiji, primjedbe koje se odnose na ovaj period, usredsrediti isključivo na region BiH i propuste u obradi SDSBiH. Međutim, to je u ovom slučaju isključeno, jer bi povlačilo za sobom nepotpunost i jednostranost, (bez obzira na istaknut značaj SDSBiH i njenu ulogu uz SSDP u pripremanju Kongresa ujedinjena), pošto ovdje nije riječ o istoriji SKBiH, nego o istoriji, odnosno Pregledu istorije SKJ. Osim toga, baš u socijaldemokratskom periodu, u ovim godinama koje nas najviše zanimaju (1914—1919), akcije pojedinih jugoslavenskih SD partija toliko su povezane, i gotovo ih je nemoguće posmatrati izolovano, u užim regionalnim sredinama, izuzev, dakako, onih radničkih akcija koje su bile isključivo proizvod specifičnih uslova i prilika u užim regionalno — nacionalnim sredinama. Dakle, u ratnom periodu — a posebno u periodu poslije oktobarske revolucije, naš jugoslavenski socijalistički pokret djeluje paralelno, mada ne i jedinstveno u svakoj prilici i u svakom pitanju, poprimajući već tad fizionomiju, istina, nedovoljno organizovanog, ali ipak zajedničkog pokreta. Tako je politička pocijepanost jugoslavenskih zemalja dovođena često u pitanje — kad je riječ o progresivnim jugoslavenskim pokretima — podređujući političke međe gotovo formalnom značenju, rušeći im smisao nepremostivih barijera. To je bio slučaj ne samo u ratnom, nego i u predratnom periodu, kada je i socijalistički radnički pokret u jugoslavenskim zemljama često nalazio zajedničke motive i načine saradnje u onim pitanjima koja su bila meritorna za socijalističke pokrete u svim jugoslavenskim pokrajinama.

Mada je ovaj socijaldemokratski period najslabije obrađen u Pregledu, ja se ipak nisam prihvatila upuštanja u šira i dublja analiziranja, jer svrha ove diskusije nije da obradi propuštena pitanja, nego samo da ukaže na njih i na potrebu da se i ona obuhvate u radu na pisanju istorije SKJ.

Dr Milivoje Erić

Osvrt na uvod i prvu glavu „Pregleda istorije SKJ“

Nesumnjivo je da će (bez obzira na to što se posljednjih godina radi više nego ikada ranije) proći još dosta vremena dok se ne stvore neophodne pretpostavke za pisanje detaljne i sveobuhvatne istorije KPJ, odnosno SKJ. Jer, stanje arhivske građe sasvim je nezadovoljavajuće, nema dovoljno istoričara — naučnih radnika, broj monografija i studija posvećenih novijoj političkoj, privrednoj i kulturnoj istoriji veoma je mali, ostalo je još mnogo čisto teorijskih problema koji nisu izučeni i obrađeni, ne postoje jedinstvena gledišta na neke društveno-političke i ekonomske pojave između dva rata, a pogotovo u dovoljnoj mjeri fundirane ocjene o idejnim strujanjima i spoljnim uticajima na naš radnički pokret. Posebnu, vanredno veliku teškoću za prikazivanje nastajanja, razvoja i djelovanja Komunističke partije predstavljaju izvjesne predrasude i sklonost šematizmu u tretiranju istorijskih uslova u kojima su djelovale radničke organizacije. Zbog svega ovoga Pregled istorije SKJ morao je biti nepotpun, kao što su to autori u Uvodu i istakli. On će takav i ostati dok se radikalno ne promijeni stanje u našoj historiografiji i društvenim naukama. Pri svemu tome može se i danas dosta učiniti (možda i više nego što na prvi pogled izgleda) da ova knjiga bude bolja. Zato se i vode tako široke diskusije. Pošto je jedan od glavnih ciljeva pomenutih diskusija ukazivanje na nedostatke Pregleda koji se i pri sadašnjem stanju stvari mogu otkloniti, nastojaću da budem sasvim konkretan, a uz to osvrnuću se samo na uvodni dio i prvu glavu.

Meni se čini da bi u Uvodu trebalo ostaviti i donekle razraditi jedino sumaran prikaz idejnih osnova radničkog pokreta, zatim pitanje kada se javio proletarijat i zašto se počeo organizovati, te kakve su ciljeve sebi postavljale (i dokle su djelovale) Prva i Druga internacionala, a sve ostalo, što se odnosi na jugoslavenske narode u XIX i na početku XX vijeka, izostaviti. Na taj način stvorila bi se jedna logička cjelina koja osvjetljava zakonitost nastanka radničke klase i klasnih suprotnosti, istorijsku ulogu radničkog pokreta i značaj naučnog socijalizma. Ovo bi bio ugao gledanja i opšti okvir u kome se — kao sastavni di-

jelovi međunarodnog radničkog pokreta — javljaju organizacije i akcije radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama. Analizi konkretnih uslova pojave, problematici i specifičnostima razvitka tih pokreta i društveno-političke strukture novostvorene države 1918. godine valjalo bi posvetiti čitavu prvu glavu Pregleda. Jer, ako se detaljnije ne prikaže u kojim uslovima je nastao i sa kakvim se teškoćama i problemima sukobljavao radnički pokret u svakoj pojedinoj jugoslavenskoj zemlji i na kakvoj se društveno-ekonomskoj osnovi odvijala njegova politička aktivnost kao i politička aktivnost građanskih partija, nemoguće je objasniti uzroke zbog kojih revolucionarna radnička partija nije, u periodu kad se formirala i kad je legalno postojala, presudno uticala na događaje i sudbine naših naroda. Svakako, značajna je, čak umnogome i presudna činjenica da se razvitak jugoslavenskih naroda u XIX i početkom XX vijeka karakteriše zaostajanjem u odnosu na zapadnoevropske narode i neravnomjernošću u pogledu pojedinih jugoslavenskih zemalja, pa i pokrajina. Međutim, stepen privredne i druge nerazvijenosti, odnosno razvijenosti, nije bio uvijek mjerilo snage radničkog pokreta i revolucionarne svijesti radnih masa. Važnu ulogu igrali su ustanička bundžijska tradicija, neriješena nacionalna pitanja, snaga subjektivnih faktora itd.

S obzirom na to da je svaka jugoslavenska zemlja po sastavu stanovništva bila najvećim dijelom seljačka, (od oko 70% u Sloveniji do oko 90% u C. Gori), prvorazredni značaj imali su agrarni odnosi na selu: negdje preovlađivanje sitnosopstveničke strukture, negdje postojanje feudalnog sistema, a negdje rasprostranjenost krupnog feudalno-kapitalističkog ili čisto kapitalističkog posjeda. Otuda bi detaljniji prikaz agrarne strukture bio veoma koristan, a isto tako i prikaz odnosa socijaldemokratskih partija i građanskih stranaka prema agrarnom i seljačkom pitanju. Nedovoljno obraćanje pažnje na to pitanje, odsustvo smjelih i dubljih koncepcija o putovima prelaska u socijalizam u novim uslovima, nastalim u epohi imperijalizma, nepovezivanje ciljeva borbe radničke klase sa težnjama radnog seljaštva i seljaštva uopšte dovelo je prije prvog svjetskog rata u nekim jugoslavenskim zemljama (npr. u Bosni i Hercegovini) do stvarne izolovanosti radničkog pokreta i njegovih brojnih slabosti, do učaurenosti i nesposobnosti da bude revolucionarna snaga, kadra da izvede socijalnu revoluciju. Praksa je pokazala još prije prvog svjetskog rata da radno seljaštvo može biti aktivan faktor naprednih snaga u borbi protiv raznih vidova eksploatacije, klasne i nacionalne. Na žalost, o tome je u Pregledu istorije SKJ rečeno sasvim malo ili, tačnije, nedovoljno da se objasni na koji način je jugoslavenska buržoazija 1918/1919. godine uspjela da bar donekle sredi prilike i učvrsti kapitalistički poredak u zemlji. Najveća žrtva koju je tih godina postojanja nove države buržoazija učinila — obećana agrarna reforma, izgledalo je da će biti veoma radikalna (išlo se dotle da je sa najvišeg mjesta proglašavan princip da zemlja treba da pripada onome ko je obrađuje) i siromašno seljaštvo je u nju vjerovalo. Zbog toga isticanje da je »korjenitom rješenju agrarnog pitanja, kakvo su tražile seljačke mase »buržoazija« zbog svoje povezanosti sa veliko-posjednicima, suprotstavila svoje rješenje zasnovano na kompromisima s bivšim feodalcima i ostalim polufeudalnim eksploatatorima i na dje-

lomičnom zadovoljenju zahtjeva bezemljaša i siromašnih seljaka«, nije opravdano, premda je načelno tačno.

U strahu od revolucije, vladajuća buržoazija je u prvi mah, makar čisto deklarativno iznevjerila interese velikoposjednika i feudalnih vlasnika. Tek kasnije, kad je postigla željeni cilj, (stekla povjerenje seljačkih masa), ona je pokazala klasnu solidarnost i učinila u svemu reformu polovičnom i krajnje kompromisnom, predmetom zakulisnih pogađanja, predizbornih parola i obećanja da će se zaista sprovesti onako kako je prvobitno obećano. Ovaj zaokret olakšalo je rukovodstvo socijaldemokratskih stranaka Hrvatske i Slavonije, Slovenije i Vojvodine u kome su preovladivali oportunisti, pristalice klasne suradnje s buržoazijom, tzv. ministerijalisti. Prilično brzo pokazalo se da su jedini predstavnici revolucionarnih masa lijeva krila tih stranaka, pretežan dio Srpske socijaldemokratske partije i Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine, što je dovelo do Kongresa ujedinjena i stvaranja Komunističke partije.

Rezolucija o agrarnom pitanju na Kongresu ujedinjenja (zajedno sa odlukom o stvaranju seoskih partijskih i sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika) i kasnije rezolucije i brošure o agrarnom i seljačkom pitanju pokazuju da je tada revolucionarni radnički pokret donekle shvatio značaj rješenja agrarnog pitanja za obozovanje uspjeha proleterske revolucije u društveno-ekonomskoj (pretežno seljačkoj) strukturi kojom se odlikovala Jugoslavija, ali da se nije pouzdano znalo šta treba u konkretnoj situaciji preduzimati, kako parirati demagogiji građanskih i seljačkih stranaka. Uskogrudost, strančarenje i nedosljednost u odnosu prema radnom seljaštvu buržoazija je obimno iskorišćavala čineći privremene ustupke, ali prelazeći polako i sve odlučnije u protivnapad. Pa i onda kada je (u zimu 1919—1920. godine) krenuo partijski rad na selu, kad je stvoreno u Srbiji, Makedoniji i Hrvatskoj nekoliko stotina seoskih partijskih uporišta, pokret nije bio ravnomjerno razvijen u ostalim jugoslavenskim zemljama. Upravo tamo gdje je agrarni problem bio najznačajniji, glad za zemljom najveća, pa zato i seljački pokret najsnažniji, uticaj revolucionarne radničke partije bio je toliko slab da je obezbjeđivao građanskim strankama presudnu ulogu u društveno-političkim zbivanjima. Orijentacija na jačanje lijevih krila seljačkih stranaka i njihovo iskorišćavanje u borbi protiv vladajućeg poretka došla je suviše kasno (1921. godine), onda kad se revolucionarni val počeo smirivati, kad su se izgledi za osvajanje vlasti znatno smanjili.

Na jednom mjestu u Pregledu istorije SKJ (strana 64, izdanje ćir.) s pravom je konstatovano: »Opterećeno socijaldemokratskim nasleđem, rukovodstvo Partije nije imalo jasnu perspektivu revolucije u Jugoslaviji, nije umelo da pokret radničke klase slije s pokretom radnog seljaštva i ugnjetenih nacija«. Ostalo je međutim nepotpuno objašnjeno baš to nasljeđe, u čemu se ono sastoji, naročito imajući u vidu specifičnosti pojedinih jugoslavenskih zemalja, razlike u odnosu socijaldemokratije npr., u Srbiji i Sloveniji prema seljaštvu.

Ukoliko bi se usvojio predlog koji sam dao u početku, da se o svemu tome ne govori u Uvodu već opširno u cijeloj prvoj glavi, sigurno bi mnoge značajne činjenice bile bolje i potpunije osvijetljene.

U novostvorenoj državi 1918. godine počele su odmah djelovati građanske stranke koje su ranije postojale u jugoslavenskim zemljama, a stvorene su i neke nove. Karakteristično je i valja istaći (a nije istaknuto) da nijedna od građanskih stranaka nije bila u stanju da izraste u opštejugoslavensku u pravom smislu riječi, da bude koliko-toliko objedinjujuća snaga jedinstva i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda. Njihovi sastavi i idejno-akcioni programi svjedočili su o izivljenosti, odsustvu vjere u neku svoju društvenu misiju i nastojanju da se po svaku cijenu dočepaju vlasti, a potom iz profiteurskih razloga da vlast što duže zadrže, ostanu na kormilu države. Jedina, ne samo istinski napredna, već i istinski jugoslavenska partija bila je Komunistička. Ta činjenica imala je od samog početka ogromni značaj i zato bi se morala posebno podvući.

U odjeljku u kome se govori o Vidovdanskom ustavu nije ništa rečeno o njegovim socijalno-ekonomskim odredbama: agrarnoj reformi, zaštiti radnika i drugim. Unošenje tih naprednih odredbi (naprednijih nego što ih je imao ma koji dotada izglasan buržoaski ustav), došlo je poslije zakulisnih nagodbi o isplati odštete feudalnim zemljovlasnicima (okupljenim u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i Džemijetu) i druge parlamentarne diskusije, prvenstveno radi učvršćenja poretka i pridobijanja povjerenja radnih masa.

Uopšteno govoreći, buržoazija je (iz više razloga) postupala znatno smišljenije nego što bi se iz Pregleda istorije SKJ dalo zaključiti. Njeni predstavnici, u prvom redu lideri Radikalne i Demokratske stranke, imali su prilično veliko iskustvo u upravljanju, taktiziranju sa biračkim masama i borbi protiv težnji radničke klase, što je došlo do punog izražaja već u prvim godinama postojanja nove države. Nasuprot tome, rukovodstvo Komunističke partije imalo je malo iskustva i više teorijskog nego praktičnog znanja kako treba osvojiti vlast i otpočeti izgradnju socijalizma.

Ako bi se svim ovim momentima posvetilo više pažnje prilikom pripremanja drugog izdanja Pregleda istorije SKJ, to bi doprinijelo da ova vrijedna i korisna knjiga u potpunosti odigra onu ulogu koja joj s pravom pripada.

Uroš Nedimović

**Napomene o obrazovanju SKOJ-a,
o donošenju Obznane i obnavljanju organizacija
KPJ u prvoj polovini 1921. godine**

Sistem policijskog režima u Austro-Ugarskoj monarhiji, konsekv-entno sproveden u srednjim školama Bosne i Hercegovine, ometao je i gušio pojavu bilo kakve napredne omladinske organizacije među sred-njoškolskom omladinom. U oktobru i novembru 1918. g. raspadanjem Monarhije, osjećalo se slobodnije reagovanje srednjoškolske omladine Bosne i Hercegovine pod uticajem tradicija napredne predratne omla-dine, unutrašnjih i vanjskopoličkih revolucionarnih kretanja (oktobar-ske i mađarske revolucije). Đaci viših razreda srednjih škola otvoreno su negodovali protiv školskog režima i tražili stvaranje svojih organi-zacija — literarnih i đačkih udruženja. Razmatranja iz oblasti političkih kretanja, agrarnih odnosa ili oblika nove Jugoslavenske države, oboga-ćena novim ratnim iskustvima, predstavljala su osnovu za formiranje političkih pogleda i posmatranja progresivnih istorijskih kretanja iz no-vog aspekta. Na toj osnovi započet je rad na obnavljanju socijalističke omladinske organizacije u Sarajevu početkom januara 1918. g.¹⁾ Organiza-cija Socijalističke omladine razvijala je svoje djelovanje prosvjetno-zaba-vnim i ideološkim radom i uspjela je do aprila 1919. g. organizovati neko-liko stotina članova u Sarajevu. U ostalim mjestima Bosne i Hercegovine nisu se stvorile organizacije.²⁾ Po socijalnom sastavu, u sarajevsku organi-zaciju su se upisivali mladi radnici i učenici u privredi, a za njih su bila obavezna predavanja u Radničkom domu koja je organizovala Socijalde-mokratska stranka. Čitanje socijalističkih brošura i knjiga, uz učestvo-vanje i po 250 omladinaca na pojedinim predavanjima,³⁾ predstavljalo

¹⁾ Glas slobode, br. 2 i 91, Sarajevo 1918, »Organizacija socijalističke omladine«, 4.

²⁾ Glas slobode, br. 53 i 82/1919, »Socijalistički omladinski pokret« i »Organizacija socijalističke omladine«.

³⁾ Glas slobode, br. 11/1919, »Organizacija socijalističke omladine«, Pre-davanje — »Šta je socijalizam« — s konferencijom održano je u Sarajevu početkom januara 1919. godine.

je pokušaj ideološkog obrazovanja mladih socijalista na osnovama naučnog socijalizma.

Obrazovanje »Organizacije intelektualnih radnika« među đacima Trgovačke akademije u Sarajevu u martu 1919. g. koja je okupljala uglavnom srednjoškolsku omladinu,⁴⁾ bio je pokušaj uvlačenja napredne srednjoškolske inteligencije u klasni radnički pokret. Organizacija je stvorena inicijativom rukovodstva Socijaldemokratske stranke, a brojala je oko 30 članova, većinom srednjoškolaca, te nekoliko radnika i činovnika. Pojedini članovi ove organizacije, koji su dobili prve osnove ideološke naobrazbe upravo u njoj (Rodoljub Čolaković, Josip Čižinski, Dimitrije Lopandić,⁵⁾ Maks Švarc, Anton Vučak (Smit) i drugi), imali su kasnije veliku ulogu i dali značajan doprinos jugoslavenskom i međunarodnom radničkom pokretu između dva svjetska rata. Predsjednik te organizacije je bio Drago Zlomislić, a sekretar Rodoljub Čolaković.⁶⁾

Izučavanjem »Manifesta komunističke partije«, »Najamnog rada i kapitala« od Marksa, te »Žena i socijalizam« od Bebela, uz pomoć istaknutih aktivista radničkog pokreta (Živote Milojkovića, Sime Miljuša, Miloša Trebinjca, Koste Novakovića⁷⁾, koji su povremeno navraćali u Sarajevo), dato je jasno komunističko obilježje omladinskom pokretu još prije nego što je izvršeno ujedinjavanje socijaldemokratskih stranaka u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista).

Pod uticajem Organizacije intelektualnih radnika u gotovo svim sarajevskim srednjim školama bile su formirane literarne družine na čijim sastancima su razmatrani referati iz literature, društveno-političkih problema, a na organizovanim izletima govoreno je o revoluciji i radničkoj vlasti, rasturana je partijska štampa, brošure i pjevane revolucionarne pjesme. Organizacija je održavala veze sa srednjoškolskom omladinom, a u svim školama su bili postavljeni »povjerenici« koji su čak obavještavali o predavanjima u Radničkom domu⁸⁾.

Nagli razvitak radničkog pokreta Bosne i Hercegovine u 1918. i prvoj polovini 1919. g. bio je za izvjesno vrijeme prekinut prvomajskom zabranom 1919. g., koja je ostala na snazi do kraja juna iste godine. Hapšenjem oko 3.000 radnika i komunista (u Sarajevu je zatvoreno oko 500 komunista, većinom mladih), prestale su da djeluju Organizacija in-

⁴⁾ Almanah socijalističke omladine 1919. (u daljem tekstu Almanah), Zagreb, 1919, »Naš prošli i budući rad«, 59.

⁵⁾ Čolaković Rodoljub, Lopandić Dimitrije, Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb, 1962, 552.

⁶⁾ Zlomislić Drago, rođen u Trebinju, umro u Beču 1921. godine, jedan je od osnivača Kluba studenata socijalista iz Jugoslavije u Beču u oktobru 1919. godine, gdje je izabran za prvog sekretara Kluba. Krajem 1926. godine Klub je prestao djelovati. (Republički arhiv Sarajevo — RAS, ZV. Prez. br. 4299/1919, VZSO Pov. br. 2486/1925, Policijski direktor — Pokrajinskoj upravi BiH; Crvena zastava, br. 2, Zagreb 1919, 12; »40 godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1, Beograd 1960, 110—111 (nadalje »40 godina«).

⁷⁾ Kružok su još pomagali Jovo Jakšić i dr Mojsije Zon.

⁸⁾ Omladinci su upućivani da čitaju naprednu beletrističku literaturu (Maksim Gorki: »Mati«, Černiševski: »Šta da se radi«, časopis »Plamen«, koji je u proljeće 1919. počeo izdavati u Zagrebu Miroslav Krleža (Rodoljub Čolaković, »1919. godina u mom sećanju«, »40 godina, 52—57).

tektualnih radnika (jer su njihovi članovi pozatvarani) i organizacija Socijalističke omladine⁹⁾.

Junu 1919. g. ova generacija sarajevskih srednjoškolaca, poslije maturiranja razila se po Bosni i Hercegovini i nastavila aktivno da radi u partijskim i omladinskim organizacijama. U Bijeljini inicijativom omladinaca obrazovana je Mjesna organizacija Socijalističke partije Jugoslavije (komunista) i otvoren Radnički dom.¹⁰⁾

Iz pomenutog se vidi da su ove organizacije bile preteče Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, na čijim osnovama su one formirane i iz kojih se SKOJ razvio.^{10a)} Srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine bila je nosilac organizovanog rada među omladinom koja se ideološki razvijala pod uticajem nauke Marksa i Engelsa i imala je sasvim drugu tendenciju organizovanog razvitka, a ne, kako to jednostavno tretira Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, da »... napredna školska omladina stvara svoja dačka veća« i da je taj »... pokret... zahvatio... deo Bosne«.¹¹⁾

Osim u Sarajevu, socijalistička udruženja intelektualne omladine — đaka i studenata bila su obrazovana i u Beogradu i Zagrebu. Predstavnici đaka zagrebačkih srednjih škola održali su 3. februara 1919. g. sastanak u cilju formiranja dačke organizacije¹²⁾, a krajem februara 1919. g. formirano je Udruženje akademske socijalističke omladine¹³⁾.

Pod uticajem ovoga, beogradskog kluba studenata (formiranog u prvoj polovini 1919. g.¹⁴⁾ i sarajevske Organizacije intelektualnih radnika u zemlji je obrazovano 15 lokalnih komunističkih omladinskih organizacija u koje je bilo učlanjeno oko 400 članova¹⁵⁾. Sve su to bile preteče Saveza komunističke omladine Jugoslavije na čijim temeljima je on formiran u oktobru 1919. g. na Osnivačkoj konferenciji u Zagrebu u prisustvu predstavnika studentskih klubova Beograda, Zagreba, Ljubljane i srednjoškolske omladine Sarajeva^{15a)}.

Iz izloženog se vidi da je Savez komunističke omladine Jugoslavije obrazovan isključivo od studentskih i dačkih komunističkih organiza-

⁹⁾ Almanah, 59; G. s. br. 82/1919, »Organizacija socijalističke omladine«, 6.

¹⁰⁾ Rodoljub Čolaković, »Moj prvi dodir sa radničkim pokretom«, »Omladina«, list Narodne omladine Jugoslavije, br. 24, Beograd 1953.

^{10a)} Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Beograd, Kominternu, omet 18, dokum. br. 13, IV sjednica od 6. jula 1922, Čuzepov izvještaj.

¹¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963 (ćirilica — u daljem tekstu Pregled), 44—45.

¹²⁾ Iskra, mjesečnik jugoslovenskih đaka, br. 5 i 6, Zagreb 1919, 64. Na sastanku je izrađena predstava Vladi u kojoj je istaknut pravac razvitka organizacije, socijalno-školski i kulturni, gdje bi dačke organizacije učestvovala u reformama škola i iznošenju dačkih zahtjeva, a u pogledu kulturnog života osnivanje dačkih udruženja za proučavanje obrazovanja.

¹³⁾ Živomir Stanković: Borbeni put SKOJ-a, Beograd 1961, 16.

¹⁴⁾ Pregled, 45; Ž. Stanković, navedeno djelo 14—15; Vojo Pekić: »Savez komunističke omladine Jugoslavije između dva rata« (1919—1941), Beograd 1959, 24.

¹⁵⁾ Ž. Stanković, n. d. 16.

^{15a)} Prema izjavi Franje Pantea od 5. jula 1964, ispred sarajevskih srednjoškolaca učestvovala je Antun Šmit (Vučak).

cija, a u Pregledu je rečeno da je on stvoren iz »većeg broja omladinskih komunističkih organizacija«¹⁶⁾.

Poslije osnivačke konferencije i I kongresa Saveza komunističke omladine Jugoslavije (10. do 14. juna 1920. g. u Beogradu),¹⁷⁾ registrovan je brojni porast mjesnih udruženja i članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije, koji je 29/30. decembra 1920. g. brojao 50 grupa sa oko 5.000 članova¹⁸⁾. Autori Pregleda su napravili propust, jer su pratili brojčani porast SKOJ-a samo do početka aprila 1920. g. kad je on imao 25 grupa sa 3.000 članova¹⁹⁾.

Zbog zapadanja u tešku međunarodnu finansijsku i unutrašnju ekonomsko-političku krizu, vladajući radikalno-demokratski blok je došao u nepovoljnu situaciju; napadom na svoju najjaču opoziciju — Komunističku partiju i radnički pokret želio je da ih suzbije i oslabi i da time osigura (kapitalizmu) što veću eksploataciju radničke klase obezbjeđivanjem izvlačenja što većeg profita. Buržoazija je bila nesposobna da konsoliduje privredni poredak zemlje poslije rata i riješi svoj glavni zadatak: realizovanje ideje narodnog jedinstva. Nacionalne suprotnosti, sudbonosni sukob između srpske, s jedne, i hrvatsko-slovenačke buržoazije, s druge strane, bili su kamen spoticanja za stvaranje narodnog jedinstva. Te su suprotnosti dolazile do izražaja za čitavo vrijeme između dva rata.

Donošenje Obznane su izazvala sljedeća ekonomsko-politička kretanja:

Uprezanje radničke klase, putem militarizacije preduzeća, u razornu privredu izazvalo je narastanje radničkog pokreta, a njegovi uspjesi u izbornoj borbi i tarifno-štrajkačkim akcijama neizbježno su doveli do političkih sukoba. Zabranom djelovanja naj snažnije opozicije — Komunističke partije — i uvođenjem centralističkog ustava, bankarsko-monarhistički režim je mislio da će učvrstiti svoju diktaturu. Radnička klasa se poslije rata sudarala sa velikom nezaposlenošću i bijedom potčinanom demobilizacijom i privrednim rasulom. Ona se prihvatila organizovane borbe pod rukovodstvom Komunističke partije, te je registrovan brojni porast radničkih organizacija i njihov uticaj na siromašno stanovništvo. Narastanje i rapidno razvijanje radničkog pokreta imalo je slabosti i krilo je u sebi uzroke poraza Partije donošenjem Obznane. Propaganda koju je Partija vodila putem štampe, zborova i sastanaka imala je pozitivnih rezultata, ali s njenim razvitkom nije paralelno išao i organizacioni razvitak Partije. Radnički pokret, sastavljen od najheterogenijih društvenih slojeva, ideološki nedovoljno iz-

¹⁶⁾ Pregled, 63.

¹⁷⁾ Crvena zastava, br. 14, Beograd.

¹⁸⁾ Correspondance Internationale des Jenneses, № 3, Paris, 3. maja 1921, »Disolution des Jenneses Communistes de Jugoslavie«; Internationale Jugend, № 12, Berlin 1921, »Die Reaktion in den rückständigen Ländern und die Aufgaben der kommunistischen Jugendbewegung«. Ne može se prihvatiti podatak Voje Pečića, iznesen u diskusiji na IV kongresu SKOJ-a, da je SKOJ prije Obznane imao nešto preko 3.000 članova. IV kongres SKOJ-a, Beograd 19, 126.

¹⁹⁾ Pregled, 63.

građen, u periodu svoje plime predstavljao je veliku, ali slabo organizovanu cjelinu. Nerazrađene forme rada u ideološkom vaspitanju, veliki priliv novih članova u redove radničkog pokreta, nedostatak marksističkih knjiga i izgrađenih kadrova — sve je to bilo uzrok što se klasno vaspitanje i kulturno uzdizanje radničke klase nije moglo usmjeriti u pravcu razvijanja njene borbenosti. Zato je njegova brojnost bila samo prividna, fiktivna, bez prave ideološke snage, a ovakav kvantitativno jak pokret bio je mač sa dvije oštrice.

Klasno vaspitanje i kulturno uzdizanje širokih društvenih slojeva nije išlo u korak s njihovim okupljanjem u organizacijama. Zbog toga ovo neravnomjerno razvijanje radničkog pokreta, s boležću neprirodnog porasta, koje je imalo svoje duboke ekonomske, političke i sociološke uzroke, guralo ga je momentalnim uspjesima zahvaljujući pritisku brojčane snage organizovane radničke klase. Međutim, nedovoljna ideološka zrelost bila je presudna u odlučnim momentima klasne borbe. Organizaciona izgradnja radničkog pokreta išla je na štetu ideološkog uzdizanja; ono nije moglo izdržati isto tempo, jer je za to trebalo više vremena. Zato je radnički pokret bio kolos na staklenim nogama koji se survao u provaliju kod prvog jačeg udara buržoazije.

Obznana je pokazala da je radnički pokret bio ideološki nedorastao postavljenim zadacima i da nije raspolagao onom materijalizovanom snagom i otporom svojih organizacija koji su bili potrebni u tom momentu. Ne vodeći računa o realnosti i podavajući se varljivim iluzijama o borbenoj vrijednosti novoorganizovane i ideološki neizgrađene radničke klase sa raznovrsnim shvatanjima, mentalitetom i interesima, nedovoljno duhovno pripremljene za ispravno razumijevanje praktičnih akcija klasne borbe, lijevi pravac u radničkom pokretu je privremeno, uprkos svoje veličine i prividne snage, podlegao udarcima klasnog protivnika.

Posmatrano iz unutrašnjeg aspekta, zavodjenje Obznane bilo je uslovljeno političkom stabilizacijom režima i promjenom ekonomske konjunktore u države zbog opšte ekonomske krize 1920/1921. godine koja je zahvatila svijet i izazvala promjenu u ekonomskim kretanjima; usljed pada cijena algaranih proizvoda na svjetskom tržištu bankarski kapital se počeo vraćati industriji. Naviknut na basnoslovne profite, on se nije zadovoljavao normalnom stopom profita, a da bi se ublažio pad profita, vršeno je direktno pojačavanje eksploatacije, tj. produženje radnog vremena i smanjenje nadnica, s jedne, a povećanje stavova zaštite, s druge strane. Da se to postigne, trebalo je slomiti otpornu snagu radničke klase, čija su Partija i sindikati bili u stalnom porastu. Stoga su Obznanom stavljeni van zakona.

Iz vanjskog aspekta posmatrano, slamanje otpora Komunističke partije Obznanom trebalo je da uvuče Jugoslaviju u ofanzivnu struju protiv Sovjetske Rusije čiji je nosilac bila Francuska. Jugoslavija je finansijski bila zavisna od nje, dok je njena spoljna politika išla za interesima Antantinog imperijalizma.

Obznanom od 29/30. decembra 1920. g. zabranjen je rad svim političkim, ekonomskim, kulturnim i sportskim organizacijama radničkog pokreta pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Odmah poslije njenog proglašenja komunistički poslanici su pokazali vidne rezul-

tate u obnovi i povezivanju ilegalnih partijskih i skojevskih organizacija. Međutim, u Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije registrovane su i nabrojene obnovljene skojevske¹⁾, ali ne i partijske organizacije. Do proširene sjednice Centralnog vijeća Komunističke partije Jugoslavije (1. do 6. aprila 1921. g. u Beogradu)²⁾, raspuštene partijske organizacije i aktivisti bili su prepušteni sami sebi — da rade kako znaju i umiju³⁾. Bez izgrađenog ilegalnog aparata, odmah poslije Obznane počele su se stvarati ilegalne partijske grupe (trojke)⁴⁾, koje su mogle djelovati i prilagođavati svoj rad ilegalnim uslovima. Komunistički poslanici, kao veza između centra i provincije,⁵⁾ bili su ona spona koja je povezivala partijske grupe i davala im smjer rada, mada su radile s malim intenzitetom da članovi Partije ne bi stradali od policije.⁶⁾ Poslije snažnog udara koji je za partijske organizacije predstavljala Obznana, najistaknutiji partijski aktivisti u Bosni i Hercegovini (Đuro Đaković, Gojko Vuković i drugi) počeli su stvarati ilegalne partijske punktove: oživljen je rad partijske organizacije u Sarajevu, koja je između Obznane i Zakona o zaštiti države brojala 100—120 članova, uglavnom zanatskih radnika⁷⁾ uključenih u 5 grupa (sekcija). Radom organizacije je rukovodio Mjesni odbor, izabran u sporazumu sa članovima i komunističkim poslanicima⁸⁾.

U Mostaru je oživljen rad partijske organizacije (gdje su takođe njeni članovi bili zanatski radnici⁹⁾, a partijske grupe su osnovane u Trebinju i Konjicu¹⁰⁾. U Zenici i Zavidovićima učinjen je pokušaj osnivanja partijskih grupa¹¹⁾.

Iz jednog dokumenta se vidi da je Komunistička partija organizovala izvođenje prvomajske proslave 1921. g. u Zagrebu, Ljubljani, Nišu, Valjevu, Čačku, Šapcu, Subotici, Požegi, Beogradu, Novom Sadu (učestvovalo 1.500 radnika), Rumi, Kragujevcu, Prilepu, Požarevcu, Zrenjaninu, Indiji, Belišću, Đurđenovcu itd., iz čega bi se moglo zaključiti da su i tamo djelovale partijske organizacije i grupe obrazovane poslije Obznane¹²⁾ koje Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije ne spominje.

¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije (ćirilica), Beograd, 1963, 82.

²⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije, Beograd, reg. br. 15088 i 15089/IV-1-6/1921.

³⁾ KI, REG. BR. 34. Rezolucija o organizaciji KPJ, 1.

⁴⁾ KI, reg. br. 69, Rezolucija o organizaciji KPJ, 1.

⁵⁾ Borba, br. 12, Zagreb 1922, »Izveštaj sa IV kongresa Kominterne, Jugoslovensko pitanje«, 6.

⁶⁾ Slobodna reč, br. 14, Beograd, 1922, »Vidovdanski atentat pred sudom«, 5.

⁷⁾ Republički arhiv — Sarajevo (RAS) VŽSO Pov. br. 2486/1925, 350—353. strana paginiranog predmeta. U dokumentu se spominju bravari, limari, krojači, tapetari, jedan bankovni činovnik, domaćice itd.

⁸⁾ AI Beograd, Kominternu, kutija I, br. 18, Zapisnik sa I zemaljske konferencije KPJ jula 1922, IV sjednica od 6. jula 1922, 3. strana.

⁹⁾ Savo Medan, »Mostar, uvijek aktivno uporište«, »40 godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1, Beograd, 1960, 190.

¹⁰⁾ RAS ZV Prez. br. 816, 2261/25, 4856 i 7521/1921.

¹¹⁾ RAS ZV Prez. br. 769, 4449, 4880, 5880, 5757 i 14926/1921.

¹²⁾ RAS ZV Prez. br. 4992/1921, letak Komunističke partije Jugoslavije, »Komunistički pokret 1. maja«.

Ahmed Hadžirović

O ocjeni uloge KPJ u formiranju političke svijesti naroda u godinama pred drugi svjetski rat

Čini mi se da je autor četvrte i pete glave Pregleda propustio da bar u nekoliko rečenica istakne jednu vrlo značajnu odluku Četvrte zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije, koja je za kasniji rad i razvoj sindikalnog i masovno-političkog pokreta u Jugoslaviji imala veliki značaj. Radi se, naime, o odluci ove konferencije o ulasku komunista u sindikate i druge masovne organizacije. Između ostalog, u zaključcima konferencije se kaže: »U uslovima vojno-fašističke diktature i zabrane svih legalnih revolucionarnih organizacija komunisti moraju daleko više nego u drugim uslovima iskoristavati sve mogućnosti legalnog rada, u prvom redu u reformističkim i u svim masovnim reakcionarnim organizacijama, zatim u monopolističkim fašističkim sindikatima, za pripremanje, organizovanje i samostalno predvođenje svakodnevnih borbi radničke klase; za otimanje radnika ispod uticaja vođa tih organizacija i njihove reakcionarne ideologije. Ulazak komunista u sindikate jeste put ka pretvaranju tih organizacija u organe klasne borbe i ka ostvarenju akcionog jedinstva radničke klase«. Iznošenje u Pregledu podataka o brojčanom narastanju URSS-ovih sindikata (na primjer na strani 204. Pregleda — latinicom), o uspjesima štrajkova i njihovom velikom broju, o nastojanjima za stvaranje jedinstvene radničke klase, o jačanju i razvoju klasnog pokreta — bez ikakvog komentara ove odluke — ostavlja utisak da se radi o stihijnim, neorganizovanim akcijama, što u stvari nije bilo, nego je očigledna posljedica sprovođenja ove odluke u život.

Mada je ograničeni prostor u mnogome onemogućio autoru da kaže sve ono što bi trebalo reći, smatram da je ovom pitanju moralo biti posvećeno više pažnje, bar u onom dijelu gdje se ocjenjuje značaj ove konferencije. Taj značaj proizilazi iz akcije KPJ u masovnim organizacijama, sportskim i kulturno-prosvjetnim društvima, zemljoradničkim zadrugama, čitaonicama i bibliotekama itd., preko kojih je Partija ostvarivala svoj uticaj na šire slojeve naroda. Poznato je, naime, da je Partija, suočena sa mnogobrojnim poteškoćama (stav režima, zaostalost,

nerazvijena radnička klasa, međunacionalni i međukonfesionalni odnosi i mnogi drugi) pronalazila razne forme i metode za pridobijanje masa i vršenje uticaja na njih.

Navešću nekoliko primjera koji govore o tome da je ovaj rad bio i vrlo raširen i vrlo uspješan: 1939. godine policija u Tuzli je zabranila rad Sportskog društva »Sloboda«, inventar društva iz Radničkog doma pobacala kroz prozor, a predsjednika i nekoliko članova uprave pohapsila. Obrazloženje: prekoračenje društvenih pravila, štetan rad među mladima; »Ispostava banske vlasti u Splitu, na osnovu § 11. Zakona o udruženjima, zborovima i dogovorima raspušta (9. maja 1940. g.) Radnički sportski klub »Velež« u Mostaru . . . , a to s razloga što je društvo svojim djelovanjem prekoračilo krug rada određen društvenim pravilima i što je postupilo protiv društvenog poretka. Razlozi: prema odredbi člana 2. odobrenih pravila svrha društva je promicanje i unapređenje sporta sviju grana.

RSK »Velež« dao je izraditi kao klupski znak petokraku zvijezdu da bi na taj način ispoljio svoju političku orijentaciju protiv današnjeg društvenog poretka. Društvo je vršilo štetan i razoran uticaj na svoje članove i svojim radom, a naročito rasparčavanjem svojih značaka prelazilo djelokrug određen društvenim pravilima.

Stvarni rad i uticaj Partije u ovakvim društvima vidi se iz ova dva primjera:

1. septembra 1940. godine nakon nogometne utakmice »Velež« — »Crna Gora« (Podgorica) u Mostaru je došlo do snažnih antifašističkih demonstracija. Velika masa od oko 3.000 ljudi sa stadiona obrazuje povorku i kreće mostarskim ulicama kličući protiv imperijalističkog rata, za savez sa Sovjetskom Unijom, slobodu sindikalnog organizovanja itd. Kada je povorka htjela preći preko Lučkog mosta, dočekana je od kordona žandarmerije i policije. Pošto masa demonstirana nije prestajala da kliče, žandarmi i policija su otvorili paljbu iz pušaka i tek tako uspjeli rastjerati povorku. Tom prilikom ranjeno je desetak radnika, više od 50 ih je pohapšeno, a odmah sutradan 8 radnika je upućeno u Lepoglavu.

Demonstracije su pokazale kakav uticaj ima Partija na stanovništvo ovog grada.

Ili ovaj podatak: Uprava policije u Banjaluci 20. II 1941. godine raspustila je Radnički sportski klub »Borac« zaplijenivši mu svu imovinu i inventar, a četiri dana nakon toga, tj. 24. II 1941. g. Banjalučki nogometni podsavez donosi zaključak da se RSK »Borcu« za njegov rad u podsavezu izrazi svako priznanje.

Objektivno, za ocjenu ove konferencije i njenih odluka mnogo manje značaja imaju izvjesni relikti ranije političke prakse kojih se nije bilo moguće odmah osloboditi, a koji su u Pregledu dobili više prostora i pažnje. Tako, na primjer, rečenica: »Ostaci sektaštva su se izražavali i u stvaranju grupa revolucionarne sindikalne opozicije«, uzeta izolovano, najvećem broju čitalaca ostaće nejasna, jer oni ne znaju da su stvarane takve grupe, ni zašto su stvarane. Drugo je pitanje da li je u Pregledu trebalo dati i potpuniju ocjenu tadašnjeg rukovodstva Partije i ispravnosti njegovih odluka. Ja mislim da tadašnje rukovodstvo KPJ

nije dovoljno poznavalo ni proučilo stanje u zemlji, nije pravilno ocijenilo šta se gdje može postići i šta se može zahtijevati. Zahvaljujući tome, dogodilo se ono što se uostalom moglo i očekivati: da od direktive za stvaranje RSO ispadne ponovna direktiva za stvaranje nekakvih nelegalnih sindikata ili nelegalnih sindikalnih grupa, na šta su jedino ličile forsirane grupe revolucionarne opozicije u sindikatima. Tako se ponovila ista ona greška koja je učinjena poslije proglašenja šestojanuarske diktature, i koja je kao forma rada, samo u drugom vidu, kritikovana i napuštena. Isto tako za sumnju je da li su komunisti u pojedinim pokrajinama, s obzirom na njihov broj, (primjer: Bosna i Hercegovina) makar se i do posljednjeg angažovali na radu u sindikatima, mogli ostvariti ono što se od njih zahtijevalo. Ipak, najveći dio komunista je prihvatio i sproveo ovu odluku, čime su sindikati preporođeni, a naročito otkada su komunisti preuzeli i rukovođenje sindikalnim pokretom u svoje ruke. Međutim, isto tako je činjenica da se odluka nije podjednako poštovala i sprovodila u djelo u svim dijelovima zemlje. Dok su komunisti u nekim pokrajinama već u 1935. i 1936. godini listom bili u URSS-u, u drugim to nije bio slučaj čak ni u 1938. godini. Možda je i o ovom u Pregledu nešto trebalo reći.

Dio odluke o stvaranju revolucionarne sindikalne opozicije gotovo da nije ni sproveden. Njega su prevazišli i praksa i potrebe širokog djelovanja komunista u masama, pa je na Petoj zemaljskoj konferenciji i zvanično napušten i kritikovan kao forma rada.

U vezi sa ovim ukazao bih na još jedan momenat koji na prvi pogled nije ni tako važan, a koji kod neupućenih čitalaca može stvoriti pogrešnu sliku o jačini pokreta i broju akcija u pojedinim pokrajinama. U ovakvoj knjizi je često vrlo nezgodno iznositi brođane podatke za jednu pokrajinu, a ne iznijeti ih za sve, pominjati važne akcije samo u jednom dijelu zemlje, a ne i u drugim, pogotovu ako se i u tim dijelovima zemlje imalo šta važno pomenuti ili nabrojati. Ako se pri tome autoru desi i neki propust ili omaška, onda je još gore. Ako se ipak žele iznositi i takvi primjeri, onda treba nastojati da oni budu sasvim tačni. Ovo kažem zbog toga što su u Pregled neki put uneseni podaci koji prema drugim brojnim izvorima izgledaju drugačije. Tako, na primjer, na 266. strani Pregleda (latinicom) kaže se da su u Bosni i Hercegovini 1940. godine vođene 52 tarifne akcije sa oko 30.000 učesnika, a od toga su 16 bili štrajkovi sa oko 9.000 učesnika. Prema istorijskim izvorima, međutim, u ovoj godini u Bosni i Hercegovini su vođene 44 štrajkačke akcije i blizu pedeset drugih tarifnih pokreta.

Svestranijom obradom ovih pitanja mnogo lakše i bolje bi se mogla ocijeniti uloga Partije u formiranju svijesti širokih slojeva naroda, koji onda tako pripremljen prihvata liniju Partije i tada i pogotovu u narodnooslobodilačkom ratu.

Enver Redžić

Nekoliko napomena o „Pregledu istorije SKJ“

Ja sam u mogućnosti da u ovoj diskusiji učestvujem samo fragmentarno, sa nekim napomenama koje se odnose na razne periode u Pregledu. Poslije veoma kratkog uvodnog osvrtu na pojavu evropskog komunističkog pokreta, naučnog socijalizma i rađanje modernih socijalističkih radničkih partija u jugoslavenskim zemljama, autori Pregleda su prešli na izlaganje situacije koja se odnosi neposredno na stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Neosporno je pravo autora da hronološki odrede granice istorijske stvarnosti čijem izučavanju pristupaju, ali su pri tome dužni da bar elementarno ukažu na najbliže faktore koji su je bitno omogućili. Prvi svjetski rat se završio, obrazovana je nova država, monarhija SHS, u istoriji prva moderna državna zajednica jugoslavenskih naroda, a svega nekoliko mjeseci zatim socijaldemokratske partije i frakcije, koje su odvojeno djelovale u pojedinim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama, ujedinjuju se u SRPJ (k).

Ovakav hronološki poredak pruža mogućnosti za mišljenje da je obrazovanje jugoslavenske države na završetku prvog svjetskog rata jedino rezultat ujediniteljske akcije kojoj su na čelu stajale nacionalne buržoazije, odnosno da je jugoslavenski proletarijat bio po strani i izvan kretanja koja su predstavljala istorijsku determinantu u obrazovanju državne zajednice Jugoslavena. Istorijski izvori koji su nam već relativno dugo poznati i pristupačni omogućavaju da se na postavljena pitanja odgovori argumentirano i egzaktno. Ovdje mislim na takve, već dobro poznate dokumente koje su nam u nasljeđe ostavile Jugoslavenska socijalistička konferencija u Ljubljani 1909, Prva balkanska socijalistička konferencija u Beogradu u januaru 1910. godine, zaključni kongresi nekih socijaldemokratskih partija, na proklamacije socijaldemokratskih partija objavljivane u završnim godinama prvog svjetskog rata, na rezolucije frakcija Hrvatske socijaldemokratske stranke itd. Već samo ovi izvori doprinose da se znatno upotpuni, tj. izmijeni sud o nastanku jugoslavenske države, koji se formirao pod uticajem naše građanske politike i historiografije. Ne poričući ni za trenutak veliku ulogu koju je u

tome odigrala građanska klasa, oslanjajući se i na istorijsku građu socijalističke provenijencije, savremeni istoričar je u mogućnosti da do kraja skine legendu kojom je građanska historiografija obavila rađanje države SHS i da pokaže kakva je u tome bila konkretna uloga jugoslavenskog proletarijata i njegovih socijalističkih partija. Poznato je da svaka od njih u nacionalnom pitanju nije bila uvijek na revolucionarnim pozicijama, da su u teoretskom pogledu na ovom tlu manje ili više hramale, ali je takođe nedvojbeno da su sve — neka jasnije, neka manje jasno — izražavale progresivne istorijske težnje i interese radničke klase iz koje su nikle za jedinstvom, za prevazilaženjem suprotnosti koje je jugoslavenskim narodima nametnuo istorijski razvitak, a posebno ih produbilo klasno buržoasko društvo.

Koliko je za istoriju KPJ značajno pitanje kako je rasvijetljen socijaldemokratski period, došlo je do izražaja već u obradi prvih akcija SRPJ (k) odnosno KPJ. U prvoj glavi čitamo da socijaldemokratske stranke nisu poklanjale pažnju radu među omladinom (Pregled, str. 41. — latinica) da bismo odmah zatim doznali kako neposredno poslije rata u Zagrebu »pod uticajem socijalističkih ideja napredna školska omladina stvara svoja đačka veća« i da je »Centralno đačko veće u Zagrebu obrazovano pod uticajem komunista« (Ibidem, str. 42). Na samom završetku ove glave kaže se da je »pobeda revolucionarne orijentacije u Partiji bila više rezultat revolucionarne situacije u zemlji, rezultat revolucionarnog raspoloženja radničke klase, nego ideje i političke zrelosti same Partije i njenih rukovodećih kadrova. Ona je bila znatno opterećena idejnim i političkim balastom nasleđenim iz socijaldemokratskih partija iz kojih je nastala«. (Ibidem, str. 70). Ako je socijaldemokratija zanemarivala rad među omladinom, ko je onda širio socijalističke ideje pod čijim uticajem se među đačkom omladinom obrazuju i đačka vijeća u Zagrebu? Može li se prihvatiti teza da je do revolucionarne orijentacije u SRPJ (k) došlo nezavisno od djelatnosti njenih rukovodećih kadrova, kada se zna da su u rukovodstvima, pored oportunističkih elemenata, djelovali i poznati revolucionari, a neki od njih zauzimali i položaj sekretara Partije (npr. Filip Filipović). Stoji tvrdnja autora da je Partija ponijela balast iz svog socijaldemokratskog perioda, ali bi se mogla postaviti i druga — da smo u historiografiji socijaldemokratskog perioda i radničkog pokreta takođe još uvijek pritisnuti balastom starih, naučno još nepotvrđenih partijsko-političkih ocjena istorijskog mjesta i uloge jugoslavenskih socijaldemokrata.

Period između dva rata nije takođe dovoljno istražen, pa su rezultati njegove parcijalne obrade neminovno došli do izražaja u glavama u kojim se izlaže djelovanje Partije u tom razdoblju. Redakcija je u uvodnoj riječi s pravom istakla da je bez sintetički obrađene novije istorije jugoslavenskih naroda veoma teško dati naučnu istoriju radničkog pokreta i SKJ. Možda se u ovoj činjenici nalaze korijeni izvjesne jednostranosti u osvjetljavanju pojedinih istorijskih zbivanja, koja se nekada ispoljava u tumačenju pojava vezanih neposredno za radnički pokret i Partiju, a nekad za događaje koji su bili veoma značajni za revolucionarni socijalistički pokret, ali su nastali izvan njega i njegove matice. Da bi se stvari objasnile, pribjegava se tada formulacijama

i stavovima koji su nekada davno zauzeti u rukovodstvu ili čak u Kominterni i koji se po inerciji održavaju zahvaljujući prije svega okolnosti što nije bilo odgovarajućeg istraživačkog rada.

Jednostranost u tumačenjima pojedinih događaja došla je do izražaja na više mjesta u Pregledu. Donošenje Vidovdanskog ustava u Konstituenti 1921. godine dobilo je, na primjer, sljedeće objašnjenje: »Ustav je prihvaćen sa 223 glasa, a 196 poslanika glasalo je protiv ili je bilo odsutno. Ostvarena većina postignuta je glasovima JMO, koji su kupljeni davanjem velike odštete agama i begovima za zemlju oduzetu agrarnom reformom« (Ibidem, str. 77). Jednom dato, ovo tumačenje održalo se do naših dana i preko Pregleda trebalo je da bude prihvaćeno kao ispravno. Za tačan zaključak neophodno je poznavati političku strukturu Konstituante, odnosno sastav partijske grupacije koja je glasala za ustav, a nju su sačinjavali: radikali sa 91 poslanikom, demokrati — takođe sa 91, JMO sa 23, Slovenska kmetijska stranka sa 10 i Turska nacionalna organizacija »Džemijet« sa 8 poslanika. Ako se vulgarno tj. kupovinom tumači donošenje Vidovdanskog ustava, nisu li takvu trgovačku i političku transakciju vladajući radikali i demokrati napravili istovremeno i sa Slovenskom kmetijskom strankom, kao i sa Džemijetovim poslanicima? Nije cijela istina u tome da je glasovima JMO omogućeno donošenje Vidovdanskog ustava, već u istorijskoj činjenici da su sve pomenute političke stranke, rukovođene interesima klasa koje su u Konstituenti zastupale, donijele ovaj Ustav gledajući u njemu garantiju da će se upravo ti interesi u društvu i državi uvažavati.

Od sličnog nedostatka trpi takođe tvrdnja da se »nacionalno ugnjetavanje izražavalo u politici neravnomerne podele nacionalnog dohotka, u zapostavljanju industrijskog razvitka naročito Makedonije, Bosne i Crne Gore; čak je bilo pokušaja preseljavanja industrije iz Slovenije u Srbiju. Nacionalne manjine su bile lišene osnovnih prava« (Pregled, str. 132). Kao što vidimo, ovdje se ne pominje Hrvatska među jugoslovenskim zemljama čiji se ekonomski progres nasilno kočio i usporavao, iako nam je poznato da je upravo u Hrvatskoj nacionalni otpor velikosrpskoj hegemoniji bio najorganizovaniji i najjači, a takođe da je velikosrpskoj hegemoniji u njenoj politici nacionalnog ugnjetavanja bilo naročito stalo do toga da ne samo politički već i ekonomski što više oslabi svog najvećeg suparnika i konkurenta — hrvatsku buržoaziju. To se istorijski jasno potvrdilo. U »Pregledu« je više puta bilo riječi o suprotnostima između hrvatske i srpske buržoazije, pa je ovaj momenat bilo neophodno naglasiti i u naprijed citiranom tekstu u kome se integralno formuliše politika nacionalnog ugnjetavanja u Kraljevini SHS u periodu koji je prethodio šestojanuarskoj diktaturi.

Mogli bismo postaviti još nekoliko pitanja i staviti izvjesne primjedbe u vezi sa obradom perioda između dva rata. Razmatrajući unutrašnje političke odnose u 1937. godini, autor ovog poglavlja piše kako su stranke udružene opozicije, a naročito HSS, vršile pojačani »pritisak radi rešavanja takozvanog hrvatskog pitanja« (Pregled, str. 223). Valja priznati da nije jasna ovakva terminološka odredba, jer je istorijski utvrđeno da je upravo hrvatsko pitanje, tj. neriješeno nacionalno pitanje hrvatskog naroda, bilo jedan od faktora koji je u temelju potresao uni-

tarističko-centralistički sistem jugoslavenske monarhističke države. Pri tome nije bitno kakvu je sadržinu u njega unosilo rukovodstvo HSS, već je presudna njegova objektivna, konkretna, društveno-istorijska sadržina. Polazeći od značaja koji ima nacionalno pitanje u Jugoslaviji u borbi za njen revolucionarni socijalistički preobražaj, IV zemaljska konferencija KPJ je odlučila da se osnuju KP Hrvatske, KP Slovenije i KP Makedonije. Izlažući aktivnost Organizacionog sekretarijata CK KPJ u provođenju navedene odluke, autor je ostavio bez objašnjenja činjenicu da je tada izostala odluka o osnivanju KP Crne Gore, iako se u Partiji smatralo da su Crnogorci takođe bili ugnjetena nacija, kao i činjenicu da je do obrazovanja CK KP Makedonije došlo 1943. godine, a do osnivanja KP Slovenije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine tek poslije oslobođenja. Takođe je prilično nejasno autorovo shvatanje da je srpski narod sopstvenim snagama morao da »sa sebe skine optužbe« koje su ga »izjednačavale sa velikosrpskom hegemonističkom buržoazijom«, jer je to pretpostavka njegove jasne »nacionalne perspektive«. (Pregled, str. 228). Umjesto formulisanja političkih zadataka koji su se u tom času postavljali pred srpski narod u njegovoj borbi za demokratiju, autori Pregleda su bili obavezni da istorijski priđu odnosu srpskog naroda prema velikosrpskom hegemonističkom režimu i da ga konkretno utvrde u raznim etapama unutrašnjeg političkog razvitka Kraljevine Jugoslavije. Istorijski je fakat da je srpski narod, u zanosu i pod uticajem nacionalnog oslobođenja, u većini i relativno dugo pružao podršku velikosrpskim hegemonističkim vladama. Tek su događaji poslije diktature pokazali da je u tom odnosu došlo do prekretnice, do radikalne promjene, pa će se srpski narod ubuduće sve masovnije i izrazitije solidarisati sa snagama koje su težile obaranju hegemonističkog režima velikosrpske buržoazije. Poznato nam je da »pijemontska« svijest nije odjednom nastala, da nije mogla odjednom biti ni potisnuta. Da bi se društvena tj. politička svijest izmijenila, potrebno je da se ispune određeni uslovi, među kojima uslov vremena ima veliki značaj. Očekivati od srpskog naroda drukčije ponašanje nego što je istorijski bilo, neprihvatljivo je u istorijskoj nauci i stoga je u konkretnom slučaju za istoričara bilo nedopustivo da srpski narod tereti optužbama zbog toga što je u oslobođenoj državi podržavao snage koje su se u određenim istorijskim uslovima našle na čelu borbe za nacionalno oslobođenje, već se radilo i radi o tome da istoričar shvati stvarnost istorije kakva jeste, da je odgovarajućim metodom i sredstvima izloži i osvijetli. Ako politika ima »pravo« da podiže optužbe zbog ovakvog i onakvog ponašanja određenih faktora u istoriji, istorijska nauka je dužna da rasvijetli to političko ponašanje i na taj način učini suvišnim takve »kritike«.

U politici Partije između dva rata, kao i u toku NOR, posebno u njenom propagandnom radu, veoma je prisutna bila popularizacija Sovjetskog Saveza, njegove industrijalizacije i kolektivizacije i uopšte socijalističke izgradnje u njemu, što je nesumnjivo imalo svog značaja za širenje socijalističkih ideja i formiranje socijalističke svijesti radničke klase. Zahvaljujući tome radu Partije, u masama njenog članstva, kao i u širokim slojevima radnika, inteligencije i naprednih seljaka davno prije drugog svjetskog rata bilo je stvoreno uvjerenje da je prva zemlja

socijalizma kula progresa, tvrđava mira, zaštitnik slobode i nezavisnosti malih naroda, da je u svakom pogledu nadmoćna u odnosu na kapitalističke zemlje. U borbi komunista Sovjetski Savez izjednačavao se sa idealom socijalizma. Bez toga ne bi bile moguće iluzije da će ulaskom SSSR-a u rat ovaj biti završen za par mjeseci, kao ni optimističko uvjerenje da će Sovjetski Savez snagom svoje veličanstvene pobjede nad fašizmom prokrciti put trijumfalnom širenju socijalizma u svijetu. Našav se licem u lice sa drukčijom realnošću, KPJ se obračunala sa svojim iluzijama, što je u Pregledu dobilo odgovarajuće objašnjenje. Međutim, popularizacija SSSR-a u ilegalnim uslovima, a naročito u periodu narodnooslobodilačkog rata, iako sastavni dio propagandne aktivnosti KPJ, nije u Pregledu dobila potrebni komentar. Odbijajući klevete Informbiroa o tobožnoj antisovjetskoj kampanji u KPJ, V kongres KPJ je obiljem dokumenata ukazao na ogromni rad KPJ u popularisanju SSSR-a. U tome radu nalazi se, pored ostalog, objašnjenje zašto relativno dugotrajni sovjetsko-finski rat nije u masama partijskog članstva, naprednih radnika i intelektualaca poljuljao uvjerenje u vojnu moć SSSR-a, zašto sovjetsko-njemački pakt o nenapadanju nije izazvao ozbiljnije zabune i pometnju u partijskim redovima, zašto trockizam nije oslabio povjerenje jugoslavenskih komunista u Staljinovo rukovodstvo Sovjetskog Saveza itd. U Pregledu se, po našem mišljenju, prebrzo prešlo preko ovih događaja. Danas se trockizam svakako mora drukčije definisati nego što su to činili Staljin i staljinisti; samim time i njegova pojava u jugoslavenskom komunističkom pokretu, odnosno u djelu o istoriji SKJ, treba da dobije novo, u stvari naučno objašnjenje. Isto tako ne bismo se mogli složiti sa izvjesnim aspektima tumačenja koje je u Pregledu dato sovjetsko-njemačkom paktu o nenapadanju. Ističući da je pod uticajem ovog pakta Kominternu napustila svoju antifašističku platformu, autor kaže da je »to izazvalo pravu pometnju u komunističkim partijama zapadne Evrope i među antifašistima uopšte. Tada se, u časovima ozbiljnim za sudbinu svih zapadnoevropskih naroda, očevidno pokazalo koliko je štetno politiku komunističkih partija u pojedinim zemljama potčinjavati taktičkim potezima vlade SSSR-a« (Pregled, str. 261). I dalje zaboravljajući u trenutku šta je u to vrijeme politika sovjetske vlade značila u političkoj praksi komunističkih partija, autor piše »da pakt o nenapadanju između države Nemačke i države SSSR nije ni u kom slučaju smeo značiti da komunističke partije obustave borbu za mobilizaciju naroda svoje zemlje protiv opasnosti koja im je pretila od fašističke Nemačke, jer ona zbog pomenutoga aranžmana nije izmijenila ni svoj karakter ni ciljeve svoje politike«. (Pregled, str. 262). Napuštajući svoju antifašističku liniju pod uticajem ovog pakta, Kominternu nije izazvala samo pometnju u Komunističkim partijama zapadne Evrope, već je veću ili manju pometnju izazvala u svim svojim sekcijama koje nisu postojale samo u zapadnoj već i u istočnoj Evropi, i ne samo u Evropi, već i na drugim kontinentima. S time u vezi, nisu to bili časovi ozbiljni samo za sudbinu zapadnoevropskih naroda, nego, kako su događaji ubrzo pokazali, isto tako ozbiljni i za sudbinu naroda istočne Evrope, i ne samo Evrope. Napokon, za istoričara nije važno šta je jedan pakt smio da znači za komunističku politiku ili šta za nju nije smio

da znači već je jedino bitno šta je on istorijski značio u konkretnoj političkoj praksi određene komunističke partije ili određenih komunističkih partija.

Upoznavši se u Pregledu prilično iscrpno sa razvitkom Partije i njenom ulogom u našoj novijoj istoriji, čitalac nije mogao da nađe u njemu obrađene izvjesne momente neosporno interesantne i značajne za istoriju Partije. Vjerovatno još nije valjano izučena diskusija koja se u godinama pred sam rat vodila u Partiji o aktuelnim ideološkim problemima, o pitanjima umjetnosti, filozofije, nauke i koja je znatno doprinijela porastu interesovanja članova Partije za opšte i specifične probleme kulture, aktivnijoj i punijoj orijentaciji Partije na pitanja kulturne politike i određena, s njom povezana pitanja. Međutim, navedena okolnost nije mogla biti razlog što je ova nesumnjivo značajna diskusija u Pregledu sasvim izostavljena.

Period narodnooslobodilačkog rata s pravom je dobio u Pregledu istaknuto mjesto, jer se radi o događajima prelomnim za istoriju jugoslavenskih naroda, kojima je KP vanredno uspješnim, genijalnim razrađivanjem svoje strategije dala socijalistički pravac razvitka. No u pogledu historiografske obrade ovog perioda mogu se s pravom staviti izvjesne primjedbe. Tako, na primjer, mislim da zločini okupatora, ustaša, četnika i bjelogardejaca nisu dovoljno osvijetljeni, usljed čega nije istorijski utvrđen značaj ovog faktora u razvoju narodnooslobodilačkog rata. Pri tome je nužno istražiti i istorijski konstatovati više elemenata kao, na primjer, ko su u pojedinim krajevima Jugoslavije bili organizatori zločina, kakve su konkretne planove imali, koje su razmjere zločini dobili, kada su bili najmasovniji, kako ih je politički tumačio okupator, a kako domaći kvislinzi, kako je na zločine reagirao ugroženi narod, itd. Nije dovoljno kazati koliki je uopšte bio broj žrtava, gdje su bili veći koncentracioni logori, pomenuti nekoliko mjesta u kojima su zločini imali užasne oblike, jer tako ne saznajemo stvarni značaj fašističkih zločina u našoj zemlji, njihove određene političke motive, kao ni njihove posljedice. Takođe je važno istražiti i ustanoviti posljedice koje su zločini imali na rad Partije, kako u uslovima organizovanja ustanka, tako i u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata. Nije moguće, na primjer, ocjenjivati početak i razvoj ustanka u Hrvatskoj ne uzimajući u obzir činjenicu da je upravo u Hrvatskoj u pripremanju ustanka i njegovom početku Partija ostala bez čitave plejade rukovodećih kadrova kao što su: Rade Končar, Marko Orešković, Josip Kraš, Pavle Pap, Anka Butorac, Ognjen Prica, Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Mirko Bukovac, Marijan Krajačić, Joža Vlahović, Andrija Žaja, da pomenemo samo najistaknutije.

U prikazivanju odnosa narodnih masa prema ustanku u pojedinim jugoslavenskim pokrajinama uočava se izvjesna terminološka nepreciznost i neodređenost, što u stvari pokazuje da uz izvjesne vrijedne rezultate istorijske nauke, narodnooslobodilački rat zahtijeva i dalje značajna istorijska istraživanja. Nije opravdano govoriti o »jedinstvu srpskih masa u julu i avgustu 1941. godine u Bosni i Hercegovini (Pregled, str. 325), jer je to jedinstvo imalo tek da se izgrađuje u toku revolucije, da odolijeva raznim teškoćama i krizama i odolijevajući im da se učvr-

šćuje. Isto tako neadekvatno se prikazuje odnos hrvatskih i muslimanskih masa Bosne i Hercegovine prema okupatorskoj tvorevini NDH kada se kaže da je u toku borbe pod uticajem Partije »jačao proces ograđivanja hrvatskih i muslimanskih masa od ustaške države« (Pregled, str. 325). Odmah se, naime, postavlja pitanje šta je prethodilo tome »procesu ograđivanja?« Malo dalje, izlažući aktivnost Partije u podizanju ustanka u Hrvatskoj, autor kaže kako je ona uspjela da »u velikoj mjeri razvije simpatije hrvatskih masa prema oslobodilačkom pokretu«, da je na putu uključivanja hrvatskih masa u narodnooslobodilačku borbu »morala da savlada iluzije kod jednog dijela hrvatskog naroda o ustaškoj državi«, (Pregled, str. 326). Ne govori se određeno, polazeći od istorijskih izvora, kako su široke mase hrvatskog naroda primile NDH, tačnije, kako su se razni društveni slojevi unutar hrvatskog naroda postavili prema NDH u trenutku njenog stvaranja i zatim prema politici koju je ona otpočela i sprovodila. Šta treba razumjeti u tvrdnji da je Partija svojim radom uspjela da razvije »simpatije hrvatskih masa prema oslobodilačkom pokretu« i da je »kod jednog dela hrvatskog naroda« Partija morala da savlada iluzije u ustašku državu? Ovakve neodređenosti i nepreciznosti pružaju mogućnost za nesporazume i zabune, koje se otklanjaju jedino utvrđivanjem istorijskih fakata. Pomenute teškoće potiču i otuda što do danas još nije istražena i naučno osvijetljena djelatnost HSS, koja je u nedavnoj prošlosti bila prvorazredni faktor hrvatske nacionalne politike.

Na kraju, kada je riječ o istorijskoj obradi narodnooslobodilačkog rata, mora se uvažiti činjenica da to razdoblje jedva pripada istorijskoj prošlosti, da se ono snagama koje su mu dale obilježje neposredno ulilo u stvarnost koja teče, u čemu treba vidjeti objašnjenje zašto pojedini događaji nisu osvijetljeni tako potpuno kao što će to biti kada prestane da djeluje faktor vremenske neposrednosti. Ovaj momenat je od još većeg, u stvari od odlučujućeg značaja za istorijsko izučavanje poslijeratnog perioda i uloge koju je u njemu imala, tačnije rečeno koju ima SKJ. Stoga posljednje glave Pregleda, u kojima se obrađuje ovaj period, uza sve ambicije autora da napišu njegovu istoriju, predstavljaju stvarnu publicističku retrospektivu puta koji je prešao SKJ organizujući izgradnju socijalističkog društva. Pri tome su se oni zadovoljili da izlože stavove, odluke i ocjene koje je Partija donosila na kongresima, plenumima i savjetovanjima o raznim pitanjima socijalističke prakse, nastojeći tako da za sve pojave u društvu nađu i daju objašnjenja iz rezolucija i drugih partijskih dokumenata, umjesto da u društvenim kretanjima i uslovima pronalaze objašnjenja za korake koje je Partija činila, kao i za pojave i procese koji su se odvijali u Partiji. Postupajući tako, autori Pregleda posmatrali su Partiju kao faktor koji više djeluje na društvo i njegova kretanja, nego što živi i djeluje u društvu.

Tu se po našem mišljenju kriju uzroci što je izgradnja socijalizma prikazana u Pregledu prilično jednostrano. Partija je, naime, uvijek inicijator progresivnih rješenja kojima teži društvo u svome socijalističkom razvoju. Ona traži proširenje demokratskih prava građana, zahtijeva proširenje prava neposrednih proizvođača, zalaže se za intenzivniju demokratizaciju vlasti, bori se protiv birokratsko-centralističkih tenden-

cija u upravnom aparatu, daje inicijativu za jačanje materijalne osnove sistema samoupravljanja itd. Ali su istovremeno u samoj Partiji prisutne i suprotne tendencije, što samo potvrđuje činjenicu da je ona dio društva, njegov organski dio, i da se sve protivrječnosti društva u procesu njegovog socijalističkog preobraženja manifestuju i u Partiji. U težnji da se produbi i ojača proces demokratizacije, Partija je između ostalog morala da savlađuje birokratsko-centralističke tendencije u aparatu administracije. Sasvim tačno. Ali je takođe tačno da je u tom aparatu Partija zauzimala najvažnije funkcije, što pokazuje da se pomenute birokratsko-centralističke tendencije nisu pojavile i razvijale izvan Partije, već takođe i u njoj, i da je ona istovremeno njihov nosilac i inicijator njihovog savlađivanja. U Pregledu se ukazuje na pojave nacionalizma i republičkog partikularizma, koji se zatim objašnjava kao »svojevremena deformacija pojedinih komunista«. Očigledno se ne može prihvatiti ovakvo tumačenje pojave republičkog partikularizma, odnosno nacionalizma u našim savremenim uslovima. Zar su pojedini komunisti mogli, zar su oni bili u objektivnoj mogućnosti da stvore takav društveni problem koji predstavlja ozbiljnu kočnicu socijalističkog razvitka, kao što je republički partikularizam? Njegov nosilac mogla su da budu samo politička rukovodstva u republikama, pa se stoga i ne može svesti na »svojevrsnu deformaciju pojedinih komunista«, jer stvari pokazuju da se radi o deformaciji znatno šireg obima i značaja. Neophodno je, dakle, učiniti napor da se otkriju uzroci pojave da SK u teoriji stoji na pozicijama marksističke koncipirane nacionalne politike, a da se u praktičnoj realizaciji te politike upravo u SK razvio otpor ovoj politici u vidu republičkog partikularizma, odnosno, valja otkriti uzroke protivrječnosti da SK teoretski stoji na pozicijama naučnog socijalizma i da ovu teoriju razvija, da je u praksi izgradnje socijalističkih društvenih odnosa inicijator i nosilac progresivnih kretanja i istovremeno da u njemu žive snage bez kojih bi u našim konkretnim uslovima birokratske deformacije bile nezamišljive.

Sagledati istorijski našu savremenu epohu, epohu izgradnje jugoslavenskog društva na socijalističkim osnovama, nije moguće bez objašnjenja uloge koju u ovom istorijskom razdoblju ima SKJ. To, međutim, ne znači da epohu socijalizma treba objašnjavati i da je to moguće postići samo istorijskim tumačenjem uloge koja u ovoj epohi pripada SKJ, kao što je istovremeno nemoguće istorijski sagledati djelatnost SKJ van uslova koji čine i određuju našu savremenu epohu, pa u njoj i SKJ. Jednom riječju, marksističku, naučnu istoriju SKJ u periodu izgradnje socijalizma možemo dobiti sagledajući SKJ u punom jedinstvu sa procesima i kretanjima koja se odvijaju u našem socijalističkom društvu, kao što je takođe opšta istorija KPJ, odnosno SKJ nemoguća bez istorijskog istraživanja i izučavanja objektivnih i konkretnih društvenih uslova u kojima je nastao naš moderni socijalistički pokret, u kojima se razvijao i ispunjavao svoju istorijsku misiju u preobražaju kapitalističkog u socijalističko društvo.

Milan Gavrić

Kominternu i KPJ

I

Najpozitivnija strana Pregleda je to što je to prva koliko-toliko celovita istorija SKJ, za kojom se osećala ogromna potreba. Ona popunjava jednu prazninu koja se bez štete za čitav naš pokret nije dalje mogla trpeti. Bila je potrebna takva knjiga kao nasušni hleb. Izlaskom knjige je, dakle, bila zadovoljena, utoljena glad svesti za saznanjem o nama samima, o našem pokretu i našoj Partiji.

Druga pozitivna strana knjige je to što ona sada može da posluži kao **polazna tačka** za dalja sistematska istraživanja u oblasti historiografije radničkog pokreta kod nas i u svetu i što je sada omogućeno da se detaljnije razradi kompleks naučnoistraživačkih zadataka i u pogledu naše nacionalne istorije prve polovine XX veka. Većina naših istoričara je tako reći do juče bila potpuno slepa za radnički pokret i socijalizam, prenebregavala tu odlučujuću snagu progressa kod nas. Zato ta historiografija, zvanična i građanska, ma koliko da je u drugim oblastima naše istorije postigla značajne rezultate, nije dala sposobne istraživačke i naučne kadrove od kojih bi se mogla očekivati značajnija dela iz ove oblasti. Kao i u političkoj ekonomiji, tako i u opštoj istoriji XIX i XX veka mi od starih naučnih kadrova teško da možemo išta očekivati.

Rektor beogradskog univerziteta Bora Blagojević rekao mi je da i mlađa generacija, studenti istorije na beogradskom i zagrebačkom univerzitetu, nisu u toku deset-petnaest poslednjih godina tako reći ni jednu temu iz našeg radničkog pokreta obrađivali kao diplomski rad ili doktorsku disertaciju. Zato ovaj Pregled, uprkos svih nedostataka, predstavlja **znamenito delo** i **tačku oslonca** za svakog ko misli da svoje studije posvećuje našoj najnovijoj nacionalnoj istoriji.

II

Dozvolite mi da još za časak ostanem na običnoj i banalnoj metafori o nasušnom hlebu. U predgovoru knjige je rečeno da je ona pisana

bez »velikih pretenzija«. Pekari se izgovaraju da nisu raspolagali dovoljnom količinom brašna, da ono još nije u dovoljnoj meri sakupljeno, prosijano, da nije dovoljno vremena odležalo u magacinima, da nije ujednačeno, da nema dovoljno stručnih kadrova, da i ovo brašno kojim se raspolagalo nije dalo baš najbolje testo i da vatra u pećima — institutima i drugim ustanovama — nije ujednačeno gorela itd. To je sve i razumljivo. Ko je iole imao priliku da se bavi studijem istorije radničkog pokreta, taj će razumeti ogromne teškoće pred kojima su se pisci knjige našli. A to pre svega moramo imati na umu ako želimo da danas ovde damo kritički i konstruktivan osvrt na Pregled.

Osam glava knjige izgledaju mi kao osam velikih hlebova. Jedni su dobro nadošli i pečeni kako treba, drugi su na površini lepo »smeđi« i reš, a unutra još sirovi i gnjecavi baš kao da ih je pekla beogradska fabrika »Soko«, treći su malo zagoreli, četvrti neslani a poneki prezašecereni. Za prvu glavu knjige može se narodski reći: prvo, pa muško. Po mom mišljenju to je najbolje napisan deo knjige, ta je glava naučno najkonzistentnija, ona se najviše približava zahtevima marsističke istoriografije. Drug Sergije Dimitrijević imao je na raspolaganju svakako najviše materijala iz legalnog perioda 1918—1920, ali je svejedno ogromna materija sva istražena i kod pisanja lepo kristalizovana i ukomponovana.

Gledamo li na knjigu u celini, videćemo, po mom mišljenju, da postoji neproporcionalnost u uklapanju istorije naše Partije u okvir Kominterne. O Kominterni se govori više u odnosu na onaj period kad smo se mi od nje stvarno emancipovali i kad je ona i formalno prestala da postoji, nego na onaj kad smo mi kao njena sekcija bili efektivno njom rukovođeni. Negativni uticaj Staljinovog uplitanja u našu Partiju u periodu između dva rata, njegov dogmatizam koji je počeo da koči razvoj Komunističkih partija u Evropi, Aziji i Americi odmah posle Lenjinove smrti nije dovoljno kritički proanaliziran. Mi smo danas, pošto je stečeno dugogodišnje iskustvo u međunarodnom radničkom pokretu i pošto su ga istorijski procesi snažno demantovali, u mogućnosti da osvetlimo i raniji negativan **dogmatski** Staljinov uticaj. Danas je sazrelo vreme za to i to je jedna velika potreba sada kada se mi opet angažujemo i uključujemo u međunarodni komunistički pokret kao najdinamičnija anti-dogmatska snaga i kada predstoji uporna borba sa kineskim dogmatizmom koji se manifestuje na unutrašnjem planu kao staljinističko-birokratski šematizam i idealizam, a na spoljnjem planu kao trockizam. Interesovanje za istoriju naše Partije je u inostranstvu već sada vrlo veliko i ono će uskoro sve više rasti. Takvoj potrebi neće Pregled, ovakav kako je napisan, odgovoriti u zadovoljavajućoj meri, pogotovo kada neke naše susedne kompartije budu upoređivale svoju istoriju sa našom u nameri da vide u čemu je naša specifičnost i kako je došlo do našeg uspešnog otpora staljinizmu.

Da ovo ilustrujemo primerima:

1) Uzmimo pitanje avanturističke taktike Mavrak-Martinovićevo CK. Odakle parole oružanog ustanka, sovjetske vlade u Jugoslaviju? To je Staljin nametnuo ne samo našoj Partiji, nego i bugarskoj, grčkoj, rumunskoj i drugim ilegalnim partijama. Sektaštvo i avanturizam su re-

zultirali iz Staljinovih koncepcija o revoluciji u evropskim zemljama u vezi sa velikom krizom 1929. g. i u vezi sa opasnošću od anglo-francuskog napada na SSSR, kao invazije Kine, upadom Japana u Mandžuriju.

To je lako pokazati i dokazati i bez podrobnijih materijala iz arhive bivše Kominterne, kojim ne raspolažemo. Ali postoje i druge arhive u Evropi koje nam, mislim, mogu biti dostupne.

2) Pitanje dolaska na vlast nacifašizma u Nemačkoj i Staljinovo uplitanje u KPN i te kako je važno za istoriju naše Partije u kojoj je u vreme Drezdenskog kongresa vladalo opšte mišljenje da će proleterska revolucija kod nas »došetati« iz Nemačke.

3) Važno je i pitanje kako je došlo do taktike VII kongresa Kominterne, koji, kako se u samom Pregledu kaže, otvara jednu novu epohu u komunističkom pokretu. Koliko je Staljin učestvovao u njenom formulisanju ili su nju formirali Dimitrov, Toljati, Pik, i u čemu je njihova borba protiv ranijih Staljinovih koncepcija? Nije obuhvaćeno takođe iskustvo građanskog rata u Španiji. Iz Pregleda se ne vidi takođe ni to kako je Kominternu u licu samog Dimitrova, a u vreme sklapanja pakta o nenapadanju između SSSR i Nemačke, formulisala zapadnu demokratiju kao mrtvu, dok je na VII kongresu Kominterne za dugi period postavljeno da mi ne stojimo pred dilemom: diktatura proletarijata ili kapitalizam, već pred dilemom: demokratija ili fašizam. S tim u vezi treba razmoriti i stvaranje centra frakcijske delatnosti na robiji i upitati se da li je ovo frakcionaštvo isključivo nastalo zbog paklenih planova Petka Miletića i policije.

4) Pitanje antifašističke taktike posle drugog svetskog rata, Staljinovog odnosa prema narodnim demokratijama u zemljama istočne Evrope i u Kini, a s tim u vezi i odnosa prema KPJ, nije dovoljno razrađeno u knjizi, mada predstavlja jednu od čvornih tačaka u odnosima KPJ i SKP (b).

Ova pitanja nisu objašnjena dovoljno, nego su čak i zamagljena time što su pisci glava II — V išli samo površinski od materijala do materijala naše Partije koja je morala zbog discipline, barem verbalno, da se sa Staljinom složi, dok su revolucionarna praksa i kretanje masa zahtevali druga rešenja i odbacivanje taktike koja je bila dogmatska i sektaška.

U Pregledu, ponajviše u prvim glavama, pitanje linije Partije se ipak posmatra isuviše izolovano od onoga što se događalo u svetu, a naročito u SSSR. Trebalo je barem u fusnotama navesti kako se u svakoj pojedinoj etapi odvijala borba za socijalizam u SSSR, pa bi se i njeno odražavanje u strujanjima i frakcionaškim grupisanjima bolje moglo shvatiti. Trocki, Zinovjev, Buharin i drugi opozicionari valjda su takođe pothranjivali suprotne tendencije našoj Partiji, jer uzroci razdrobljenosti i sukobljavanja nisu nicali samo iz naše klasne borbe i nacionalnih i drugih osobenosti našeg političkog života. Sukobi sa Staljinom prenosili su se na ceo komunistički pokret, pa i na našu Partiju. Ekonomsko i političko stanje u SSSR odražavalo se i na našu partiju. Čitaocu Pregleda bi bilo pomognuto da se u fusnotama takođe objašnjavalo šta se događalo u KPN, zašto je i kako fašizam došao na vlast i u

čemu su nemački komunisti bili »glupi« u oceni prirode fašizma, njegove snage i njegove opasnosti i za radnički pokret i za celo čovečanstvo.

IV

Neosporno je da je strategija i taktika Kominterne predstavljala plan i akciju jedne džinovske svetske borbe Sovjetskog saveza i komunističkih partija u svetu protiv imperijalizma. A strategija i taktika Komunističke partije Jugoslavije samo je jedan mali delić, potpuno potčinjen velikim strategijskim koncepcijama, planovima i akcijama formulisanim u Moskvi. To je trivijalna istina, to se ističe na ovaj ili onaj način u svakoj glavi Pregleda, ali ta istina nije konzekventno sprovedena u ocenjivanju partijske linije u pojedinim etapama naše borbe. To se vidi već iz ovoga što sam napred govorio o takozvanoj avanturističkoj taktici 1929—1932. g., o centru frakcijske delatnosti na robiji u Sremskoj Mitrovici, o brzom smenjivanju taktike VII kongresa Kominterne u vreme kada je bio sklopljen pakt o nenapadanju između SSSR i Nemačke itd. Ovo je sve toliko važno za utvrđivanje istorijske istine o razvitku naše Partije da ću na ovo da se osvrnem i iz jednog drugog aspekta.

Hteo bih najpre da upozorim drugove na ono poznato mesto na poslednjim stranicama Lenjinove knjige »Dečja bolest levičarstva«, gde on govori o tome u čemu je tragedija tako eminentnih marksističkih pisaca kao što su bili Kaucki, Oto Bauer i drugi. On tamo kaže da su ti pisci, čija će dela ostati zauvek u riznici marksizma, doživeli tragediju i nezavidnu slavu socijalpatriota samo zbog toga što nisu videli promene u razvitku novih formi kapitalizma i dosledno tome, i novih formi radničkog pokreta, novi sadržaj kojim su se ispunjavale stare forme. Lenjin tamo upoređuje politiku sa algebrom i višom matematikom i kaže:

»Osnovni uzrok njihovog bankrotstva sastojao se u tome što su se oni »zagledali« u jednu određenu formu radničkog pokreta i socijalizma zaboravili na njenu jednostranost, pobojali se da vide onaj oštri zaokret koji je usled objektivnih uslova postao neizbežan i produžili da tvrde proste, napamet naučene, na prvi pogled neosporne istine: tri je više od dva. Ali politika je više slična algebri nego aritmetici, a još više višoj matematici nego nižoj. U stvarnosti svi stari oblici socijalističkog pokreta ispunili su se novim sadržajem, pred ciframa se zbog toga pojavio novi znak: »minus«, a naši mudraci su uporno produžili (i produžuju) da uvere sebe i druge da je »minus tri« više nego »minus dva« (Tom II, str. 615, sa ruskog).

Što se dogodilo s Kauckim i Oto Bauerom u svoje vreme, to se kasnije dogodilo i sa Staljinom i imalo vrlo negativne reperkusije na politiku komunističkih partija u svetu.

Pedesetih godina prošlog veka Marks i Engels su analizirali strujanja u radničkom pokretu Nemačke i konstatovali da ima čitav niz revolucionara koji su u početku dobro gurali napred, a onda zaostali,

zakočili se i nisu mogli maknuti napred, bez obzira na to što se revolucionarna situacija menjala. Kasnije se pokazalo da i najgenijalniji i najdosledniji borci imaju svoje iluzije u pogledu daljnjih tokova revolucije. Istorijske zakone mi poznajemo, ali samo teoretske i uopšte, a kako će se konkretno istorija razvijati, kojim će tokovima poći, to mi ne možemo predvideti, bar ne u svakoj situaciji, sve dotle dok izvesni uslovi za nove oblike i tokove nisu sazreli. Setimo se samo toga da su Marks i Engels zasnivali strategiju i taktiku I internacionale na pretpostavci simultane revolucije u glavnim zemljama zapadne Evrope. Setimo se pak i onoga kako su Kaucki a zatim i Lenjin govorili da će revolucija »odšetati« u Rusiju, a preko nje na svu Aziju. Setimo se Lenjinovog ubeđenja da će revoluciji u Rusiji sekundirati revolucija u Nemačkoj. Setimo se prvih godina Kominterne, kada se na nemačku revoluciju sigurno računalo. Dakle, i tu se predviđanja nisu obistinila. Revolucija posle Lenjina počela je da se razvija drugim tokovima.

Kada je izostala revolucija u Nemačkoj i kada je po završetku intervencionističkog rata u Rusiji došlo do duboke krize u Sovjetskoj Rusiji, onda je Lenjin na IV kongresu Komunističke internacionale objašnjavao kako je došlo do odstupanja prema Nepu i, pozivajući se na svoj članak o državnom kapitalizmu iz 1918. g., primećivao:

»To je bilo rečeno (o državnom kapitalizmu — M. G.) razume se, u ono vreme kada smo mi bili gluplji nego sada, ali još uvek ne toliko glupi da nismo umeli da razmotrimo takva pitanja«.

Lenjin je tada upozoravao da se pričeka sa donošenjem programa Kominterne smatrajući da stvari treba još proučiti, da su nastupile nove pojave i da su potrebna nova sagledavanja i saznavanja, da stvarnost ne bi demantovala komunistički pokret. A zar je ikada Staljin mogao da tako govori i postupa, da prizna grešku i nemoć da se u nekim situacijama neka pitanja pravilno sagledavaju? Nikada! Takav samokritički stav je nepomirljiv sa uzdizanjem svoje ličnosti do nepogrešivosti.

Kad smo već kod ovoga Lenjinovog govora na IV kongresu Kominterne, u kome on govori o odstupanju u pravcu državnog kapitalizma, u pravcu Nepa, onda je on govorio o dubokoj krizi koja je zahvatila u 1921. godini mladu socijalističku državu. Govorio je on tada o kvadrilionima rubalja inflacione novčane mase, o potrebi razvijanja slobodne trgovine, o finansijskoj veštini stabilizacije privrede, teškom položaju teške industrije itd., naglašavajući da od pozitivnog rešenja ovih pitanja u sovjetskoj Rusiji zavisi opstanak socijalističke Rusije, da se radi »o biti i ne biti« i da to sve ima prvostepeni značaj za sve komunističke partije. Reše li se ta pitanja, opstaće se, ne reše li se — propade i socijalistička zemlja i sa njom čitav komunistički pokret u svetu.

»Levi« komunisti su tada zaplakali i mnogima se učinilo da Lenjin izdaje revoluciju. Revolucija u Nemačkoj je izostala, nastupila je privremena stabilizacija kapitalizma, a dalja sudbina komunizma bila je zavisna od izgradnje socijalizma u takvoj zemlji. Tada nastaje borba sa ultralevima i trockizmom. Staljin se pokazao tada kao odličan po-

znavalac Lenjinovih spisa. Međutim, on se u godinama od 1925. do izbijanja velike krize »zagledao« u izgradnju socijalizma u jednoj zemlji. A kako se u kapitalističkom svetu, naročito u Nemačkoj, Japanu i Italiji počeo monopolistički kapitalizam pretvarati u državno-monopolistički, on nije uočio. Boreći se za lenjinizam, on je imao stalno onu sliku sveta pred očima, onu analizu kretanja kapitalizma koju nam je ostavio Lenjin u svome kapitalnom delu »Imperijalizam«, sliku sveta iz perioda 1900—1915. g. Na njoj je temeljena svetska strategija i taktika komunističkog pokreta. Međutim, u kapitalizmu su se vršile strukturalne promene u pravcu državnog kapitalizma, te Lenjinova slika sveta i odgovarala i nije odgovarala, i sve je manje odgovarala. A Staljin je na toj slici sveta insistirao tako reći još čitave dve decenije, čak i posle drugog svetskog rata. Nije onda nikakvo čudo što nije shvatio narastanje fašizma, povezivanje monopola i države u jedinstven mehanizam, tendencije totalitarizma itd. Ostalo je samo to da se sprema nova podela sveta i tako je i definisan drugi svetski rat. Međutim, drugi svetski rat nije bio samo pokušaj nove podele sveta između monopolističkih saveza, nego i pokušaj da se čitav svetski kapitalizam pretvori u nešto novo, u državno-monopolistički kapitalizam sa njemu adekvatnim političkim formama, raznim formama fašizma, što bi ugrozilo svaki opstanak klasnog radničkog pokreta, sahranilo vekovne demokratske težnje čovečanstva i uspostavilo neki novi poredak, neki kapitalistički feudalizam o kome su još Sen-Simon i Furije govorili. Samo zbog Staljinovog dogmatizma nije se na vreme sagledala priroda fašizma i ogromna opasnost koju je on predstavljao za pobedu socijalizma, za smenjivanje kapitalizma socijalizmom. Pa i kad su pojedini lucidni duhovi kao Dimitrov, Toljati i drugi, na temelju iskustava radničkog pokreta u Nemačkoj i Italiji to sagledali, Staljin je i dalje mentorisao i tumačio lenjinizam kao nepogrešivi papa. Setimo se samo onih kursova iz političke ekonomije što smo ih u vezi sa imperijalizmom proučavali od 1945. do 1948. g. pa i još neku godinu posle toga. Nije onda nikakvo čudo što se Staljin posle zapetljao u otvorenu reviziju Marksovog i Engelsovog učenja o državi i revoluciji, što je na kraju krajeva izgubio i veru u izbijanje socijalističkih revolucija u drugim zemljama. Nije nikakvo čudo što nije shvatio šta se to kod nas zbilo i događa. Nije shvatio čak ni kinesku revoluciju. Najzad je završio time da je ogrezao u birokratizam, besprincipijelno obračunavanje sa protivnicima. u ubijanje desetina hiljada najboljih revolucionara, u izdajstva svake vrste verujući jedino u bajonete Crvene armije i u svoje velikodržavne i imperijalističke koncepcije.

V

Koliko je rad naše Partije bio u Staljinovoj ruci, ilustrovaću iskustvom ilegalne partijske organizacije u Tuzli, 1931 — 1932. godine. Naša partijska organizacija posle dvogodišnjeg ilegalnog rada bila je smetena velikom provalom koja je zahvatila čitavu bosansko-hercegovačku ilegalnu organizaciju u decembru 1932. godine. Još u istražnom političkom zatvoru »prošvercovali« smo beogradsku »Politiku« i čitali kada je u

januaru 1933. godine Hitler zauzeo vlast u Nemačkoj. »Indoktrinirani« materijalima tadašnjeg »avanturističkog« CK KPJ, mi smo trljali ruke smatrajući da je dolazak Hitlera na vlast preludijum proleterske revolucije u Nemačkoj. Šta smo mi tada znali? Šta smo mi mogli da sagledamo? I, da parafraziram Lenjina, bili smo »glupi«, gluplji nego ikada ranije. Mi smo u našem listiću »Fabrika i njiva« preštamovali materijale CK, pa smo između ostalog preštamovali iz »Proletera« proglas CK KPJ u kome je u aprilu ili maju 1932. godine bila data analiza svet-ske situacije. Da vam citiram samo nekoliko odlomaka:

»Kapitalističke države traže sebi izlaz iz teške privredne krize i one računaju to postići i na način širokih radničkih i seljačkih masa Sovjetskog Saveza. Zato oni i forsiraju organizovanje oružanog napada na SSSR i nastoje što više proširiti antisovjetski front, u kojem u načelu — i pored imperijalističke Francuske — nimalo ne zaostaju ni Amerika i Engleska, i oni su faktički vođe i organizatori antisovjetskog fronta.

I našoj se Partiji, pored ostalih sekcija Komunističke internacionale, nameću velike i odgovorne dužnosti u antimilitarističkom radu. Mi u prvom redu treba da smo svjesni uloge koju Jugoslavija ima među balkanskim imperijalističkim državama: ona je sa svojim ekonomskim, političkim, a osobito finansijskim položajem ne samo tijesno povezana nego je potpuno zavisna od francuskih kapitalista. Ona stoji u prvim redovima antisovjetskog bloka na Balkanu i imamo vidljivih dokaza za to.

Jugoslovenske vlade trošile su i troše ogromne sume narodnog novca na ratno naoružanje. Jedna trećina svega budžeta ide na militarizam, žandarmeriju i policiju. Imperijalistička Jugoslavija troši teške milijarde na izgradnju fabrika municije i aeroplana, na izgrađivanje strateških cesta i vojnih objekata; pomaže na hiljade vrangelovskih kontrarevolucionera. Putovanja francuskih i bjelogardističkih generala po Jugoslaviji (Franche d' Espere, Miler i drugi) govore o instrukcijama, koje o ratnim pripremama dobivaju jugoslovenski imperijalisti od svojih gospodara. **Pitanje ratne opasnosti nije tek pusta fraza, već stvarna činjenica sa kojom moramo najozbiljnije računati.** To nam pokazuje »sukob Japana i Kine« i mi smo dužni maksimum našeg rada posvetiti kako bi širokim radnim masama Jugoslavije prikazali ovu opasnost ratnih priprema protiv radnika i seljaka u Sovjetskom Savezu. Pitanje ratne opasnosti sada je još opasnije, jer je zasnovano na široj bazi i zato predstavlja veću i skoriju opasnost. **Naše partijske organizacije su dužne da, pored usmene kampanje, koju provode u fabrikama i radionicama, rasturaju letke u kojima treba proletarijatu i siromašnom seljaštvu razjasniti suštinu ratne opasnosti.**

.... **Neposredna opasnost od novog rata uperenog protiv SSSR nalaže maksimum aktivnosti.** (Podvukao — M. G.).

Zar je ova linija nikla u glavama Mavraka i Martinovića? Ne, nije. Ovo je Staljinova linija! Komunističke partije Balkana pa i druge npr. Komunistička partija Kine, imale su zadatak da pomoću parole oružanog

ustanka i vikom o njemu odigraju ulogu diverzije protiv ratnih namera Anglo-Francuza u Evropi i Japanaca koji su već upali u Mandžuriju i pretili da napadnu na Sovjetski Savez. Sasvim analogna situaciji naše Partije bila je situacija u KP Bugarske. I tamo su Dimitrova i drugove potisnuli. Njega i Kolarova su još u toku 1929. bacili u »fridžider« i na njihovo mjesto su došli »levi sektaši«. U Kini je Čang Kaj Šek napravio pravi pokolj među rukovodećim kadrovima Komunističke partije, ona je bila razbijena, a iz Moskve su tražili od Van Mina i drugih oružani ustanak, uspostavljanje sovjeta, generalne štrajkove itd., a posle kada do rata sa Sovjetskim Savezom nije došlo, Van Min je opet iz Moskve bio označen kao »levi sektaš« i avanturista i posle njega dolazi Mao Ce Tung na čelo Partije. Crnac je svoje učinio, crnac može da ide. Staljin je svoje pogrešne analize i ocene i taktiku posle podmetnuo u džep »avanturistima«.

Uzmimo još za ilustraciju Komunističku partiju Nemačke uoči Hitlerovog dolaska na vlast. Evo odlomaka iz rezolucije partijske konferencije KP Nemačke o Dvanaestom plenumu EKKI od 17. oktobra 1932. godine, dakle 3 meseca pre dolaska fašizma na vlast. Tu se postavljaju ovakve teze:

1) »Vladavina Papen-Šlajherove vlade u Nemačkoj koja je pomoću Rajhsvera, Štalhelma, i nacional-socijalista bila uspostavljena, za koju su socijal-demokratija i centrum prokrčili put, predstavlja jednu od formi fašističke diktature.....

Socijalistička partija Nemačke dovela je fašizam na vlast kao što su to činili socijal-fašisti u Poljskoj i Italiji, ona se ne bori nikako protiv fašizma, nego je nasuprot tome sprečavala i vrlo aktivno sprečava borbu masa protiv fašističke diktature (20. juli)...

Oni vode pojačanu hajku protiv Komunističke partije i protiv Sovjetskog Saveza, pri čemu »leve filijale« socijal-fašizma (Socijalistička radnička partija, Brandleristi i kontrarevolucionarna trupa trockista) razvijaju naročitu aktivnost.

Sve te činjenice potvrđuju konstataciju Dvanaestog plenuma da je socijal-demokratija i dalje, i to neograničeno, u ulozi agenture buržoazije u taboru radničke klase, da je ona sada, kao i pre, glavni socijalni oslonac buržoazije.

2) Ogromni poraz fašističkog masovnog pokreta nacionalsocijalista na bazi šovinističkog talasa omogućio je fašističkim vlastodržcima osvajanje vlasti. Politika finansijskog kapitala, koja sada još odbija vršenje vladavinske vlasti od strane Hitlerovih fašističkih terorističkih organizacija, potiče s jedne strane iz straha od suviše naglog zaoštavanja unutarjih i spoljašnjih suprotnosti, a s druge strane od nastojanja buržoazije da rezerve fašističkog masovnog pokreta održi što je moguće duže nenačetim i da ih istovremeno kanalizira, tj. da od njih, odstranjenjem ometajućih faktora, stvori jedan siguran instrumenat fašističke diktature...

Uloga Hitlerove partije, kao oslonca neograničene eksploatacije, njena uloga pomoćne snage za vladu kapitalista, junkera i generala i Lozanskog tributarnog pakta, uloga fašističkog terora ubojica protiv revolucionarnog radništva — sve je to dovelo do otpočinjanja jednog

razočarenja radnih ljudi koji su u masi postali pristalice nacionalsocijalizma.

3) Masovna borba protiv glavnog klasnog neprijatelja, buržoazija, protiv fašizma i diktature kapitala zahteva istovremeno odlučnu ofanzivu u taboru radničke klase protiv socijaldemokratije. Borba protiv centruma i Bavarske narodne partije mora se u katoličkim područjima bezobzirno pojačati...

Komunisti i revolucionarni radnici moraju proleterske mase i pristalice nacionalsocijalizma iz redova radnog naroda pridobiti za zajedničku akciju protiv smanjenja nadnica i potpora i protiv Papenove diktature i osvedočiti ih u ulogu Hitlerove partije kao terorističke i štrajkbreberske organizacije finansijskog kapitala«.

Ja mislim da ovo mnogo kaže. Još i posle osvajanja vlasti od strane Hitlerovih fašista socijaldemokrati su predstavljali glavni oslonac buržoazije, a proleterska revolucija se očekivala u Nemačkoj pod parolom uspostavljanja radničko-seljačke republike. Za Hitlerov fašizam smatralo se da se neće moći dugo održati, da će izgladnele radne mase početi revoluciju i da će revolucija odjedanput izbiti, da će i da može, kao što je Klara Cetkin poručivala iz Moskve ranijim kongresima, iznenadno i svakog časa izbiti, jer da revolucija može doći kao lopov u noći.

Takve smo mi materijale prije VII kongresa Kominterne danonoćno proučavali na partijskom univerzitetu u Sremskoj Mitrovici. Pitanje je, i to mislim sasvim umesno, da li bi se pod takvim uslovima u Sremskoj Mitrovici, u toj najvećoj organizaciji Partije polovinom tridesetih godina, neminovno moralo razviti sektaštvo i frakcionaštvo i bez Petka Miletića i njegovih veza sa beogradskom policijom.

Gledamo li na partijsku istoriju iz ugla ovih odlučujućih svetskih događaja, a ne gušeći se u sirovom materijalu partijskih proglašenja i odluka toga vremena, onda moramo doći do zaključka da su se momenti iz istorije Partije od IV kongresa do IV partijske konferencije u Pregledu vrlo površno ocenili i da je zbog toga, ako se radi o novom izdanju Pregleda, potrebno, temeljito preraditi glave od druge do pete.

Dana Begić

Sporazum Cvetković - Maček u „Pregledu istorije SKJ“

U svojoj riječi namjeravam da postavim jedno pitanje kome je u Pregledu istorije SKJ zbog njegove političke važnosti poklonjena određena pažnja. To je pitanje sporazuma Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine, formiranja Banovine Hrvatske i položaja u kome se našla Bosna i Hercegovina poslije zaključenja sporazuma. Mislím da naša dosadašnja historiografija taj momenat nije dovoljno obradila, niti ga istakla s obzirom na političku reakciju koja se razvila u Bosni i Hercegovini u periodu 1939—1940. godine. Kad kažem »politička reakcija«, onda podrazumijevam sve one akcije političkog karaktera koje su povele građanske partije protiv cijepanja Bosne i Hercegovine, a isto tako i akcije koje je u pogledu rješenja ovog pitanja vodila KPJ.

Formiranje Banovine Hrvatske i pripajanje bosansko-hercegovačkih srezova: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica, kao i zapadne Hercegovine na desnoj obali Neretve sa Mostarom i Stocem, ostavilo je dubokoga traga na ionako zakržljali politički život u Bosni i Hercegovini neposredno pred II svjetski rat. Sporazumom velikosrpske i hrvatske buržoazije na račun bosansko-hercegovačke teritorije i njenoga stanovništva produbljen je još više jaz šovinističke zaslijepljenosti koji će se, nepune dvije godine docnije, razbuktati u strašni bratoubilački rat.

U Pregledu je podvučeno da je sporazum Cvetković-Maček bio krupan događaj u političkom životu Jugoslavije samim tim što je velikosrpska buržoazija dobila u HSS saveznika za borbu protiv nacionalnooslobodilačkih pokreta drugih ugnjetenih nacija u Jugoslaviji, za borbu protiv sve jačeg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji, a isto tako saveznika za sprovođenje svoje kolebljive i u suštini kapitalističke spoljne politike.¹⁾ Nadalje se u Pregledu sporazum Cvetković-Maček tretira sa stanovišta prevare hrvatskog naroda, na prvom mjestu hrvatskog seljaštva, koje se moglo »na osnovu vlastitog iskustva uveriti da je taj sporazum bio u interesu samo hrvatske buržoazije, a da je privredni

¹⁾ Pregled istorije SKJ, str. 263.

i politički položaj radnih ljudi postao još teži. Vođstvo HSS — nije ispunilo ni jedan od mnogobrojnih zahteva koje je dugi niz godina isticalo u svom programu i oko kojih je okupljalo mase hrvatskog naroda«. A zatim dolazi još jedno tumačenje sporazuma sa stanovišta prevare ostalih buržoasko-opozicionih partija u Srbiji koje su zajedno sa HSS sačinjavale udruženu opoziciju i koje su se poslije sporazuma našle u nezavidnom položaju.²⁾ Za prevarene opozicione partije izlaz je bio u tome što su u takvim uslovima postale najaktivnije baš one snage koje se nikada nisu odricale svojih unitarističkih i velikosrpskih prohtjeva i koje su poslije sporazuma počele pod parolom »Srbi na okup«³⁾ istupati sa šovinističkih pozicija braneći ugroženo srpstvo, srpsku BiH.

U Pregledu nije konstatovano da je jedan dio bosansko-hercegovačke teritorije bez pitanja stanovništva pripao Banovini Hrvatskoj, što je, izazvalo »opšte nezadovoljstvo srpskih i muslimanskih masa u BiH, a nije odgovaralo ni interesima hrvatskih masa«⁴⁾. U Pregledu takođe nije konstatovano da je osnovna poteškoća za ranije potpisivanje sporazuma bilo pitanje kome će pripasti Bosna i Hercegovina⁵⁾. Nisu konstatovane ni sve ostale manifestacije šovinističkog karaktera — koje su tih dana ispoljavane od strane pojedinih političkih grupacija, naročito u Hrvatskoj, o čemu je pisao Ferdo Čulinović u knjizi: »Jugoslavija između dva rata«. Da je to bilo izneseno, moralo bi se konstatovati da je Bosna i Hercegovina bila osnovni kamen spoticanja, a isto tako da je »postala poprište najšire šovinističke kampanje« koju su podjednako potpirivale kako pojedine građanske partije, tako i pojedine crkve preko izjava crkvenih starješina.

Posljedice sporazuma su se najteže odrazile baš u Bosni i Hercegovini. Srpska i hrvatska buržoazija je ne pitajući narod vršila arondaciju bosansko-hercegovačke teritorije, brojala srezove i stanovništvo i objektivno stvarala uslove za jedno bratoubilačko istrebljenje. Još prije potpisivanja sporazuma građanske partije u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu JMO, preko štampe su stavljale do znanja da se konačno preuređenje države ostavlja za docnije⁶⁾ uz istovremeno zalaganje da Sarajevo ostane administrativni centar BiH⁷⁾. Ali, bez obzira na to, do sporazuma je došlo. Prva izjava, data predstavnicima domaće štampe, koja je značila neslaganje bosansko-hercegovačkih političara sa političkom sporazuma data je od strane tadašnjeg ministra šuma i ruda dr Džaferića Kulenovića. Izjava je data u vidu predloga da pored hrvatske, slovenačke i srpske banovine treba stvoriti i četvrtu »jugoslovensku banovinu« koju bi činile Bosna i Hercegovina. Što se tiče granica ove četvrtice banovine, u izjavi se konstatovalo da se granice mogu odrediti u okvirima starih granica BiH⁸⁾. Prilikom davanja ove izjave Kulenović se ogradio rekavši da je to mišljenje užeg kruga njegove partijske organizacije JMO, a taj svoj stav je ponovo potvrdio početkom februara

²⁾ Pregled istorije SKJ, str. 283. (Ćirilica).

³⁾ Pregled, str. 284.

⁴⁾ Osnivački Kongres KP BiH, Sarajevo, str. 45.

⁵⁾ Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knj. II, str. 141.

⁶⁾ Politika, Beograd, 25. avgusta 1939., str. 2.

⁷⁾ Politika, Beograd, 20. oktobra 1939., str. 2.

⁸⁾ Politika, Beograd, 7—11, 1939.

1940. godine kada je još jednom odlučno podvukao potrebu formiranja autonomne BiH izjavivši da se kao potpredsjednik stranke JRZ ne slaže sa zaključcima sastanka Glavnog odbora stranke, održanog u januaru 1940. godine u kojima se ne nalazi nikakvo rješenje, niti se spominje BiH⁹⁾.

Poslije ove izjave, koja dolazi dva mjeseca kasnije od potpisivanja sporazuma, javljaju se kao lančana reakcija mnogobrojne i s raznih strana date izjave o tome šta sve uslovljava uspješno sprovođenje politike sporazuma Cvetković-Maček. Među ostalim izjavama nalazi se i izjava dr Mihe Kreka: da čitava politika zavisi od zadovoljenja Srba i Slovenaca na istoj osnovi na kojoj su Hrvati zadovoljeni¹⁰⁾. Istovremeno u Srbiji među političkim grupacijama počinje da se širi pokret pod vođstvom SDS i radikalne stranke koje otvoreno istupaju protiv sporazuma, u čemu ih obilato pomažu JNS, Ljotić, Hođera i dr. Već se uveliko radi na projektu Uredbe o Banovini Srbiji¹¹⁾ koja bi obuhvatala sve ostale banovine uključujući i današnju Makedoniju i Crnu Goru¹²⁾.

U Bosni i Hercegovini neposredno poslije potpisivanja sporazuma dolazi do življeg političkog kretanja, konferisanja i zborovanja raznih političkih partija, na prvom mjestu pristalica HSS koje traže izmjenu činovništva, raspuštanje opština i srezova koji su pripali novoformiranoj banovini, pokazuje se interesovanje oko prenosa kompetencija vlasti na Banovinu Hrvatsku, interesovanje za pripreme za senatorske izbore i izbore za Hrvatski sabor, a posebno način na koji treba da se poboljšaju finansijske prilike¹³⁾. Dolazi do kretanja i među članovima muslimanskog dijela JRZ, odnosno JMO, koja se u prvo vrijeme nalazila u poziciji iščekivanja sve do izjave ministra Kulenovića (slučaj u Travniku, Bugojnu, Gornjem Vakufu). Ali to ne znači da je pozicija iščekivanja bila istovremeno i karakteristika političke dezorijentacije. Izvještaji sreskih načelnika Banskog upravnog u Zagrebu to upravo potvrđuju. Tako u izvještaju iz Bugojna od 14. oktobra 1939. godine stoji: kod muslimanskog naroda vlada nezadovoljstvo zbog cijepanja BiH, pa su potišteni i izgubljeni i sanjaju o autonomiji BiH. U istom izvještaju se dalje ističe da su Srbi prilično nezadovoljni ovakvim rješenjem hrvatskog pitanja, pa se javlja pokret koji nastoji da u sporazumu sa muslimanima otcijepi ove krajeve od Banovine Hrvatske. Što se tiče hrvatskog dijela stanovništva, podvlači se da su Hrvati potpuno zadovoljni ovakvim rješenjem hrvatskog pitanja, ali da se osjeća formiranje dvije struje koje će se međusobno boriti za lokalni prestiž¹⁴⁾.

U izvještaju Sreske ispostave iz Gornjeg Vakufa od 6. XI 1939. godine stoji: »Kod muslimanskog naroda vlada nezadovoljstvo zbog cijepanja BiH, ali pod uticajem vođstva JMO i međunarodne situacije mire se sa novostvorenim stanjem«¹⁵⁾. U izvještaju iz Dervente se javlja:

⁹⁾ Politika, Beograd, 2. II 1940.

¹⁰⁾ Politika, 20. I 1940. str. 7.

¹¹⁾ Ibidem.

¹²⁾ Politika, 1. III 1940. str. 6.

¹³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/225.

¹⁴⁾ AI RP Sarajevo, &P II/220.

»Muslimani su dosta otvoreni u pogledu izražavanja želje za formiranjem autonomne bosansko-hercegovačke banovine u starim istorijskim granicama«¹⁶).

Iz ovih nekoliko dokumenata dobija se slika jedne političke mobilizacije i napregnutosti u pogledu dalje budućnosti u krajevima koji su pripali Banovini Hrvatskoj.

U međuvremenu počinje šira politička aktivnost srbijanskih i hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini u cilju održavanja sastanaka, obnavljanja partijskih odbora, političkog zagovaranja i pregovaranja. Sredinom novembra 1939. godine dr Bariša Smoljan drži konferenciju HSS u Ljubuškom, Stocu i Mostaru¹⁷), a istog mjeseca ban Hrvatske banovine dr Šubašić polazi u inspekcioni put i obavlja partijske poslove u Livnu, Duvnu i Mostaru. U decembru Laza Marković pokušava osnivanje Narodne radikalne stranke u Konjicu, dok pravci SDS Sava Kosanović, Dušan Kecmanović i Medović drže konferencije u Livnu i osnivaju Mjesni odbor SDS za srez Livno¹⁸). U Derventi kao predstavnik grupe dr Ivana Ribara boravi Života Milojković, koji održava sastanke o značaju sporazuma između Hrvata i Srba¹⁹). Šef demokratske stranke Ljuba Davidović upućuje pismo preko štampe: »Prijeteljima u Bosni i Hercegovini«, početkom januara 1940. godine, u kome kaže: »Kad mi se nije ispunila želja da Bosna i Hercegovina bude jugoslovenska Švajcarska (u nekim kombinacijama iz 1934. godine) onda, gde god ko od vas pripao, podelom zemlje, Bosanci i Hercegovci, neka bude svestan da će učiniti mnogo ako svim silama poradi na ujedinjenju snaga narodnih²⁰). Neposredno iza ovog pisma SDS drži veliki zbor svojih pristalica u Banjaluci na kome govori dr Srđan Budisavljević, dr Franjo Krizman, Sava Kosanović i Danilo Dimović. I ovaj zbor povezan je sa pitanjem Bosne i Hercegovine i uloge koju njeni narodi imaju u ovom trenutku sa ciljem da se sporazum održi²¹). Zemljoradnička stranka aktivira se i njen prvak dr Branko Čubrilović podržavajući sporazum²²) drži zborove u Doboju, Maglaju, Zavidovićima, Zenici i Sarajevu. Početkom februara 1940. godine sarajevski nadbiskup dr Šarić je putem štampe zahtijevao pripajanje srezova Visoko, Zenica i Žepče, kao isključivo hrvatskih srezova, Banovini Hrvatskoj, a kao odgovor na to episkop zvrničko-tuzlanski dr Nektarije je, opet putem štampe, zagovarao da se Banovini Srpskoj vrati 19 srpskih srezova (uzgred rečeno ova banovina je postojala jedino kao nacrt na papiru²³). Počelo je jedno opšte traženje, opredjeljivanje i zagovaranje. Nisu ostala pošteđena ni prosvjetna ni kulturna društva, kao ni razna udruženja. Udruženje ratnih dobrovoljaca iz Sarajeva izjasnilo se protiv autonomije, srpska nacionalna kulturna prosvjetna i humana

¹⁶) AI RP Sarajevo, RP II/267.

¹⁶) AI RP Sarajevo, RP II/270.

¹⁷) AI RP Sarajevo, RP II/294.

¹⁸) AI RP Sarajevo, RP II/317.

¹⁹) AI RP Sarajevo, RP II/354.

²⁰) Politika, 10. I 1940, str. 8.

²¹) Politika, 22. I 1940, str. 5.

²²) Politika, 8. II 1940, i 11. II 1940.

²³) Politika, 8. II 1940, str. 5.

društva takođe su se javno izjasnila protiv autonomije i formiranja Banovine Hrvatske²⁴).

Srbi iz sjeverne Bosne otpočinjū akciju sa parolom »Srbi na okup« objavljujući Rezoluciju Srba derventskog srezova i brošuru »Riječ Srba Brčana« tražeći izdvajanje srezova iz Banovine Hrvatske i pripajanje Srbiji. U tom cilju odlazi jedna delegacija Srba iz Dervente, Gradačca, Šamca i Brčkog u Beograd predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih poslova i ministru vojske zahtijevajući izdvajanje iz Banovine Hrvatske i tražeći zaštitu od djelatnosti Hrvatske zaštite i organizovanja njenih tečajeva u cilju vojne obuke²⁵). Delegacija u Beogradu nije završila posao, jer joj je rečeno da se stoji pred ozbiljnim danima i događajima i da pitanje srezova i pripadnosti treba odložiti za kasnija vremena. Obećana je samo zaštita u pogledu djelovanja Hrvatske zaštite²⁶).

U Sarajevu su 30. decembra 1939. godine održana dva sastanka predstavnika svih muslimanskih udruženja i grupa uključujući i predstavnike vjerske zajednice. Dr Kulenović je u svom izlaganju na ovim sastancima analizirao situaciju i rad na preuređenju države, a isto tako dao predloge o mogućnostima da BiH dobije svoju autonomiju kao četvrta jugoslovenska banovina. Tom prilikom je formiran širi akcioni odbor koji je imao zadatak da organizuje pokret za autonomiju među redovima bosanskih muslimana i drugih po svim gradovima BiH. Formiranjem akcionog odbora pokret je dobio svoju organizacionu formu i u kratkom roku održao više sastanaka i konferencija u Hercegovini i bosanskom dijelu Drinske banovine. (Odbori su formirani u Konjicu, Ostrošcu, Livnu, Ljubuškom, Duvnu, Jablanici, Mostaru, Čapljini, Derventi, Fojnici, Bugojnu, Sarajevu, Bosanskom Šamcu, Bosanskom Brodu, Brčkom i Gradačcu). Iz izvještaja koje posjedujemo, a koji su povodom ove akcije upućivani Banskoj upravi u Zagrebu, vidi se da je većina muslimanskog stanovništva, bez razlike na političku pripadnost, bila za autonomiju BiH kao četvrtu jedinicu Kraljevine Jugoslavije. Ovu aktivnost prekinuo je telegram od 28. februara 1940. godine iz Zagreba upućen svim područnim srezovima sa sljedećim tekstom: »U vezi pokreta za autonomiju BiH u nekadašnjim granicama, bez odobrenja banske vlasti ne dozvoljavati konferencije za osnivanje akcionog odbora za autonomiju BiH«. Kasnije je taj telegram ispravljen, jer se uvidjelo da je nezakonit, drugim telegramom u kom stoji: »Zabranu održavanja javnih sastanaka o izmjeni granica banovine Hrvatske i autonomiji BiH po zakonu daje prvostepena vlast, a ne banska vlast. Motivacija može biti na primjer interesi javne sigurnosti«²⁷).

Postavlja se pitanje, da li samo ova djelimična istraživanja problema oko sporazuma Cvetković-Maček i reakcija koju je sporazum izazvao potvrđuju da je Bosna i Hercegovina i njena teritorijalna pripadnost bila i ostala smetnja potpisivanju i sprovođenju sporazuma i ostala i dalje kamen spoticanja u partijsko-političkoj aktivnosti građanskih grupacija. Nadalje, stoji pitanje da li je pravilno baš u ovim vremenima, poslije

²⁴) Politika, 2. XI 1939, str. 8.

²⁵) AI RP II, Sarajevo, RP II/422.

²⁶) Ibidem.

²⁷) AI RP Sarajevo, RP II/449.

potpisivanja sporazuma na već poznatim šovinističkim parolama, tražiti iste parole koje smo čuli u danima okupacije 1941. i 1942. godine.

Ali iznošenje ovog problema i njegovo tretiranje u Pregledu istorije SKJ bilo bi jednostrano ako ne bismo iznijeli i stav KPJ u pitanju sporazuma. Iz dokumenata kojima raspolažemo osjeća se da je KPJ morala da evoluiru u svojim stavovima o ovom pitanju u toku daljeg razvoja situacije u zemlji, pa i kod nas u BiH. Dobija se utisak, odnosno to se naslućuje iz pojedinih partijskih proglašenja i dokumenata, da KPJ u prvom momentu nije sagledala jasno suštinu stvari. U tezama CK KPJ o međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji od oktobra 1939. godine u tački 2, u kojima se analizira sporazum Cvetković-Maček, podvlači se da su u pogledu sporazuma srpski hegemonisti bili prisiljeni na djelomičnu kapitulaciju. Sporazumom je trebalo postići: a) učvršćenje hegemonije nad makedonskim i crnogorskim narodom; b) učvršćenje diktatorskih mjera nad srpskim narodom i reakcionarnih mjera prema radničkoj klasi i njenom revolucionarnom pokretu u čitavoj zemlji; c) takvom politikom postići će se unutrašnja konsolidacija radi eventualnog ulaska u imperijalistički rat na strani Engleske i Francuske²⁸⁾.

U članku »Pokušaj velike prevare naroda«, objavljenom u »Proleteru«, stoji: »Buržoazija se nadala da će sporazumom između sebe da prevare narode u njihovoj borbi za nacionalno oslobođenje. Naprotiv, nacionalna borba se još više zaoštava. Naš drugi najglavniji zadatak jeste stati na čelo porobljenog slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda, na čelo hrvatskog naroda čija je nacionalno-oslobodilačka borba sada dobila svoj novi suštinski oblik« i dalje »da vlada Cvetković-Maček pruža prilike za politiku nacionalnog ugnjetavanja Slovenije, Makedonije i Crne Gore i za izigravanje borbe hrvatskog seljaštva²⁹⁾. Ostaje da se objasni kakvo je gledište u tom vremenu imao CK KPJ u pogledu pripadnosti BiH i kome su njeni narodi ostavljeni i prepušteni.

Prvi dokument Partije koji otvoreno pledira za autonomiju Bosne i Hercegovine bilo je Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine, upućeno javnosti 1. decembra 1939. godine. U ovom pismu se izričito traži autonomija BiH kao jedino pravilno rješenje u sporazumu vladajućih krugova i poziva se sva poštena javnost da se bori za autonomiju radi sloge Srba, Hrvata i muslimana³⁰⁾.

Na Petoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji BiH, održanoj u julu 1940. godine u Sarajevu, tretiralo se povezano pitanje sporazuma Cvetković-Maček i položaj Bosne i Hercegovine, pa je na osnovu toga u rezoluciji konferencije konstatovano: »Sporazumom Cvetković-Maček položaj BiH se izmijenio utoliko što se borba dviju buržoazija, srbijanske i hrvatske, oko te pokrajine zaoštava. Takvim položajem BiH pogođene su i srpske i hrvatske radne mase, a u prvom redu su najjače pogođene muslimanske mase. Vođstvo JMO nije nikad zastupalo interese širokih slojeva muslimana. Muslimanske radne mase išle su za tim vođstvom samo

²⁸⁾ AI RP Sarajevo, RP II/251, inv. br. 9176.

²⁹⁾ Materijal za proučavanje predmeta NOP-e, izdanje Partijske škole pri CK KPH, 1946., str. 153. i 154.

³⁰⁾ AI RP Sarajevo, RP II/315.

zato što su osjećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije« i dalje, ... »narodna autonomija BiH je jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Narodnu autonomiju BiH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi sa radničkom klasom³¹⁾.

CK KPJ je u proglasu povodom Prvog maja 1940. godine o raspirivanju srpskog i hrvatskog šovinizma u Bosni i Hercegovini pomenuo taj problem. Tek je na V zemaljskoj konferenciji u oktobru 1940. godine, poslije diskusije o nacionalnom pitanju, a posebno izlaganja delegata iz Bosne, zauzet je jasniji i određeniji stav o pitanju položaja BiH, pa se u rezoluciji V zemaljske konferencije u stavu »borba za nacionalnu ravnopravnost i slobode« postavlja kao zadaća »borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele BiH ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi BiH treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije³²⁾.

Na kraju da izvučemo jedan kratak zaključak. Ako se uzmu u obzir sve iznesene činjenice oko nagodbe srpsko-hrvatske buržoazije, čiji je prvi zalogaj bila teritorija BiH i njeno stanovništvo, kao i sve strašne posljedice koje su docnije došle kao rezultat vođenja otvorene i beskrupulozne šovinističke politike, onda se može zaključiti da tretiranje sporazuma Cvetković-Maček, onako kako je za sada prezentirano u Pregledu istorije SKJ, ne može da bude kompletno, pa prema tome ni istorijski tačno.

³¹⁾ AI RPI Beograd.

³²⁾ AI RPI Beograd, Fond V zemaljska konferencija.

Profesor dr Hamdija Čemerlić

„Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana“

Želio bih povodom Pregleda istorije SKJ postaviti autorima nekoliko pitanja koja se tiču konstatacija i zaključaka sadržanih u ovoj knjizi sa željom da u budućem izdanju stvari budu ispravljene i dovedene na određenu mjeru. Prvo pitanje koje bih postavio u vezi je sa izlaganjima mojih predgovornika, naime, tiče se odnosa SSSR-a prema Jugoslaviji i insistiranja KPJ u periodu pred započinjanje drugog svjetskog rata i napada na Jugoslaviju da se Jugoslavija tijesno veže za Sovjetski Savez u cilju zajedničke odbrane od fašističkih agresora. Na mnogim mjestima u ovoj knjizi to se pitanje izlaže i iznose se pojedine mjere koje je Komunistička partija preduzimala u svom radu da natjera vladajuće režime da mijenjaju svoj stav prema Sovjetskom Savezu i odbranu naše zemlje vežu za Sovjetski Savez. Međutim, poslije teksta o napadu na Jugoslaviju i kapitulaciji naše vojske u knjizi se nigdje ne daje objašnjenje kako je reagirao Sovjetski Savez na ovaj napad i uništenje Jugoslavije kao države. Smatram da bi bilo potrebno da u sljedećem izdanju knjige autori objasne ovo pitanje na odgovarajući način, jer čitajući ovu knjigu i susrećući se sa svim preduzetim akcijama od strane Komunističke partije, čitalac ostaje bez odgovora na pitanje — šta je bilo poslije napada na Jugoslaviju?

Drugo pitanje tiče se adekvatne mjere u ocjenjivanju događaja i učešća grupa odnosno klasa u toku narodnooslobodilačke borbe. Kada je riječ o istoriji KPJ u toku NOB, imam dojam da su događaji, vezani za narodnooslobodilačku borbu, digli Komunističku partiju na nivo opštenacionalne jugoslovenske partije, jer je Komunistička partija postavila kao neposredni cilj borbe oslobođenje naše zemlje i na toj platformi ujedinila široke narodne mase, ne samo radničku klasu, nego u mnogo većem broju i seljake, i to ne samo siromašno seljaštvo (što se stalno apostrofira u ovom Pregledu), nego i srednje pa čak i bogato seljaštvo a i određeni dio buržoazije. Čini mi se da u Pregledu to nije dobilo određenu ocjenu. Ja smatram da je dužnost Komunističke partije da oda priznanje i onim koji nisu bili iz redova radničke klase, a odazvali su se

njeom pozivu i u procesu narodnooslobodilačke borbe vidno doprinijeli uspjehu ove borbe, a poslije rata vrlo aktivno saradivali na izgradnji socijalizma.

Postoji, dalje, u Pregledu konstatacija da je Jugoslavija kapitulirala. Na strani 298. stoji »kapitulacija Kraljevine Jugoslavije« itd. To nije istorijski tačno. Jugoslavija kao država nije kapitulirala, i to je vrlo nezgodno tvrditi u knjizi ovakvog značaja. Kapitulirala je armija, ali i u drugim zemljama su kapitulirale armije pa čak i šefovi država, (kao što je to bio slučaj sa Belgijom), ali se ne smatra da je država kao cjelina kapitulirala. Ja ovo napominjem sa željom da se u sljedećem izdanju ispravi.

Najzad želim da autorima postavim još jedno pitanje i naročito mi je drago da je ovdje prisutan baš autor šeste glave, a to je šta ih je rukovodilo da govoreći o odnosima nacionalnih grupa unutar Bosne i Hercegovine u toku narodnooslobodilačke borbe, ime Musliman pišu malim slovom. Izgleda na prvi pogled da je to jedno sitno jezičko-pravopisno pitanje. Međutim, vidite, pitanje pisanja velikim ili malim slovom u sebi otkriva priznavanje ili nepriznavanje individualiteta Muslimana. Ako se pođe od tog, a ja mislim da autori nisu tako pošli i, konačno, nisu mogli ni poći, da se radi o jednoj vjerskoj grupi u smislu vjerske zajednice, onda bi bilo sasvim na svom mjestu da se ovo ime piše malim slovom. Ali ako se radi o jednoj socijalnoj grupi koja ima svoj društveni individualitet i kojoj je nesumnjivo taj individualitet bio priznat, onda se ime Musliman mora pisati velikim slovom. Ja ću pokušati da ovo svoje stajnište obrazložim i to najprije formalno tj. poći ću od same narodnooslobodilačke borbe i svih onih manifestacija koje su se desile u toku ove borbe od, tako da kažem, letaka i proglasa Komunističke partije i uopšte Narodnooslobodilačkog pokreta, od dokumenata koje su donijeli organi narodne vlasti, kao što su rezolucije i deklaracije, pa čak i pravne odluke. Svuda u toku narodnooslobodilačke borbe ime Musliman piše se velikim slovom. A pošto se uvijek to ime pominje na relaciji nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, za mene je to sasvim jasno, taj individualitet je nacionalni individualitet. Međutim, poslije rata odstupala se od tog, a to je po mom mišljenju, jedan korak nazad u ovom pitanju. Poslije rata ovo veliko slovo preobraća se u malo i tako je došlo i u Pregled istorije Komunističke partije. Međutim, u najnovije vrijeme stav je izmijenjen i u Ustavu naše Republike ime Musliman piše se velikim slovom. U uvodnom dijelu ovog Ustava, spominju se izričito Srbi, Muslimani, Hrvati i ime Musliman pisano je velikim slovom. Ja bih želio da autori ovo pitanje razmotre i da u sljedećem izdanju to bude ispravljeno. Naime, iza toga stoji, kako sam rekao, vrlo složeno pitanje, jedno od glavnih pitanja Bosne i Hercegovine, a preko Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, u najmanju ruku odnosa srpske i hrvatske nacije.

Šta su po nacionalnosti Muslimani? Na to pitanje još nije odgovoreno. Za mene je to jasno, ja sam se djelomično bavio tim pitanjem, istraživao sam dokumentaciju, a konačno i živio u vremenu kada se to pitanje postavljalo i o njemu raspravljalo. Tim povodom želio bih napomenuti da su se u našu publicistiku uvukla izvjesna mišljenja koja

su postala standardna, a u osnovi su netačna. Ona se bez ozbiljnog ispitivanja nekritično ponavljaju i na taj način utiču na formiranje mišljenja koja nemaju osnovanu podlogu.

Još prije rata buržoazija je postavila pitanje nacionalnog opredjeljenja Muslimana, ali mu je dala jedan određeni smjer, postavljajući alternativu jesu li Muslimani, Srbi ili Hrvati? Stalo se na stanovište da oni mogu biti samo Srbi ili Hrvati pa i ukoliko se ne deklariraju kao takvi, oni to jesu, ali toga nisu svjesni. Pretpostavljalo se da je takvom stanju uzrok njihova kulturna zaostalost, da će se tokom njihovog kulturnog razvijanja probuditi i nacionalna svijest i oni će se nacionalno opredijeliti tj. izjasniti kao Srbi ili Hrvati. Tako je u jednoj poznatoj disputi između poslanika Radikalne stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije u Narodnoj skupštini stare Jugoslavije bilo pokrenuto to pitanje. Jugoslovenska muslimanska organizacija je stajala na stanovištu da su Muslimani nacionalno Jugosloveni i da neće da budu ni Srbi ni Hrvati. Tom prilikom njima je odgovoreno da ne mogu biti Jugosloveni već samo Srbi ili Hrvati, potrebno je da se prethodno izjasne kao Srbi ili Hrvati i samo ovim putem mogu doći do Jugoslovenstva. I, izuzimajući period narodnooslobodilačke borbe, izgleda da je takvo stanje ostalo sve do danas.

Međutim, postavlja se pitanje ko je pozvan da o tom da konačni odgovor — ili sami Muslimani ili neko drugi u njihovo ime? Ja mislim da je odlučujuće šta Muslimani na to kažu, kako oni odgovaraju na pitanje jesu li Srbi ili Hrvati, a oni su, ukoliko su imali mogućnosti, na to jasno odgovorili da nisu ni jedno ni drugo.

Baveći se podrobnije ovim pitanjem, ja sam došao do zaključka da je pitanje nacionalnog buđenja Muslimana isto tako staro kao i pitanje buđenja Srba i Hrvata, da je u isto vrijeme postavljeno, ali su prilike uticale da se drugačije kretalo. Meni izgleda da se može osnovano postaviti teza da se u vrijeme postavljanja pitanja nacionalnog buđenja stanovnika Bosne i Hercegovine, a to je po prilici bilo prije sto godina, ni pravoslavni nisu osjećali kao Srbi ni katolici kao Hrvati i da su matične zemlje, s jedne strane Srbija, a s druge Hrvatska, učinile velike napore da se ove mase nacionalno probude, da ne kažem osvijeste i da je danas to svršena stvar. Savremene generacije ovu tezu mogu smatrati utopističkom i istorijski neosnovanom iako se za nju može naći podataka kod istaknutih pisaca i istoričara (Skarića i Pelagića). Interesantno je da je u vrijeme pokretanja ovog pitanja jedan publicista Musliman, čini mi se urednik lista »Bosna«, odmah reagirao tako da je nasuprot srpstvu i hrvatstvu istakao nacionalnost bošnjačku za sve stanovnike Bosne i Hercegovine bez obzira na vjeru. Međutim, proces nacionalnog buđenja je kod pravoslavnih i katolika išao brže, a kod Muslimana je zaostao. Neću se upuštati u izlaganje uslova ovakvog toka ovog procesa, već ću samo napomenuti da su pored unutarnjih uslova, mislim na odnose unutar same Bosne i Hercegovine, i spoljni faktori (uticaj Srbije i Hrvatske) u ovom pogledu igrali vrlo veliku ulogu. Ovi spoljni faktori su, kako istorijski podaci pokazuju, u prvo vrijeme svoju aktivnost usmjerili na pravoslavne i katolike, a Muslimani su ostali po strani. Kasnije, naročito poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane

Austro-Ugarske monarhije došlo je na red i pitanje nacionalnog buđenja Muslimana, jer je postalo jasno da bez njihovog opredjeljenja nema Bosne, a poznato je kako je ovo pitanje bilo oštro postavljeno između ovih nacionalnih buržoazija. I srpska i hrvatska buržoazija su odlučno stale na stanovište da su Muslimani Srbi odnosno Hrvati, samo da nisu svjesni toga i da prema tome njena nacionalnost čini većinu stanovništava Bosne i Hercegovine i njoj ove zemlje pripadaju.

Osnovno je u ovom pitanju kako Muslimani odgovaraju na ovo pitanje. Ako gledamo na period predratnog života, kad god su imali prilike da na to pitanje u ma kojem vidu odgovore, oni su negativno odgovorili. Kad ovo konstatujem, imam u vidu ogromnu većinu Muslimana, ne gledam na pojedince koji su se opredjeljivali, kao ni na one pojave da su se često jednom opredjeljivali na jednu, a drugi put na drugu stranu. I ove pojave imaju svoje sociološko objašnjenje, ali se ja neću upuštati u analizu uzroka takvom stanju, jer nije ovdje mjesto da se tim pojavama opširno bavim. Iskoristio sam ovu tribinu da iznesem svoje mišljenje i pitanje postavim, a povod za to mi je, kako sam već napomenuo, dala činjenica da su u ovoj knjizi ime Musliman pisali malim slovom kad god se govori o nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini, pa na taj način ovo moje izlaganje ulazi u kadar diskusije ovog sastanka i ne predstavlja jednu nepotrebnu digresiju. Ova činjenica otkriva stav autora o ovom pitanju, a s obzirom na to da je ova knjiga veoma značajna i da se može uzeti da je to stav i ove knjige, tj. »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«, mi nismo i ne možemo biti indiferentni prema tom pitanju. Jer, iako se može ovo moje stanovište komatirati i sigurno je da ima ljudi koji se s njim ne slažu, nesumnjivo je da je pitanje otvoreno, da o njemu treba razmišljati i zauzeti stav. Ja stojim na stanovištu da stav o tom pitanju treba da odrede sami Muslimani, da svom nacionalnom osjećanju dadu jedan savremeni imenitelj kao što su to i drugi učinili, jer su i srpska i hrvatska nacionalnost u Bosni i Hercegovini konfesionalnog porijekla i sadržine.

Ako pođemo od osnovne premise koja je isticana kao razlog neopredjeljivanja Muslimana, iako je to istakla predratna buržoazija, a čini mi se da se ona sve do danas održala, a to je da je razlog nacionalog neopredjeljenja Muslimana njihova kulturna zaostalost, doći ćemo do uvjerenja da to nije tačno. Naime, ako pratimo proces kulturnog razvijanja Muslimana i ako pođemo od početka ovog vijeka, kada su Muslimani u jačoj mjeri počeli da prihvataju tekovine zapadne civilizacije i da se u tom pravcu razvijaju, a naročito ako pratimo vrijeme od početka narodnooslobodilačke borbe naovamo, nesumnjivo je da su u tom postigli znatan korak naprijed. Ako je postavljena premisa osnovana, onda bi zaključak bio da će i njihovo nacionalno opredjeljenje na jednu ili drugu stranu ići progresivno i da će se sve veći broj Muslimana izjasniti kao Srbi ili kao Hrvati. A kakvi su stvarni rezultati ovog procesa izjašnjavanja? Za odgovor na ovo pitanje nemamo određenog pokazatelja, jer ni prije ni poslije rata Muslimanima nije data prilika da se direktno o tome izjasne, nego su se indirektno, tako reći usput, o tom mogli izjasniti prilikom popisa stanovništva, jer je u popisnim listama uz ostale podatke tražena i izjava o nacionalnoj pripad-

nosti. Ogromna masa Muslimana odgovorila je na pitanje o nacionalnoj opredijeljenosti da je neopredijeljena. Naime, drugo nije mogla izjaviti, jer je u štampanim popisnim listama odgovor već unaprijed bio usmjeren, naime, bile su otvorene tri mogućnosti, Srbin, Hrvat ili neopredijeljen. Drugo nisu mogli izjaviti. Mene je interesiralo kako se kreće broj opredijeljenih Muslimana u odnosu na neopredijeljene, da li taj broj raste srazmjerno procesu kulturnog uzdizanja ili ne, ali tu činjenicu u Zavodu za statistiku ne prate i nisam mogao saznati. Iako je ovo pitanje za Bosnu i Hercegovinu od prvorazrednog značaja, naš Zavod za statistiku tome nije priznao potrebnu važnost i ja smatram da taj propust treba otkloniti. Pa, i pored toga, može se pouzdano zaključiti da uspon nacionalnog opredjeljivanja nije ni blizu srazmjeran procesu kulturnog uzdizanja Muslimana. Naprotiv, imamo suprotnu pojavu da se ljudi koji su ranije bili opredijeljeni, a to su mahom intelektualci i njihova djeca, vraćaju u grupu neopredijeljenih. Kakav se onda zaključak može izvesti?

Ja smatram da Muslimani Bosne i Hercegovine u tom imaju određen stav. Taj stav nije nesvjestan, oni svjesno odgovaraju da nisu ni Srbi ni Hrvati već nešto treće, a tom osjećanju po mom mišljenju treba dati određeno, nacionalno ime, a ne dovoditi ih u takvu situaciju da svom nacionalnom osjećanju daju vjersko ime.

Sažimam ovo moje izlaganje na to da molim autore da u budućem izdanju ove knjige ime Musliman bude pisano velikim slovom, onako kako odgovara samom tekstu našeg Ustava, jer to je za nas vrlo važna stvar, a o problemu šta su Muslimani po nacionalnosti neka se i dalje raspravlja iako je za mene to pitanje riješeno. Naime Muslimani u tom imaju određen stav, samo je ostalo otvoreno kako da taj stav, odnosno svoje nacionalno osjećanje savremeno obilježe.

Na kraju, želio bih da napomenem da autori ove knjige ne shvate da su izrečene misli na ovom sastanku izražene kao neraspoloženje prema onom što su oni uradili. Drug Gavrić je o tom već opširno govorio. Sve primjedbe koje su ovdje stavljene date su u želji da ova knjiga u svom drugom izdanju bude potpunija.

Profesor Ante Babić

Kratke primjedbe i predlozi

Prije nego što stavim nekoliko primjedaba, moram istaći da autorima knjige, koji su u tako kratkom roku svoj posao vrlo uspješno završili, pripada puno priznanje. Ja i ne smatram da je cilj ove diskusije bio toliko određen potrebom da se kritikuju dati tekstovi, koliko željom da se iznesu mišljenja, primjedbe i eventualni prijedlozi koji bi, prema ocjeni redakcije, mogli biti od koristi prilikom pripremanja sljedećeg izdanja. Imajući u vidu prvenstveno ovakav cilj diskusije, ja ću staviti nekoliko kraćih primjedaba.

1. U uvodnom dijelu knjige, po prilici na str. 15, — 16, govori se o najamnom radu i o sitnim, samostalnim zanatlijama u vremenu kada industrijska proizvodnja kod nas tek počinje da hvata jače korijene. U ovoj, relativno prilično dugoj etapi našeg društvenog razvitka pritiče najamna radna snaga iz sitnosopstveničke gradske i seoske sredine u industrijsku proizvodnju. Ovoj fazi formiranja proletarijata trebalo je, po mom mišljenju, posvetiti više pažnje i prostora i obraditi je sa potpunijom istorijskom dokumentacijom i sociološkom analizom. Tada bi se jasnije istakle crte sinosopstveničkog mentaliteta i interesa koji dugo terete radničke slojeve kao ozbiljna kočnica u razvitku njihove klasne i revolucionarne svijesti. Česte i velike oscilacije u broju članova radničkih organizacija, o kojima se u tekstu na više mjesta govori, ne mogu se objasniti samo nasilnim mjerama pritiska buržoaskih režima; treba, u određenoj mjeri, uzeti u obzir i činjenicu da su mnogi članovi i pristalice ovih organizacija jednim okom gledali na klasni, a drugim na individualni sinosopstvenički interes i da se njihova politička svijest nije kretala pravom linijom klasne borbe nego rezultantom sila koje predstavljaju ova dva suprotna, ne uvijek jednako jaka interesa.

2. Čitajući ovu knjigu meni nekako smeta što su izostavljena mnoga imena pojedinih funkcionera, članova Centralnog komiteta, pokrajinskih komiteta, delegata u Kominterni ili na partijskim kongresima i konferencijama. Mislim da bi interpretiranje ovih događaja dobilo na konkretnosti i zanimljivosti kad bi se svuda navela sva imena i, eventualno, dali bar najbitniji podaci o daljem djelovanju i sudbini pomenutih funkcionera.

Na mnogim mjestima u knjizi govori se o neslaganjima između članova Centralnog komiteta i članova drugih partijskih foruma i skupova. Nekad su to, prema tekstu, bili principijelni sukobi, nekad lični. No bilo da se radi o principijelnim, bilo o ličnim neslaganjima, mislim da bi u tekstu trebalo što je moguće konkretnije objasniti u čemu su se sastojala principijelna, u čemu lična neslaganja, kakvo je stanovište zauzimala jedna, a kakvo druga strana, koje su argumente iznosili jedni, a koje drugi. Ovakvim prikazivanjem stvari čitalac bi mogao bolje da sagleda samu suštinu istorije Partije i da upravo na njenoj istoriji upozna stvarni sadržaj pojmova kao što su npr. oportunistam, reformizam, revizionizam i sl. koji se u tekstu često pojavljuju.

3. Držanje Socijaldemokratske partije Srbije prema pitanju rata i ratnih kredita u 1914. g., u trenutku kada je Srbija bila napadnuta od jedne imperijalističke sile, ocijenjeno je u tekstu kao progresivno i revolucionarno. Da li se zaista može postaviti ovako kategorična tvrdnja? Da li je stav poslanika srpske SD partije u tadašnjoj Narodnoj skupštini bio apsolutno pravilan ili ga treba ocjenjivati sa dvije strane? Naime, ako gledamo ovu činjenicu sa gledišta tadašnjih zaključaka II internacionale, onda stav srpskih socijalista moramo ocijeniti kao dosljedan, principijelan i utoliko pravilan. Ali ako uzmemo u obzir da je Srbija bila napadnuta od jedne imperijalističke sile, da je time dovedena u situaciju da brani svoj opstanak, što znači da vodi pravedni rat protiv agresora, onda moramo postaviti pitanje da li su, sa gledišta progressa, srpski socijaldemokrati postupili pravilno kada su glasali protiv ratnih kredita i da li je, sa gledišta srpske (i jugoslovenske) socijaldemokratije bilo politički opravdano, makar i simbolički, otvoriti agresoru i porobljivaču vrata vlastite zemlje. Njihovo držanje prema pitanju rata 1914. g. dobro je uporediti sa držanjem KPJ 27. marta 1941. g., pa da se vidi da pri ocjenjivanju njihovog stava treba uzeti u obzir i druge momente, a ne samo njihovu dosljednost u odnosu na zaključke II internacionale.

4. Izraz »velikosrpska buržoazija« ne izgleda mi srećan, jer ne obuhvata upravo onaj pojmovni sadržaj koji bi po svojoj jezičkoj funkciji trebalo da ima. Iako se uglavnom zna šta se tim izrazom želi reći, on ipak unosi izvjesnu zabunu kad treba odrediti odnos pojmova »krupna buržoazija« i »sitna buržoazija« prema pojmovima »Velika Srbija« i »velikosrpska ideja«. Ideja »Velike Srbije« imala je svojih pobornika i među krupnom i, možda još više, među sitnom buržoazijom. Štaviše, među krupnom srpskom buržoazijom bilo je dosta elemenata koji su bili ravnodušni prema pitanju hoće li se zajednička država zvati Jugoslavija ili Velika Srbija; bitno im je bilo da sebi obezbijede prevlast i eksploataciju nad što većom teritorijom, a ime države bilo im je od sporedne važnosti. Mislim da bi trebalo pokušati da se za stvarni pojmovni sadržaj izraza »velikosrpska buržoazija« nađe neki pogodniji i, prije svega, adekvatniji termin.

5. Na kraju ću dati i neke konkretne predloge koji se više odnose na metodu i tehničku stranu knjige i to:

a) da se na početku teksta u jednoj posebnoj glavi dade kritički pregled izvora i literature na kojima je zasnovan tekst:

b) da se na kraju knjige donese nešto opširniji registar imena sa najbitnijim biografskim podacima;

c) da se na odgovarajućim mjestima u tekstu prilože statističke tabele o brojnom kretanju članstva radničkih organizacija, o socijalnoj strukturi članstva, o kretanju nadnica, cijena i troškova života, o kretanju industrijskog razvitka i broja radnika u industriji, o pauperizaciji sela itd.

Dubravka Škarica

Uloga napredne studentske i srednjoškolske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u zemlji u godinama pred II svjetski rat

Govoreći o poletu naprednog omladinskog pokreta u zemlji (str. 224, 225), koji je naročito bio snažan u redovima studentske omladine, u Pregledu se uglavnom ističu akcije studenata Beogradskog, Zagrebačkog i Ljubljanskog univerziteta. Iako su studenti iz cijele zemlje koji su studirali na ovim univerzitetima uzeli svakako aktivno učešće u svim ovim akcijama, ne može se zanemariti ni njihova djelatnost u vrijeme kada oni nisu boravili u univerzitetskim centrima, već za vrijeme raspusta — u svojim rodnim mjestima. Proučavajući napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, posebno studentski pokret, na osnovu postojeće građe o ovom pitanju dolazi se do zaključka o masovnosti ovog pokreta koji je za Partiju u ovo vrijeme predstavljao jedan od naj snažnijih oslonaca u sprovođenju njenog programa. Mislim da nije bilo dovoljno samo konstatovati da je Partija preko SKOJ-a i naprednih studenata izvršila uticaj na radničku i srednjoškolsku omladinu. Mislim da je trebalo nešto više reći o toj aktivnosti. Organizujući čitav niz legalnih studentskih udruženja (navodim primjere samo u Bosni i Hercegovini, iako ovo važi i za druga studentska udruženja u zemlji: Klub akademičara u B. Luci, Akademski klub u Bihaću, Udruženje studentske omladine u Bos. Kostajnici, Jugoslovenska akademska omladina u Bijeljini, Udruženje studenata pravnika u Sarajevu, Udruženje sarajevskih studenata i dr.) studenti su vodili borbu za ostvarenje ne samo svojih, omladinskih prava i zahtjeva, nego su u isto vrijeme aktivno djelovali u svim pravcima: uključivali se u rad radničkih udruženja, poduzimali razne akcije za pomoć selu i uzeli najaktivnije učešće u političkim akcijama kojima je rukovodila Partija, a koje su obilježavale čitav ovaj period.

Dovoljno je pomenuti samo primjer široke djelatnosti studenata uključenih u Klub akademičara u B. Luci, koji je bio, tako reći, centar za razvijanje i propagandu marksističke misli u cijeloj Vrbaskoj banovini. U periodu svog djelovanja u predratnim godinama (od avgusta 1934. do aprila 1940. g.) studenti — »KAB-ovci« bili su aktivni članovi niza drugih, čisto radničkih udruženja »Pelagić«, »Borac« i dr.) radeći na taj način na ostvarivanju jedinstva radničke i intelektualne omladine; poduzimali su niz akcija u cilju kulturno-prosvjetnog podizanja sela, povezivali se sa seljacima putem socijalnih akcija agronoma, raznovrsnih opozicionih političkih zborova i dr. U vezi sa ovom djelatnošću KAB-a treba istaći i pojavu lista »Narodna pravda« 1935. godine, namijenjenog selu, koji je izazvao ogromno interesovanje ne samo među seljacima Bos. Krajine nego i cijele zemlje, prije svega svojim načinom pisanja, pristupačnim širokim narodnim slojevima, kao i aktuelnom problematikom koju je list na svojim stranicama tretirao vrlo smjelo i otvoreno. Iako je u Pregledu ovaj list pomenut u nizu drugih naprednih listova koji su u ovom periodu izlazili u zemlji, ovdje to posebno ističem, jer su najveći broj saradnika, kao i članova redakcije bili članovi KAB-a.

Dalje, »KAB-ovci« se uključuju u rad političkih stranaka (Zemljoradnička, HSS i dr.), Seljačkog kola itd. Među građanstvom djelovali su organizujući čitav niz predavanja iz oblasti ekonomskog, društvenog i političkog života, razvili živu saradnju sa postojećim studentskim udruženjima u Bihacu, Bosanskoj Kostajnici, Prijedoru, Bosanskom Novom, Bijeljini i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, kao i sa studentskim organizacijama u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

Mislim da u Pregledu nije dovoljno istaknuto nastojanje režima da razbije jedinstvo omladine stvaranjem režimskih omladinskih organizacija služeći se pri tom istim metodima kojima je pokušavao da razbije radnički pokret stvarajući svoje sindikate (JUGORAS, HRS i dr.). Primjer takvog razornog djelovanja je stvaranje profašističke omladinske organizacije u Banjoj Luci, poznate pod imenom UNA (Udruženje nacionalista studenata) koja je faktički trebalo da sprovodi u život sve ono što je režim forsirao. Pored niza takvih i sličnih režimskih organizacija, da samo napomenem da je u Jugoslaviji do decembra 1937. godine formirano oko 40 podružnica omladinskih organizacija sv. Ante u cilju borbe protiv komunističkih udruženja.

Mislim da ni uloga srednjoškolske omladine u redovima progresivnog omladinskog pokreta, koji je bio organski dio najrevolucionarnijih socijalnih snaga u zemlji u godinama pred drugi svjetski rat, u Pregledu nije našla odgovarajuće mjesto.

Oblici rada kojima je srednjoškolska omladina pod rukovodstvom KPJ i SKOJ-a vršila uticaj na omladinske mase bili su raznovrsni: literarne grupe, izleti, diskusioni klubovi, sportska i kulturno-umjetnička društva, biblioteke itd. Skauti, Ferijalni savez, Trezvena mladež i čitav niz drugih organizacija, (»Filip Višnjić« u Bijeljini, »Omladina i Aleksa Šantić« u Sarajevu, »Mlada Jugoslavija« u Banjoj Luci i mnoge druge) ne samo da su ogromnu većinu svojih članova regrutovale iz redova

srednjoškolske omladine, nego su u njima našle protagoniste borbene prakse i propagatore naprednih ideja.

Štrajk gimnazijalaca u Bijeljini 1934. g., štrajk učenika Srednje tehničke škole i đачke demonstracije 1936. g., štrajk đака Gazi Husrevbegove medrese 1937. godine, antifašističke demonstracije 1938. g. u Sarajevu, borba protiv ljotićevaca, klerofašista i raznih šovinističkih grupacija u školama, protivratne demonstracije u Mostaru, Prijedoru i Banjoj Luci 1940. g., demonstracije 27. marta 1941. godine — samo su neke iz čitavog niza akcija u kojima je istupala napredna srednjoškolska omladina u Bosni i Hercegovini u predratnim godinama. Svakako da ovim navođenjem nekih akcija bosansko-hercegovačke srednjoškolske omladine u ovom periodu ne želim da se shvati da je u Pregledu trebalo sve to nabrajati, nego samo ilustrativno hoću da prikažem svu širinu i zamah ovog pokreta srednjoškolske omladine koji nije vezan samo za granice Bosne i Hercegovine, nego se razvijao u okviru naprednog pokreta na opštejugoslovenskom planu, a u ovom djelu nije dobio odgovarajući tretman.

Isto tako, u Pregledu se samo jednom rečenicom pominje srednjoškolska štampa. Na strani 226. stoji: »Pojavili su se napredni srednjoškolski listovi«. Mislim da je trebalo, bar u najkraćim crtama, podvući ulogu ove štampe u borbi za masovno pridobijanje srednjoškolske omladine i njeno angažovanje na aktuelnim pitanjima škole i društva.

S obzirom na ovako vidno učešće u svim oblicima aktivnosti na političkom, kulturnom i ekonomskom polju, kojim je srednjoškolska omladina zauzela istaknuto mjesto i stekla punu afirmaciju u redovima naprednih društvenih snaga u zemlji, mislim da je ovom pitanju u Pregledu trebalo da se posveti više pažnje.

Tomislav Išek

Pitanje kriterija u istorijskom istraživanju

Činjenica je da do izlaska djela o kome se u posljednje vrijeme mnogo govori i raspravlja, o čemu svjedoči i ovaj sastanak, mi istoričari i svi oni koje interesuje istorija KPJ, odnosno SKJ, nismo imali nešto što bi moglo zadovoljiti naše potrebe i želju u tom pogledu. Isto je tako, na žalost, činjenica da smo te naše potrebe do 1963. godine morali zadovoljavati uglavnom referatima, ne učinivši ništa za 10 i više godina da izađemo iz tog kongresno-referatskog načina objašnjavanja naše najnovije istorije. Stoga je izlazak Pregleda prošle godine izazvao veoma živo interesovanje ne samo naučne nego i šire javnosti. Nije se čuditi različitim mišljenjima i ocjenama. Oni koji upućuju primjedbe redakciji često ne vode računa o nekim formalno i sadržajno osnovnim elementima. U suštini te primjedbe imaju svoj *raison d'être*... Pitanje je od najvećeg značaja i važnosti — na koga se sve te primjedbe i savjeti (neosporno dobronamjerni) odnose. Da li samo na redakciju ili i na sve one faktore koji su tendirali realizaciju potreba čiji je proizvod sam Pregled? Duboko sam ubijeden i jednima i drugima. Faktorima koji su predodredili posao redakcije i redakciji koja ga je realizirala. Ovo što bih naveo ne bih želio da se shvati kao ublažavanje primjedbe koja slijedi. Naime, neosporna je konstatacija da su autori, tj. redakcija, napravili jedno djelo (na osnovu literature koja im je bila dostupna, tj. koja je postojala, i izvorne građe do koje su mogli doći) u kojem je niz veoma važnih pitanja obrađen na novi način. Konkretno, mislim na periodizaciju, metod prikazivanja djelatnosti KPJ u širem okviru, posebno tretman frakcijskih borbi i njihova ocjena, odnose sa Kominternom, (prezentirani ne iz ugla želje za polemikom nego njene uloge kao faktora koji je uticao na djelatnost KPJ), ocjenu tzv. »novog tipa rukovodioca« koji je ponikao iz masa itd. Isto tako, čini mi se, stvaraoci i javnost su svjesni niza problema koji su i ovim Pregledom ostali u različitoj mjeri ili načeti ili nedovoljno obrađeni, ili su neke ocjene diskutabilne. I to za svaki od pojedinih perioda. Spomenuo bih samo neke od njih: određene situiranje mjesta i uloge KPJ, odnosno elemenata koje je okupljala i vodila, sastav elemenata iz kojih je potekla i koje je potom okup-

ljala i vodila (radnička klasa, seljaštvo i inteligencija), pitanje idejnog sazrijevanja i marksističke misli između dva rata, zatim, istorijsku ulogu inteligencije, nauke, napose obradu poslijeratnog perioda. Dosta od ovog što je samo spomenuto — redakcija, u mogućnostima u kojima je radila, objektivno nije ni mogla uspješno riješiti. Za obradu marksističke misli, npr., nedostaju prethodne studije, jer osim izvornih djela nema radova koji bi se mogli upotrijebiti za sintetizovanje. O ulozi inteligencije, nauke, studentskog pokreta (naročito ovog posljednjeg) nešto više se zna nego do sada, ali je to ipak nedovoljno. Što se tiče pitanja studioznije obrade uloge Kominterne, zasada objektivnu poteškoću predstavlja nedostupnost originalnih dokumenata, mada se ne može reći da taj odnos u Pregledu nije kontinuirano praćen. Za poslijeratni period nema još (ni u onoj mjeri kao za prethodne) izgrađenih stavova i metodoloških specifikuma. Sve u svemu, Pregled je nesumnjivo pomogao uočavanju izvjesnih neriješenih ili nedovoljno riješenih problema i uputio sve odgovorne i zainteresovane faktore na studiozan, prije svega istraživački rad.

U dosadašnjoj diskusiji uopšte nije bilo teško primijetiti i izvjesne isključivosti u stavovima, primjedbe u smislu »zašto redakcija nije obradila detaljnije ovaj ili onaj problem«. Ja mislim da je i ovakav Pregled, kakav sad imamo u prvom izdanju, preobiman. Ne isključujem potrebu da se pojedina pitanja detaljnije obrade, ali to bi prevashodno trebalo da bude na sintetičkom nivou. U uslovima o kojima je juče govorio prof. Đurđev zamjera se takođe tu i tamo zašto nema, npr., izvora i registra imena. Tu dolazi do izražaja, po mom mišljenju, akutnost i aktuelnost Pregleda. Djelo na kome je redakcija radila trebalo je i uspjeti da bude ozbiljan rad namijenjen mnogo većem broju čitalaca nego što je uski krug stručnjaka koje interesuju arhivi, izvori, literatura i podaci o ličnostima koje se pominju. Ne sumnjam da se redakcija nije sukobila sa ovim pitanjima i da je zbog akutnosti rada pribjegla rješenju koje izaziva različita mišljenja. Baš taj raskorak između akutnosti i aktuelnosti neizostavno je izazvao metodološke reperkusije. Faktori koji su tražili od redakcije djelo i redakcija koja ga je uradila nisu mogli da pomire te dvije mogućnosti zato što se htjela napisati istorija, a ne pregled istorije. S obzirom na to da je to bio pokušaj izlaženja na pravi put, koji je trebalo da nas odvoji od već utabanog — (kongresno-referatskog) hoda kroz istoriju, ostavio je razumljivo traga. To je bila mogućnost radikalnog prekida sa ovom vrstom stvaralaštva, potreba, imperativ vremena i mogućnost da se da svojevrstan rad, rekao bih: kreiranje, različito od usvojenih šablona i okvira.

Redakcija je bila, po mom mišljenju, isuviše smjela kada je (u martu 1958. g.) uzela na sebe zadatak da za godinu dana izda istoriju. Ovakav (kakvim su ga prije pet godina zamišljali) zadatak nametao je sintetički rad, odnosno niz prethodnih radova. Ali je za njegovo izvršenje postojeća literatura (pretpostavka za svaki naučni rad) bila nedovoljna, kvantitativno i kvalitativno jako oskudna.

Napisa, članaka, studija, monografija, bez obzira na obim, bilo je za period do 1919. godine 141, od 1919. do 1941. godine 89, a za

period od 1941. do 1945. g. — 236. Znači — ukupno 466. Ako se tome doda da je jedan dio malo upotrebljiv zbog uskosti tematike i detaljiziranja, da se na pojedine republike količinski različito odnosi i da je ta literatura iscjepkana po pokrajinama onda se jasnije vidi položaj redakcije. U ovakvoj situaciji bila su neophodna tzv. dopunska istraživanja. Nikako nije bez značaja to što su članovi redakcije u arhivama (čije nam je stanje dobro poznato) mogli naći odgovore samo na pojedinačna, a ne sintetička pitanja. Osim toga, nisu iskorištavani materijali iz državnih arhiva.

Ocjena prvih rukopisa, rađenih na osnovu teza iz 1958. godine bila je (sredinom 1959. g.) da većina njih mogu biti samo *osnova* za Pregled, a da neki treba da pretrpe *potpune* izmjene (uvod, diktatura, poslijeratni period). Iako su tekstovi sredinom 1961. godine bili gotovi, zbog upućivanja na izvore, cizeliranja i stilskog ujednačavanja bili su tek 1963. godine predani u štampu.

Ne sumnjam da svako ko shvati položaj ljudi koji su nam prezentirali Pregled neće moći da ne konstatuje množinu i težinu zadataka i problema koji su im se nametali. Shvatajući Pregled kao prvi ozbiljan pokušaj kretanja novim putovima u pitanjima rada ove vrste, trebalo bi ga, imajući sve okolnosti na umu, tako i ocjenjivati. Takođe bi trebalo u većoj mjeri uzimati u obzir sve elemente onih mogućnosti koje se mogu predvidjeti kod ove vrste rada. Naši neposredni zadaci i oni dalji (u okviru Sedmogodišnjeg plana), trebalo bi da budu oslobođeni predrasuda i balasta prošlosti kada je u pitanju naučni rad. Planiranje je, razumije se, neophodno. Ali, objektivno i realno planiranje, takvo koje će voditi računa o stvarnim mogućnostima i poteškoćama, objektivnim i subjektivnim. I to kako od onih koji zadatke postavljaju, tako i onih koji ih realiziraju. Zamisao, rad i realizacija Pregleda mogu i treba da budu primjer i pouka svima.

Branko Bokan

O mjestu i ulozi Bosanske krajine u narodnoj revoluciji 1941-1945. godine

Zbog svoje uloge u NOR Bosanska Krajina morala je dobiti odgovarajuće mjesto i u Pregledu istorije SKJ. — Objektivni historičar mora se zapitati zašto centralna rukovodstva NOP-a borave dvije godine na teritoriji Bosanske krajine, na području Glamoč—Petrovac—Bihać—Jajce—Drvar? Ako se oslonimo na Pregled, onda ćemo o Bosanskoj krajini naći sljedeći tekst: »... Najkrupniji ratni događaj 1942. godine koji je bitno uticao na razvitak oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda bio je prodor grupe udarnih i proleterskih brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba sa tromede Bosne i Hercegovine i Crne Gore u zapadnu Bosnu. Prodor je počeo krajem juna i ubrzo prerastao u ofanzivu partizanskih snaga koja je trajala sve do početka 1943. godine. U toku ofanzive bile su razbijene znatne neprijateljske, naročito ustaške i domobranske snage, uništeni su mnogi garnizoni i oslobođeni gradovi Konjic, Prozor, Mrkonjić-Grad, Jajce, Bihać, Bosanska Krupa, Sunj, Cazin, Velika Kladuša, Kotor-Varoš, Prnjavor, Teslić i mnoga druga mjesta. Bila je oslobođena jedinstvena teritorija, koja se prostirala od prilaza Rijeci, Karlovcu i Zagrebu, pa na jugoistok do rijeka Neretve i Bosne. U to vrijeme polet oružane borbe zahvatio je i mnoge druge oblasti u zemlji...«

Međutim, to je netačno, jer ne može se reći; »... prodor grupe udarnih i proleterskih brigada... u zapadnu Bosnu...«; pa dalje: »... u toku ofanzive bile su razbijene znatne neprijateljske snage... i oslobođeni gradovi: Konjic, Prozor... Bihać, Bosanska Krupa, Sunj, Cazin, Velika Kladuša...«; a zatim: »... bila je oslobođena jedinstvena teritorija...«. Kada čovjek to pročita, onda će razumjeti sljedeće:

— prvo, da su udarne i proleterske brigade prodrle u zapadnu Bosnu, a da ih je tu dočekaio neprijatelj;

— drugo, da su udarne i proleterske brigade oslobodile u toku ofanzive čak i Bihać, Bosansku Krupu, Sunj, Cazin, Veliku Kladušu; i

— treće, da je tada stvorena slobodna teritorija koja se prostirala od prilaza Rijeci, Karlovcu, Zagrebu do rijeke Neretve i Bosne.

Zbog nepreciznosti ovog stava čitalac će steći gornje zaključke bez obzira na to što će dvije stranice ranije, na strani 353. početak trećeg stava, pročitati i sljedeću rečenicu: »... u zimu i proljeće 1941/1942. došlo je do poleta ustanka u zapadnim oblastima zemlje. Naročito krupne i uspješne borbe vodile su partizanske snage u ustaničkim žarištima u Bosanskoj Krajini, Lici, na Kordunu i Baniji i u Gorskom Kotaru«.

Udarne i proletherske brigade nisu prodrle u zapadnu Bosnu, već su prodrli do slobodne teritorije Bosanske krajine, gdje su se spojile sa partizanskim snagama u Bosanskoj krajini i nastavile zajedničke operacije protiv okupatora i domaćih izdajica.

Dok su udarne i proletherske brigade sa Vrhovnim štabom bile daleko od Bosanske krajine, u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni, u Bosanskoj krajini postojala je slobodna teritorija koja je zahvatala:

- čitavu Kozaru (do Kozarske ofanzive),
- čitav Podgrmeč,
- jugoistočni dio rejona Bihaća,
- čitavo područje Petrovca, Drvara, i Glamoča.

Zapravo, slobodna teritorija bila je na domaku Bihaća, Novog, Prijedora i Sanskog Mosta na sjeveru i Grahova i Livna na jugu.

Prije dolaska udarne grupacije i VŠ u Bosansku Krajinu krajiške jedinice su držale znatnu slobodnu teritoriju i izvršile napade na gradove:

— 16. maja oslobođen je Prijedor, u borbi je učestvovalo oko 2.000 partizana sa Kozare i Podgrmeča, a zatim je oslobođena Ljubija i okolina.

— Od 3. do 25. maja velike borbe sa Italijanima u povlačenju, što je dovelo do oslobođenja Bosanskog Petrovca 25. maja,

— tokom juna vođene borbe protiv Nijemaca i ustaša na Kozari (Kozarska ofanziva),

- 20. juna oslobođena Bosanska Krupa,
- 27. juna napad na Bosanski Novi i Sanski Most,
- 1. jula oslobođen Drvar
- 5. jula zauzet Dobrljin,
- 8. jula ponovo napad na Bosanski Novi,
- 20. jula oslobođen Glamoč,
- 27. jula oslobođen Ključ,
- 31. jula oslobođena Sanička dolina,
- 11. avgusta napad na Bosansko Grahovo.

Sve je to bilo prije stizanja udarne grupacije u Bosansku Krajinu. To je znatno proširilo slobodnu teritoriju Bosanske krajine, doprinijelo jačanju partizanskih jedinica i formiranju Prve, Druge i Treće krajiške brigade, uz koje su i dalje postojala tri snažna partizanska odreda:

- Prvi krajiški na Podgrmeču,
- Drugi krajiški na Kozari,
- Peti krajiški na području Petrovac—Drvar—Grahovo,

— nešto manji Treći krajiški odred u Janju i Pljevi i Šesti krajiški odred na sektoru Ključa.

Prvih dana avgusta Kosta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, podnio je raport drugu Titu na Cincaru da pod komandom Operativnog štaba ima 14.500 naoružanih boraca!

Po dolasku u Bosansku krajinu, u južne dijelove, udarna grupacija je vodila borbe na sektoru između Sane i Vrbasa i oko Grahova i Livna. Ta grupacija nije učestvovala u oslobođenju Bihaća, Krupe, Slunja, Cazina i Velike Kladuše. Te gradove u novembru 1942. godine oslobodile su krajiške i hrvatske brigade.

Ovakve greške ne sreću se samo u Pregledu. U nekim radovima rukovodilaca udarne grupacije, (a to potvrđuju i lični susreti sa njima), provejava ova misao:

»Mi smo spasili Bosansku krajinu. Da nije stigla udarna grupacija, šta bi bilo sa Bosanskom krajinom?«

Međutim, takve tvrdnje su istorijski netačne i ne bi smjele ni u najblažoj formi da nađu mjesta u ozbiljnim radovima. Već sam iznio neke činjenice. Da ih proširim novim koje će osvijetliti i vojno-političko stanje u Bosanskoj krajini, odnosno snage u njoj.

Prije dolaska udarne grupacije u Bosansku krajinu uža teritorija Bosanske krajine, ili kraće rečeno Krajina, (kakav je naziv u ratu i imala ta teritorija), a to znači Kozara, Podgrmeč, Bihać, Petrovac i Drvar, slala je svoje čete i bataljone u krajeve u kojima je četništvo divljalo:

— prvog marta 1942. godine iz Srpske Jesenice krenuo je Krajiški proleterski bataljon u centralnu Bosnu, gdje je vodio teške borbe protiv ustaško-četničkih i njemačkih snaga. Njemu se priključuje i Udarni bataljon Kozare. Značajna je uloga Proleterskog bataljona i u razvijanju ustanka u Sloveniji, kamo je dospio u ljeto 1942. godine;

— Mjesec dana kasnije, 1. aprila 1942. godine, iz Podgrmeča je krenuo Udarni protučetnički bataljon, sastavljen iz dvije podgrmečke i dvije petrovačke čete, na području Janja, Pljeve i Manjače, radi suzbijanja četništva;

— 19. maja 1942. godine otišao je Udarni bataljon 5. krajiškog odreda (drvarskog) prema Grahovu, a potom Glamoču sa zadatkom da očisti te teritorije od četnika;

— krajem maja i u junu 1942. godine Prva krajiška brigada djeluje na prostoru između Sane i Vrbasa u borbi protiv četnika i njihovih saveznika Nijemaca i ustaša na Manjači.

Da je slobodna Bosanska krajina (njen uži dio) bila slaba u proljeće i ljeto 1942. godine, ne bi imala snaga da ih upućuje u centralnu Bosnu, Manjaču, Glamoč, Janj i Pljevu, već bi se borba vodila na njenom tlu.

Sve ovo govori o tome da niko nije trebalo da prodire u Bosansku Krajinu, jer je ona već bila partizanska, da tu slobodnu teritoriju nije stvorila udarna grupacija već lokalne snage, da je situacija u užem dijelu Bosanske krajine bila takva da joj nije trebalo spasavanje, ali da je dolazak Vrhovnog štaba i udarne grupacije na njenu teritoriju veoma mnogo značio za dalje širenje slobodne teritorije i jačanje parti-

zanskih jedinica, za još veće aktiviranje krajiških snaga i mogućnosti za NOB. Partijska organizacija Krajine razvila je veoma veliku aktivnost od prvog dana ustanka i strpljivim, upornim radom postigla tako krupne rezultate.

Nije necjelishodno postaviti pitanje: da je situacija u užem dijelu Bosanske krajine (Kozara, Podgrmeč, Bihać, Petrovac, Drvar), bila kao u Hercegovini, Crnoj Gori, istočnoj Bosni ili Srbiji — što bi bilo sa udarnom grupacijom, sa partizanskim pokretom?

Odlučujući u junu 1942. godine kuda da se krene, da li u Srbiju, Kosmet, istočnu Bosnu, drug Tito odlučio se za Bosansku Krajinu znajući da je situacija u Bosanskoj krajini najbolja:

— da se Krajina oslanja na slobodnu teritoriju Hrvatske;

— da će udarna grupacija moći tu da se odmori, popuni novim borcima, da će pomoći krajiške partizane, prije svega kadrovima, da još više ojačaju. I nije se prevario.

Evo šta kažu samo neki proleter i kako su zatekli Krajinu. Gojko Nikoliš, referent saniteta VŠ, u pismu drugu Titu od 23. avgusta 1942. godine piše:

»... već sam Ti javio da su gotovo svi naši ranjenici stigli u Petrovac i selo Drinić koje smo predvidjeli za stalnu bolnicu. Doček, koji je narod Krajine priredio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli mi doživjeli za ovih godinu dana borbe. Vjerujem da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral naših ranjenika. Visoki vojnički duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga za bolnice poslužiće nam svima koji smo ovdje kao uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo štošta da naučimo...«

Rukovodilac politodjela Druge proleterske brigade u svom dnevniku piše između ostalog:

»... još nigde nisam video takvu organizaciju narodne vlasti kao ovde u Krajini. To je prava država...«

Rukovodilac politodjela Druge krajiške brigade (proleter, Crnogorac):

»Sve gradove koje smo napadali do Bihaća, na putu od Crne Gore, niti smo čestito znali ni ko je dole, u njima, niti smo u gradu imali naše snage. U napadu na Bihać mi smo od mjesnog komiteta KPJ iz grada dobili tačne podatke o cjelokupnom rasporedu neprijateljskih snaga, a dopune smo dobili čak i nekoliko sati pred početak napada. To je znatno doprinijelo bržem zauzimanju većeg dijela neprijateljske odbrane...«

Razumljivo je da Krajina, u kojoj je:

— 25. i 26. septembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu održan Prvi kongres partizanskih ljekara;

— 6, 7. i 8. decembra 1942. godine u Petrovcu Prva zemaljska konferencija AFŽ Jugoslavije;

— 27, 28. i 29. decembra 1942. godine u Bihaću Prvi kongres USAOJ-a;

— 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu Drugo zasjedanje AVNOJ-a;

— 2. do 5. maja 1944. godine u Drvaru Drugi kongres USAOJ-a;
— Krajina u kojoj su VŠ NOV i POJ, CK KPJ, CK SKOJ-a, IO AVNOJ-a, Nacionalni komitet itd. bili od ljeta 1942. godine, odnosno od svog stvaranja, do ljeta 1944. godine, (izuzev u petoj ofanzivi);
Krajina u koju dvaput dolaze Vrhovni štab i rukovodstva;

— Krajina, na čiju je teritoriju bilo upereno težište udaraca treće, četvrte i sedme neprijateljske ofanzive;

— Krajina, koja već od ljeta 1942. godine i sama daje brojne partijske i vojne kadrove drugim krajevima;

— da Krajina očekuje da se bar konstatuju, ako ne i objasne i analiziraju te činjenice u Pregledu, odnosno definitivnoj istoriji SKJ. Jer, ako se pominju čak i pojedinci iz redova kontrarevolucije, onda jedna ovakva Krajina zaslužuje da se istaknu njene stvarne vrijednosti i uloga u narodnoj revoluciji Jugoslavije.

Drugo je pitanje posebne studije, koja će razjasniti razvitak NOP-a u Krajini, objasniti zašto su Kozara, Podgrmeč, Bihać, Petrovac i Drvar postali ono što su bili u NOP-u i kako je Partija na ovom području postigla takve rezultate.

A tada će se morati sjetiti i štrajkova na unskoj pruzi 1937. i 1939. godine; u Drvaru i Grmeču 1938. godine; u Ljubiji i Bihaću 1940. godine.

Moraće se kazati nešto i o stvaranju partijskih organizacija u Drvaru, Bihaću i Bosanskoj Krupi 1919—1920. godine, o stvaranju i radu partijske organizacije u Bihaću 1931—1932. godine, o pripremanju ustanka 2. avgusta 1932. godine, o opozicionim stremljenjima seljaštva i sukobima sa žandarima, o organizovanju ćelija i mjesnih komiteta 1938—1941. godine u Bihaću, Drvaru, Krupi, Novom i Prijedoru, o stvaranju uporišta u selima itd. Moraće se dati dublja sociološko-politička studija stanovništva Krajine.

Dževad Juzbašić

Nekoliko primjedaba i mišljenja o „Pregledu istorije SKJ“

U nastavnim programima gotovo svih škola dobila je najnovija istorija, a u okviru nje i istorija SKJ, posebno mjesto zbog svog naročitog vaspitnog značaja. Tako, na primjer, programi VIII razreda osnovne škole i IV razreda gimnazije obuhvataju isključivo period od I svjetskog rata naovamo. Međutim, stanje u pogledu udžbenika za ovo razdoblje mnogo je nepovoljnije nego za prethodna. Pokušaji učinjeni u zadnje vrijeme pate od mnogih nedostataka, a uzrok tome treba tražiti u nepostojanju prikladnih djela u kojima je obrađena najnovija istorija i istorija KPJ. Pojava radova koji bi predstavljali sintezu ili bar pregled i u kojima bi bile date ocjene najbitnijih zbivanja neophodan je uslov za izradu kvalitetnijih udžbenika i postizanje višeg stručnog i idejnog nivoa nastave.

Izlazak Pregleda istorije SKJ ima u tom pogledu veliki značaj i pored svih ograda od strane autora i velikog broja opravdanih zamjerki. On je već sada postao neophodan priručnik svih nastavnika. Njegova pristupačnost i najšira namjena riješiće u izvjesnoj mjeri i neke probleme u vezi sa pribavljanjem stručne literature za čak i one škole bez škole biblioteke. Za izradu referata o pojedinim pitanjima učenici će u Pregledu istorije SKJ naći prikladno i dosta pristupačno štivo. Ovo osobito važi za izvođenje izborne nastave u IV razredu gimnazije, čiji program sadrži više tema koje su obrađene u Pregledu. Na taj način, Pregled u nastavnom procesu, osim kao priručnik, može imati i širu upotrebu za nastavnike. Potpuno usvajam mišljenje prof. Ante Babića da je potrebno uz Pregled dodati spisak literature i registar imena ličnosti sa osnovnim podacima, jer bi to znatno povećalo njegovu upotrebljivost u nastavi.

Posebno je korisno što su autori nastojali da razvoj KPJ i njenu djelatnost prikažu u okviru opšteg istorijskog kretanja. Ti pokušaji bili su mjestimično više ili manje uspješni, ali ipak svugdje mogu da posluže za osnovnu orijentaciju. Međutim, mora se primijetiti da autori nisu tom prilikom uvijek i na adekvatan način upotrebljavali sve ono što

je već dato u našoj istoriografiji. Ovdje mislim na neke dijelove u kojima se tretiraju spoljna politika jugoslavenske vlade pred II svjetski rat i u njegojvoj prvoj fazi, kao i međunarodni odnosi. Pretjerano simplificiranje i crno-bijeli način prikazivanja zamjenjuje nerijetko istorijske ocjene, pa i tamo gdje su se one mogle uzeti iz postojeće literature. Spoljna politika Jugoslavije i njena kolebanja morala su u Pregledu biti objektivnije tretirana. To smeta da se kompleksnije sagleda politika KPJ kao i uslovi u kojima je ona djelovala. Međunarodne faktore, uticaj Kominterne na KPJ, a posebno spoljnu politiku SSSR-a prema Jugoslaviji kao državi i prema čitavom balkanskom prostoru trebalo bi svakako za ovo razdoblje mnogo bolje proučiti i povezati sa opštim tokom zbivanja, jer je to neophodno da bi se potpunije objasnio put emancipacije KPJ od negativnih uticaja Kominterne. Ostaje danas otvoreno pitanje u kojoj se mjeri antifašistička linija KPJ poslije sovjetsko-njemačkog pakta, njena politika i djelatnost u pravcu odbrane zemlje i docnije u pripremama za ustanak razilazila sa politikom Kominterne i spoljnom politikom SSSR-a, ne samo generalno nego i posebno tu na Balkanu, te, s druge strane, kako je Kominternina reagovala i kako je ocjenjivala takvu politiku KPJ. Smatram da buduća istraživanja treba da daju potpunije odgovore na ova pitanja, a od Pregleda se to, istina, nije moglo sada ni tražiti.

Čitalac Pregleda kome je poznato kakve je sve ocjene karaktera II svjetskog rata davao komunistički pokret od početka prvih agresija, napada na Poljsku, ulaska SSSR-a u rat, pa do okončanja svjetskog sukoba, čitalac kome su ustalom poznati i opšti stavovi o karakteru II svjetskog rata formirani kod nas, biće prilično iznenađen kada pročita ponovo konstatacije da je II svjetski rat počeo kao imperijalistički sukob. Na str 241. Pregleda stoji: »Bilo je očevidno da se približava novi imperijalistički obračun radi nove podele sveta«. Ocjena rata u periodu od 1939. do 1941. godine kao sukoba dva imperijalistička bloka ponavlja se u Pregledu parafraziranjem ondašnjih parola KPJ i partijskih dokumenata (str. 265. i 275), dok istorijska analiza karaktera II svjetskog rata sasvim izostaje. Po petoj glavi Pregleda moglo bi se zaključiti da II svjetski rat poprima oslobodilački karakter tek napadom Njemačke na SSSR, što je bio prisiljen da odbaci čak i sam Staljin, nakon što je dao niz različitih ocjena karaktera rata. Istina, u Pregledu je docnije (u VI glavi) rečeno da je »KPJ shvatila napad Njemačke na Sovjetski Savez kao događaj koji će bitno uticati na promjene u odnosu snaga u svjetskom ratnom sukobu i na društveno-politički karakter rata.. Za narode Jugoslavije, koji su pod uticajem KPJ gledali na Sovjetski Savez s najvećim povjerenjem, prva zemlja socijalizma nije bila samo garancija pobjede nad fašističkim osvajačima, već i garancija da će u toku rata protiv fašizma imperijalistički faktori manje dolaziti do izražaja«. (Str. 305). Međutim, ova objašnjenja još ne daju osnova da i neupućeni čitalac stekne utisak da je borba antiosovinskih snaga i prije napada na SSSR imala u osnovi oslobodilački i progresivni značaj, premda su u njoj bili prisutni i izvjesni imperijalistički momenti. Mislim da bi u sljedećem izdanju Pregleda bilo neophodno dati potpuniju i

adekvatniju ocjenu karaktera II svjetskog rata od njegovog početka. U tom smislu trebalo bi kritički ocjenjivati i analizirati pojedine parole i stavove KPJ o međunarodnoj situaciji preuzete uglavnom od Kominterne. Kad se u to može ulaziti, na primjer, u kratkim brošurama »Političke biblioteke« i tamo u pogledu rezolucije V zemaljske konferencije KPJ pored ostalog kazati: »Iako sve ocene date u toj Rezoluciji nisu možda bile adekvatne — rat je okvalifikovan kao imperijalistički, politika Francuske i Engleske kao „ratnohuškačka“, mada bi se pre mogla nazvati kapitulantskom, a SSSR istican kao zaštitnik malih naroda u vreme podele Poljske, Rusko-finskog rata i zahvata u Besarabiju, sve posle nemačko-sovjetskog pakta — zaključci o pogledu perspektive Jugoslavije bili su neosporno tačni« (Zorica Priklmajer — Tomanović, Kroz programe KPJ, Beograd, 1959, str. 29. i 30), tim više trebalo je očekivati meritorne kritičke ocjene na stranicama Pregleda.

S tim u vezi smatram da i ovdje treba ukazati na potrebu najodgovornijeg i najobjektivnijeg daljeg proučavanja razvoja političke linije KPJ u ovom razdoblju, posebno od izbijanja II svjetskog rata do V zemaljske konferencije. Čitav niz pojava na liniji antiratne politike KPJ imamo u proljeće 1940. godine, kada KPJ nastoji da spriječi ulazak Jugoslavije u ratni sukob na strani Francuske i Engleske — štrajk aeronautičara i pokušaj štrajka u drugim tvornicama vojne industrije, nejasna parola o izbjegavanju vojnih dužnosti koja je, na primjer, u Crnoj Gori suviše bukvalno shvaćena, pridruživanje članova KPJ buni 106. pješadijskog puka u Karlovcu. (Bogumił Hrabak, JIČ br. 4, 1963, str. 120. uporedi: Tito, Referat na V zemaljskoj konferenciji KPJ, Komunist br. 1. oktobra 1946. str. 76). Ove pojave su još uvijek otvorena pitanja koje pisci redovno zaobilaze, a koja treba tek da budu temeljito ispitana i brižljivo ocijenjena.

Mislim da bi trebalo dalje nastaviti napore u pravcu što boljeg ispitivanja procesa formiranja političke linije KPJ na svakoj etapi njenog razvitka, jer je očito da za nauku nije dovoljno samo konstatovati postojanje jedne politike i slijediti put njene realizacije. Iako je KPJ, na primjer, 1941. godine već od prvih dana ustanka imala izgrađenu koncepciju o njegovoj širokoj političkoj platformi i osnovnu strategijsku liniju razvoja revolucionarne borbe u Jugoslaviji, ne bi bilo opravdano izlagati taj razvoj tako kao da je Partija za sva pitanja imala uvijek unaprijed gotova rješenja koja je trebalo samo primjenjivati. Očito je da su mnoga rješenja tražena i nalažena u procesu same revolucionarne prakse, a korigovana su i odbacivana prevaziđena gledišta. Pomenuću ovdje samo stav KPJ na početku ustanka prema pitanju vlasti. Među telegramima upućenim Kominterni o razvoju ustanka u Jugoslaviji u avgustu i septembru 1941. godine naveden je kod V. Dedijera u prilogu za Titovu biografiju na str. 323. (ćirilicom, Kultura 1955.) i telegram CK KPJ o sporazumu sa lijevim zemljoradnicima. Iz telegrama citiram sljedeći dio: »Na želju vođstva srpskih zemljoradnika CK KPJ je opunomoćio Valtera (tj. Tita) i još jednog člana da vode pregovore za saradnju na sadašnjoj etapi. Sklopljen je ovaj sporazum: 1. Zajednička borba protiv okupatora. 2. Zajednička borba za sovjetsku vlast i savez sa SSSR-om. 3. Zajednička borba protiv engleskih agenata i pokušaja da

se povrati stari poredak. 4. Zajednička borba protiv nac. mržnje. 5. **Zajednički odbori Saveza radnika i seljaka**«. (Podvukao Dž. J. Vidi o sporazumu mišljenje dr Jovana Marjanovića; Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, str. 208, 209, bilj. 273). Ovo navodim samo kao ilustraciju da je i CK KPJ trebalo vremena da iz prvih iskustava ustanka formuliše svoju politiku u pogledu forme vlasti i da na savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine izda direktivu da se na svim oslobođenim teritorijama formiraju narodnooslobodilački odbori koji se u prvo vrijeme tretiraju kao privremeni organi vlasti. Dalekosežnost značaja ove evolucije gledišta CK za uspješan razvoj revolucije u Jugoslaviji mislim da nije potrebno posebno podvlačiti. Smatram da i tzv. lijeva skretanja u pojedinim pokrajinama na liniji sovjetizacije treba posmatrati u širem svjetlu, a njihove korijene tražiti i u sporom oslobađanju od već prevaziđene političke linije. Pored toga, držim da bi trebalo ispitati i prikazati i razvoj stava KPJ prema članovima anti-hitlerovske koalicije, a ne samo odnos savezničkih sila prema narodnooslobodilačkom pokretu. Nije ni stav KPJ prema Engleskoj bio isti u proljeće i ljeto 1941. godine, krajem 1942. ili 1943. godine.

U Pregledu istorije SKJ (na strani 398. i 399, izdanje latinicom) dat je kratak osvrt na to kako je jugoslavenska buržoazija reagovala na odluke II zasjedanja AVNOJ-a u pojedinim našim zemljama, ali je propušteno da se bilo što kaže o Bosni i Hercegovini. Kad je riječ o povezivanju reakcije u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i različitim planovima i političkim kombinacijama koji se tada javljaju, trebalo je svakako pored ostalog pomenuti držanje i političku djelatnost onih muslimanskih političara u Bosni i Hercegovini koji se nisu ekspozirali kao ustaše, ali su iz ideoloških, u krajnjoj liniji klasnih razloga bili protivnici narodnooslobodilačkog pokreta. Oni su zastupajući politiku zaštite »posebnih muslimanskih ineteresa« i »čekanja da se opet ne prenagli« postali u ovoj etapi značajna smetnja širem privlačenju muslimanskih masa u narodnooslobodilačku borbu. (Vidi »Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a Sarajevo, 1953, str. 25, 34, 61, i »Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a Sarajevo, 1954, str. 22. i 51.). Osim toga, primjećuje se kod izvjesnog dijela muslimanske reakcije udaljavanje od ustaša i direktnije vezivanje za politiku Nijemaca. Nijemci čak prave kombinaciju o stvaranju autonomne Bosne i Hercegovine pod svojom vlašću i tako pokazuju naklonost prema težnjama i djelatnosti nekih muslimanskih krugova u tom pravcu.

Te namjere Nijemaca bile su suprotne interesima ustaša pa su ih oni pratili sa podozrenjem i negodovanjem koje su izražavali i prema nekim drugim potezima njemačke politike u Bosni i Hercegovini. Tako na primjer, jedan konfidentski izvještaj ustaške policije od 28. februara 1944. godine baca interesantno svjetlo na aktivnost muslimanskih studenata u Beču koji se distanciraju od studenata Hrvata i obrazuju posebnu grupu. Iz te grupe javlja se pokušaj da se teoretski obrazloži opravdanost formiranja autonomne Bosne od strane Nijemaca. Jedan njen pripadnik, Bajrović, postaje pouzdanikom za bosansko pitanje dr Rhonenberga, profesora Die Hochschule für die Welthandel, »koji je

službeni ideolog Njemačke i NSDAP za jugoistok i čiji je uticaj na službenu njemačku politiku vrlo veliki«. Pod njegovim rukovodstvom Bajrović izrađuje disertaciju »Bosnien« u kojoj zastupa stanovište da u Bosni žive tri naroda i da su muslimani, prema tome, poseban narod. »Čitavu tu akciju« podvlači pisac izvještaja »treba povezati sa akcijom hodže Alihodžića, te sa općenitom njemačkom politikom prema muslimanima, za stvaranje mješovitih bosanskih SS jedinica, koje su kasnije pretvorene u muslimanske SS jedinice, bez ikakvih hrvatskih oznaka«. Na kraju autor izvodi zaključak da je »cijela njemačko-bosanska politika teoretski i ideološki nastala i odrasla u Beču, a njeni rezultati onda iskorišteni u Berlinu«, a za cilj cjelokupne akcije označava »stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine kao »gau« u okviru Njemačkog Rajha«. U još nekim ustaškim dokumentima mogu se naći izvjesni podaci o autonomističkoj djelatnosti agenata Gestapoa među muslimanima u Bosni i Hercegovini početkom 1944. godine.

Ove pojave, kao i druge kombinacije i pokušaje buržoaskih političara u Bosni i Hercegovini, trebalo bi istražiti i analizirati da bi se u punoj mjeri sagledala veličina napora Komunističke partije u borbi za mase i rješavanje nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Ti naponi su omogućili da razvojem narodnooslobodilačkog rata i izgradnjom federalne Bosne i Hercegovine budu definitivno pokopani svi planovi okupatora i reakcionarnih buržoaskih snaga. Ovim problemima trebalo bi u Pregledu posvetiti pažnju i dati im mjesta u onolikoj mjeri, koliko se to čini kad se govori o sličnim pojavama u drugim našim zemljama.

Dušan Lukač

O potrebi šireg izučavanja uslova koji su doprinijeli različitom odnosu pojedinih slojeva i grupa prema ustanku 1941. godine

U svojim skromnim i početničkim pokušajima istraživanja i obrade ustanka u Bosanskoj Krajini nailazio sam na više problema koje sam pokušavao razjasniti upoznavajući se sa djelima i napisima iz NOB. Međutim, još mnoge stvari nisu obrađene. Prvo izdanje Pregleda očekivao sam sa velikim nestrpljenjem. Odmah ću istaći da mi je Pregled pružio veliku pomoć, ali je ipak ostalo nerazjašnjenih pitanja ili takvih problema kojih se Pregled istorije KPJ (SKJ) samo dotakao. Zato ću neke od njih pokušati da pomenem i da ih stavim na diskusiju.

1. Razrada socijalne baze ustanka

Pregled nije u potrebnoj mjeri dao razradu socijalne baze ustanka. I ne samo u Pregledu, već ni u drugim djelima ne obrađuje se ovaj problem. Još uvijek, na primjer, nije do kraja riješeno pitanje uolikoj mjeri su u NOB angažovani saveznici radničke klase, kakva je bila uloga inteligencije, pojedinih slojeva seljaštva itd. Ja sam u svojim istraživanjima pokušao da pronađem neke ključne pokazatelje, npr., odakle su poticali prvi partijski kadrovi koji 1937—1941. godine pokreću revolucionarni rad i formiraju partijske ćelije, pa sam došao do sasvim neočekivanih rezultata. Najveći broj partijskih ćelija formirali su napredni intelektualci. Oni predvode najveći broj drugih revolucionarnih i naprednih akcija. Sve to pokazuje da je uloga intelektualaca bila vrlo značajna da bi, prema tome trebalo opsežnije razraditi pitanje uloge napredne inteligencije kod nas, naročito u razdoblju 1937—1941. godine.

Nije razrađena ni uloga seljaštva, naročito siromašnog, kao saveznika radničke klase u NOB.

Značaj saveza radnika i seljaštva kod nas je uočen tek 1937. godine. Na V konferenciji postavlja se kao jedan od glavnih zadataka rad komunista na selu. Na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu 1941. godine radu na selu pridaje se još veći značaj. U zaključcima savjetovanja, između ostalog, stoji i ovo: »Danas, kada je seljaštvo skoro potpuno izgubilo povjerenje u razne buržoaske partije, kad ga je ova kriza zbilja otrijeznila i kad samo traži izlazak iz toga zla, potrebno je da partijske organizacije posvete svoju najveću pažnju radu na selu«.

Sticajem objektivnih i subjektivnih istorijskih okolnosti, (prije svega nesrazmjerno mali broj proletera), glavnu ulogu u NOB trebalo je da odigra seljaštvo. Usudujem se na tvrdnju da su ilegalni pokreti u gradovima (dakle, u centrima revolucionarnog djelovanja do rata) imali u oružanom dijelu revolucije drugostepenu ulogu, a da je glavna bitka revolucije vođena u selima i po planinama.

Mislim da je orijentacija na selu u našim uslovima bila jedina pravilna taktika. Partijska rukovodstva koja su to pravilno shvatila imala su kasnije mnogo veće uspjehe u podizanju ustanka. U istoriji nema slučajnosti, pa nije slučajnost ni to što je ustanak bio najjači u krajevima gdje je uoči rata na selu bio najuspješniji napredni pokret i gdje je u tim godinama opozicija imala veliki uticaj (Kozara, dijelovi Podgrmeča, Drvar i okolina, Lika, Kordun, Banija, dijelovi Janja i Pljeve, Crna Gora, zapadna Srbija, Dalmacija itd.). Navešću jedan konkretan primjer, upoređiću dva susjedna sreza u kojima su privredne i kulturne prilike otprilike jednake — to su Bos. Dubica i Bos. Gradiška. U Dubici je imala veliki uticaj opozicija, (a u njoj se angažovala i mlada partijska organizacija), u Gradišci je, naprotiv, pobjeđivala JRZ. U Dubici je došlo do masovnog ustanka, a u Gradišci ga nije bilo sve do decembra 1941. godine — odnosno, dok ga nisu pokrenuli kadrovi sa terena Dubice. Angažovanje seljaštva (i to ne samo siromašnog, već i srednjaka) u ovim krajevima u NOB bilo je masovno. Uzimamo jedan primjer: u brigadama iz Krajine, Banije, Like i Korduna, koje su krajem 1942. godine sačinjavale oko 50% partizanske vojske u Jugoslaviji, bilo je 60—90% boraca porijeklom seljaka. Znatno broj njih već je bio primljen u Partiju odnosno SKOJ ili se nalazio na nižim rukovodećim političkim i drugim dužnostima u jedinicama.

Prema tome, moglo bi se ići čak do konstatacije da je seljaštvo prevazišlo ulogu pomagača radničke klase i postalo ravnopravan član u oružanoj revoluciji naroda Jugoslavije.

Ukoliko bi se prethodno detaljno razradila socijalna baza ustanka, lakše bi se razradila i neka druga pitanja, npr., šta je uslovalo da muslimansko i hrvatsko seljaštvo dijelom ostane po strani od ustanka.

U Pregledu (glava VI — dijelovi u kojima se obrađuju BiH i Hrvatska u 1941. i 1942. godini) istaknuti su faktori koji su to usloveli. Međutim, izostavljen je jedan činilac koji bi, po mom mišljenju, trebalo da zauzme jedno od glavnih mjesta.

Jedan od glavnih uzroka što je izostalo učešće muslimanskog i hrvatskog seljaštva u ustanku 1941. godine bilo je potpuno odsustvo

djelovanja naprednih snaga u redovima ovoga dijela seljaštva uoči rata.

Dok je u srpskim selima, na temeljima aktivnosti koju je razvijalo Seljačko kolo, formiran niz partijskih ćelija, dotle, na primjer, JMO svim silama nastoji da zadrži na muslimanskom selu konzervativni izolacionizam. Kad rukovodstvo JMO po kapitulaciji prilazi ustaškoj NDH, sasvim je prirodno da će muslimansko seljaštvo znatnim dijelom morati da ostane po strani od ustanka.

Isti slučaj je i sa HSS u Bosni i Hercegovini. Ova organizacija, koja je u ranijim godinama imala i naprednih stremljenja u svojim programima, uoči rata, zahvaljujući svom sve većem konzervativizmu, postaje glavna tribina djelovanja frankovaca. Nije slučajno što se dr Viktor Gutić poslije polaganja ustaške zakletve u Zagrebu 1938. godine vraća u Bosnu i Hercegovinu i upravo uz pomoć organizacije i ogranaka HSS formira prve ustaške grupe.

Razumljivo je da će hrvatsko seljaštvo poslije ovakve aktivnosti i priklanjanja Mačeka ustašama ostati znatnim dijelom po strani od ustanka 1941. godine.

2. Pitanje kompletne ocjene posljedica četničkog odvajanja od NOP-a

U Pregledu (str. 360. i 361), kao i drugim djelima, obrađene su negativne posljedice odvajanja četnika od pokreta (gubitak oslobođenog teritorija, gubitak jedinica, jačanje neprijateljskih snaga itd.). No, usuđujem se da tvrdim da je rascjep sa četnicima i političko diferenciranje konglomeratnih ustaničkih snaga imalo i vidne pozitivne posljedice po razvitak oružane revolucije, naročito na tlu BiH.

Ja sam naišao na niz dokumenata iz prve polovine 1942. godine u kojima se govori da je prilazak četnika neprijatelju uslovio sve masovnije priliv muslimanskog i hrvatskog seljaštva u redove NOP-a.

Mislim da su četnici izlaskom iz Pokreta i sklapanjem ugovora sa Nijemcima i ustašama oštetili sami sebe, a na kraju i svoj vojnički i svoj politički pokret osudili na lagano odumiranje.

Zato je, po mom ubjeđenju, otpadanje svih konzervativnih snaga iz ustanka krajem 1941. i početkom 1942. godine predstavljalo veliku dobit za opšti napredak i razvoj narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, a posebno Bosne i Hercegovine. Dotadašnji ustanak srpskih masa, zahvaljujući tome prerasta u ustanak Muslimana, Hrvata i Srba, što je i bilo glavni cilj komunista u BiH, pa i u cijeloj zemlji.

3. Ocjena rada partijskih aktivista

Ocjena rada partijskih aktivista, naročito onih snaga na koje se KPJ oslanjala u svom radu na podizanju ustanka, nije data ni u Pregledu, a ni uopšte. Značaj grupa partijskih aktivista u pripremanju i

podizanju ustanka bio je veliki naročito u onim oblastima gdje nisu postojale partijske ćelije. To je bila domaća snaga preko koje je Partija pokretala ustanak. Autor VI glave (Pero Morača) zna kakvu su pomoć Partiji pružili ovi kadrovi u Podgrmeču. Kad je autor u oktobru 1941. godine došao iz Drvara u Podgrmeč na čelu partizanskog letećeg odreda u kome je bilo mnogo komunista, naišao je u Rujiškoj na grupu aktivista Milana Ličine, Milana Miloševića, Đorđa Marana i dr. koji po svome radu i ulozi nisu zaostajali za članovima KPJ. Sve do dolaska partijskih kadrova u ovaj kraj ovi aktivisti na koje su komunisti ranije ostvarili snažan uticaj, usmjeravaju masovni narodni ustanak pravilnim smjerom.

Trebalo bi razraditi i ulogu ovih ljudi u ustanku.

Pošto su o nekim pitanjima koje sam bio pribilježio drugovi već diskutovali, ja bih ovim završio.

Atif Purivatra

Tri pitanja iz političkog života BiH

Svoje primjedbe i razmatranja povodom Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije usmjeriću na tri pitanja, i to:

1. neke aspekte nacionalnog pitanja,
2. uloga i mjesto Jugoslavenske muslimanske organizacije i
3. problem religije.

I

Prvo, nešto o nacionalnom pitanju.

U Pregledu istorije SKJ dat je prvi put cjelovitiji prikaz politike KPJ, odnosno SKJ, u nacionalnom pitanju. Tu se jasno mogu sagledati evolutivni put i sve teškoće koje je naša Partija prebrodila od prve faze koju karakteriše potpuno nerazumijevanje nacionalnog pitanja — jednog od osnovnih pitanja proleterske revolucije u višenacionalnoj državi — pa do ispravnih maksističko-lenjinističkih stavova primijenjenih u našoj revoluciji i izgradnji socijalizma. Nije ovdje potrebno nabrajati sve te oscilacije, pogrešne i uspjele poteze i odluke. Ako se pak stvar sagleda s aspekta problema bosansko-hercegovačkih Muslimana, činjenica je da je Partija, ne samo u početku svoje djelatnosti, nego i u kasnijem periodu, ostavlja po strani posebnu komponentu u našim nacionalnim odnosima — problem bosansko-hercegovačkih Muslimana uprkos tome što su oni u političkom i javnom životu nastupali kao posebna cjelina, pa se i danas tretiraju kao posebna etnička grupa-cija.

Nasuprot činjenici da su u buržoaskoj Jugoslaviji, a prije toga, po svom istorijskom razvitku, kao i političkom, kulturnom, pa donekle i ekonomskom životu, Muslimani u Bosni i Hercegovini činili posebnu etničku cjelinu, oni su tretirani kao konfesionalna skupina. Karakterističan je jedan navod o bosansko-hercegovačkim Muslimanima iz pera dra Sime Markovića. On u svojoj knjizi »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma«, pišući o uticaju religije na nacionalni i kulturni razvoj, izno-

si da »primer bosansko-hercegovačkih muslimana najjasnije pokazuje kako je religija u prvom redu bila u stanju da nacionalno otuđi znatan dio našeg naroda. (...). Bilo je vreme kad se moglo reći: cuius religio eius natio (čija religija, njegova i nacija), pa je tako još uvek i sa bosansko-hercegovačkim muslimanima. Za njih je religija jedini kriterijum nacije. Oni sebe smatraju Turcima iako ne znaju ni reči turske niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima osim — vere. I to je najbolji dokaz velike zaostalosti Bosne i Hercegovine« (str. 108).

Izneseno stanovište dra Sime Markovića je jedan dalji dokaz njegovih stavova o nacionalnom pitanju. Njegovim pogrešnim postavkama u nacionalnom pitanju dato je dosta mjesta u Pregledu (str. 113 — 115, izdanje latinicom), pa tome dodajemo i ovaj citat o bosansko-hercegovačkim Muslimanima. I ovo Markovićevo stanovište u odnosu na nacionalno opredjeljivanje Muslimana pokazuje ozbiljno neshvaćanje realnosti postojećih nacionalnih odnosa u kojima je, inače, religija odigrala važnu ulogu pri nacionalnom formiranju u Bosni i Hercegovini, gdje je pripadnost pravoslavlju odnosno katolicizmu bila osnovni kriterij kod nacionalne podjele na Srbe i Hrvate. To je opet bio jedan od glavnih razloga da muslimanske mase uprkos izrazitim forsiranjima, nisu prihvatale ni srpsku, a ni hrvatsku nacionalnu orijentaciju. No i poslije Markovića, sve do 1938. godine Partija u tretiranju nacionalnih odnosa nije davala odgovarajuće mjesto etničkoj posebnosti Muslimana Bosne i Hercegovine. Međutim, od 1938. godine u duhu marksističkih stavova o nacionalnom pitanju KPJ je priznavala etničku posebnost bosansko-hercegovačkih Muslimana (o tome postoji više dokumenata). KPJ je bila protiv nacionalnog »opredjeljivanja« bosansko-hercegovačkih Muslimana, na čemu su tada insistirale velikosrpska i velikohrvatska buržoazija. Isto tako i u toku socijalističke revolucije KPJ je naglašavala posebnost bosansko-hercegovačkih Muslimana i o toj činjenici vodila dovoljno računa.

Ipak, i pored jasne politike KPJ o nacionalnom pitanju, konkretno o tretmanu bosansko-hercegovačkih Muslimana, u poslijeratnoj izgradnji javljali su se izvjesni propusti. Ilustrativni su u tom smislu primjeri izjašnjavanja o nacionalnosti u popisima stanovništva obavljenim 1948, 1953. i 1961. godine. Muslimani su se jedanput mogli izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati, drugi put kao neopredijeljeni Jugoslaveni, a treći put kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti. Neizbježno se otuda nameće logičan zaključak da je u konkretnom pristupu rješavanju problema nacionalnosti Muslimana, koji se u suštini nije mijenjao, postojalo vidno kolebanje. A baš tretman nacionalnog opredjeljivanja Muslimana predstavlja zanimljiv i svojevrsan fenomen. To je u suštini, čini mi se, jedno od onih pitanja koja nisu mogla da se riješe poznatim šematskim stavovima, primjenjivanim pri rješavanju nacionalnih pitanja u kapitalističkom društvenom sistemu.

Šloženost ovog pitanja može se osjetiti i u riječima druga Tita koji je na II plenumu CK SKJ rekao sljedeće: »Ovo sam pomenuo uzgred, da bih pokazao da i one stvari u vezi sa nacionalnošću muslimana treba postepeno likvidirati. Ljude treba pustiti, pa neka, ako hoće, budu nacionalno neopredijeljeni građani Jugoslavije. Neka taj čovjek bude Bo-

sanac, Hercegovac. Vani vas i ne zovu drukčije nego imenom Bosanci, pa bio to musliman, Srbin ili Hrvat« (J. B. Tito; Djela — knjiga XV, »Naprijed«, Zagreb 1962, str. 71. i 72). O istom problemu u januaru 1963. godine na VII kongresu Narodne omladine Jugoslavije drug Tito je, između ostalog, rekao: »A u čemu je pojam jugoslavenstva, šta, naime, znači biti Jugoslaven? Danas to znači biti građanin socijalističke Jugoslavije. Međutim, iako je to jasno, kod nas postoje i jalove diskusije, na primjer, o tome da li muslimani treba da se opredijele za neku nacionalnost. To je besmislica. Svako može da bude ono što osjeća da jeste, i niko nema prava da mu natura neku nacionalnu pripadnost, ako se on osjeća samo građaninom Jugoslavije«.

Imajući u vidu ovakav tretman problema, koji je neminovna konsekvencija postojeće stvarnosti, može se postaviti pitanje da li je i u kojoj mjeri trebalo u Pregledu istorije SKJ dati bar izvjesna objašnjenja politike i stavova KPJ u odnosu na položaj Muslimana u vezi sa nacionalnim pitanjem, kako do 1941. godine, tako i u poslijeratnom periodu? Odgovor bi, mislim, trebalo da bude potvrđan. Problem je bio prisutan i u buržoaskoj Jugoslaviji, a isto tako, u izvjesnoj mjeri, i u našoj socijalističkoj zajednici. To ukazuje na potrebu objašnjenja stavova KPJ prema ovom fenomenu, kao i potrebu njegovog potpunijeg teorijskog sagledavanja.

Postavlja se, dalje, pitanje da li je i u problemu položaja Bosne i Hercegovine, koja je sa stanovišta rješavanja nacionalnog pitanja predstavljala u buržoaskoj Jugoslaviji izrazit primjer nacionalnog ugnjetavanja, uvijek u Pregledu postupljeno na adekvatan način. Uzmimo kao primjer navod na str. 114. Pregleda gdje se ističe da »Marković uopšte ne shvata da je nacionalno porobljavanje najteže pogađalo široke slojeve hrvatskog, slovenačkog, makedonskog i crnogorskog naroda i da ih je takav položaj gonio na borbu i akciju«. Mislim da nije bilo razloga da se ne pomene ugnjetavanje i naroda Bosne i Hercegovine.

U obradi poslijeratnog perioda u Pregledu se vrlo malo govori o nacionalnim protivrječnostima i suprotnostima kao vidovima društvenih protivrječnosti i suprotnosti koje se javljaju kao zakonitosti društvenog razvitka, pa i u periodu socijalističke izgradnje. U tom smislu nije dovoljno naglašen veliki doprinos naše Partije u praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja u toku rata i socijalističke izgradnje. Ovdje mislim u prvom redu na stvaranje republike Bosne i Hercegovine, jer se na str. 433, gdje se objašnjava ostvarenje nacionalnog programa KPJ u Ustavu od 31. januara 1946. godine, čak i ne pominje Bosna i Hercegovina. Dalje, mislim na stav prema nacionalnim manjinama, na uklanjanje neravnopravnosti u privrednom razvitku, na izvjesne integracione procese i borbu KPJ, odnosno SKJ, za ravnopravnu saradnju među socijalističkim zemljama.

U sklopu ovog problema nameće se neodoljivo misao da je trebalo nešto više reći o današnjem jugoslavenstvu, koje, prema E. Kardelju, »nastaje na osnovu zakonitih društveno-ekonomskih tendencija koje vode ka višim oblicima međunarodne saradnje i ujedinjavanja i koje

će u budućnosti obuhvatiti sve šire nacionalne oblasti i sve veći broj društveno-ekonomskih funkcija» (Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 53). O procesu narastanja savremenog jugoslavenstva trebalo je govoriti tim prije što je on toliko dinamičan, što zanima naše radne ljude, a nije dovoljno razrađen ni dovoljno tretiran u javnosti. A pogotovu zbog toga što o jugoslavenstvu postoje divergentna stanovišta. Stoji činjenica da se ne može govoriti o jugoslavenstvu kao osjećanju pripadnosti jugoslavenskoj naciji, jer takva nacija ne postoji. Ali je zato osjećanje jugoslavenstva osjećanje pripadnosti široj društvenoj zajednici koja se razvila kao posljedica postojanja socijalističke zajednice jugoslovenskih naroda, socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa koji sve čvršće i dublje zblizavaju i ujedinjuju naše narode umanjujući društvenu funkciju nacionalnog. Postojanje svijesti o jugoslavenstvu nerazdvojno je vezano sa osjećanjem pripadnosti jugoslavenskoj zajednici naroda, a to ipak znači više od pripadnosti jugoslavenskog državljanina njegovoj državnoj zajednici, što dolazi najčešće automatski, po sili zakona i bez voljnog momenta. Povezivanju i zblizavanju naših naroda u današnjim uslovima svakako doprinose i etnička srodnost, sličnost jezika i kulture, zajednička borba za oslobođenje, kao i drugi faktori, pa su zato karakter naše revolucije i poslijeratna izgradnja dale snažan zamah u pravcu jednog kvalitetno novog jugoslavenstva. Jugoslavenstvo prožeto socijalističkom sadržinom, sa svojim najjačim uporištem u samoupravnom sistemu komune, jedna je velika realnost u našoj zemlji pa i u Bosni i Hercegovini, kako kod Muslimana, tako i kod Srba i Hrvata.

Naš razvitak nesumnjivo ide u pravcu stalnog jačanja jednog kvalitetno novog jugoslavenstva. Za to postoje mnogobrojni uslovi: među najvažnijim to da je socijalistička Jugoslavija zajednica društvenih, materijalnih, a time i političkih interesa naroda Jugoslavije, da postoji etnička i kulturna srodnost većine naših naroda, da su se jugoslavenski narodi uz puno pravo samoopredjeljenja organizovali u federaciju, da vlada puna ravnopravnost među narodima i da im je omogućen svestrani kulturni i ekonomski razvoj. U prilog učvršćenju i konsolidaciji jednog kvalitetno novog jugoslavenstva ide i niz drugih činjenica i okolnosti, kao što su: veoma uspješan razvitak radničkog i društvenog samoupravljanja, jedinstveno ekonomsko-privredno područje, viši stepen društvene podjele rada i u vezi s tim integracija u privredi, veći stepen prosvijećenosti i razvitka društvenih nauka, izvjesni počeci integracije na kulturnom planu (uz puno poštovanje kulturnog razvoja svakog našeg naroda) koji dovode do sažimanja na širem planu ukazujući na jedinstvo kao vrlo važnu komponentu prevazilaženja, pobjede i istorijske afirmacije naših naroda. Dalje, tu dolazi težnja za čuvanjem teritorijalnog integriteta, čuvanje bratstva i jedinstva naših naroda, razvijanje socijalističkih odnosa i socijalističke etike, postojanje sve većeg broja mješovitih brakova, migracija stanovništva i bolje međusobno upoznavanje. Socijalističko vaspitanje omladine takode je važan faktor koji dovodi do prevazilaženja nacionalističkih tendencija.

II

Što se tiče drugog pitanja, mislim da je pri ispitivanju i razmatranju uloge Jugoslavenske muslimanske organizacije u politici i društvu buržoaske Jugoslavije neophodno uzeti u obzir i neka novija istraživanja, na osnovu kojih će se doći do tačnijih zaključaka o njenom djelovanju u istorijskim uslovima stare Jugoslavije. Mislim da u Pregledu nisu date odgovarajuće ocjene ove političke stranke, niti su neke tvrdnje koje su iznesene uvijek u dovoljnoj mjeri argumentovane.

Prije svega, u Pregledu nije došla do izražaja činjenica da su i Muslimani u Bosni i Hercegovini, koji se danas tretiraju kao etnička grupa, dakle, jedan subjekt u nacionalnim odnosima, bili ugnjetavani. To ugnjetavanje počelo je neposredno iza ujedinjenja 1918. godine i trajalo, u većoj ili manjoj mjeri, sve do kraja stare Jugoslavije. Već odmah poslije 1918. godine Muslimani su u Bosni i Hercegovini, i to ne samo age i begovi, kako se donedavno isticalo, već i široke mase, bili izvrgnuti ubistvima, pljačkama, raznim šikaniranjima i zapostavljanju u svim područjima društvenog i javnog života. (O tome postoji opsežna dokumentacija). I upravo je takav tretman Muslimana mnogo doprinio da u njihovom političkom životu nije došlo do vidnije političke diferencijacije, naročito na bazi postojećih klasnih razlika. To i jeste osnovni razlog što je Jugoslavenska muslimanska organizacija okupila u svoje redove gotovo sve Muslimane, bez razlike na klasu i socijalnu strukturu.

Inače se u Pregledu istorije SKJ Jugoslavenska muslimanska organizacija spominje posredno ili neposredno više puta. Tako, na primjer, na str. 77. kaže se da je Vidovdanski ustav »prihvaćen sa 223 glasa, dok je 196 poslanika glasalo protiv ili je bilo odsutno. Ostvarena većina postignuta je glasovima poslanika JMO, koji su kupljeni davanjem velike odštete agama i begovima za zemlju oduzetu agrarnom reformom«. Proučavanjem ekonomsko-socijalnih prilika i društveno-političkih odnosa toga vremena u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, dolazi se do zaključka da je navedena ocjena data jednostrano i bez potrebne argumentacije. Donošenje ustava forsirano je više iz spoljno-političkih razloga (insistiranje saveznika, potreba ratifikovanja sklopljenih vojnih ugovora, teškoće pri sklapanju trgovačkih ugovora i dr.), nego što su to zahtijevale dosta teške unutrašnje prilike. Radikalsko-demokratska koalicija željela je zadržati dominantan položaj u novostvorenoj zajednici jugoslavenskih naroda, pa je ustav trebalo da bude unitaristički, kako je to najbolje odgovaralo vladajućim krugovima. Nakon raznovrsnih mahinacija, od sporazumijevanja do prijetnji i nasilja, nije bilo nikakve sumnje da će ustav biti donesen po želji vladine koalicije. Ovo tim prije, kada je, suprotno Krfskoj deklaraciji i »naputku«
Naradnog vijeća SHS, radikalsko-demokratska koalicija nametnula svoj stav da se ustav donosi apsolutnom većinom, koju opozicione stranke, zbog osjetnih programskih razlika nisu mogle postići. Međutim, radikali i demokrati, svjesni da nemaju potrebnu većinu, tražili su i našli saveznike u »malim«
političkim partijama, čija politika, posebno u tadašnjoj konstelaciji političkih odnosa, nije mogla biti drukčija nego prakticistička, sporazumaška, lavirajuća. Pitanje je samo bilo, kojoj od njih

učiniti manje ustupke i koja od njih u konkretnoj situaciji bolje odgovara.

Pomenimo poznatu činjenicu da je vladina koalicija taktiziranjem i sporazumijevanjem računala na podršku Zemlji radničke stranke, Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske kmetijske stranke. Ipak, vlada Nikole Pačića pred samo glasanje nije bila potpuno sigurna u Zemlji radničku stranku, a pribojavala se i Jugoslavenskog muslimanskog kluba u kome su bila podvojena mišljenja o saradnji sa vladom, pa se morala sporazumjeti sa Nacionalnom turskom organizacijom »Džemijet«. Tako su za ustav glasali po 91 radikalni i demokratski poslanik, 23 poslanika JMO, 10 poslanika Slovenskih kmetijaca i 8 poslanika Nacionalne turske organizacije »Džemijet«. Pri ovome treba imati u vidu da su zahtjevi Zemlji radničke stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije u pogledu unutrašnjeg uređenja zemlje i agrarnog pitanja bili oprečni. Vlada se morala odlučiti za jedno od njih. Pačić i Pribičević su se konačno opredijelili za JMO, između ostalog i zato jer su u tom momentu imali skoro identične stavove za rješenje agrarnog pitanja. Naime, i JMO i radikalno-demokratska koalicija zastupale su, suprotno zemlji radničkoj stranci, da se isplati odšteta feudalnim zemljoposjednicima. Osim toga, JMO je bila »prečanska« partija. Prihvatanje JMO umjesto Zemlji radničke stranke učinjeno je i sa ciljem da se na taj način pokuša ostvariti uticaj velikosrpske buržoazije u Bosni i Hercegovini. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da se vlada na ovaj način prema javnosti pokazala tolerantnom u odnosu na Muslimane, iako je u stvari, izvršavala obaveze iz Ugovora o zaštiti manjina od 5. decembra 1919. godine. Opravdano se može pretpostaviti da bi vladina koalicija postigla sporazum sa Zemlji radnicima, da se nije nagodila sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom. Zemlji radnici su inače bili nezadovoljni i prigovarali vladi što ne prihvata njihove uslove za saradnju. Osim ovoga, i neke druge činjenice upućuju na zaključak da su i radikalno-demokratska koalicija i JMO, sagledavajući realnu situaciju i mogućnosti, a rukovođeni svojim interesima, napravili stranački aranžman. Muslimani su dobili neke formalne garantije koje se odnose na pitanje ravnopravnosti i vjerske zaštite, zatim visine odštete za agrar i očuvanje regionalne kompaktnosti Bosne i Hercegovine. Prema tome, glasanjem za ustav zajedno sa Slovenskom kmetijskom strankom i Nacionalnom turskom organizacijom »Džemijet«, JMO je pomogla donošenje Vidovdanskog ustava.

Pregled istorije SKJ nije — kako mi se čini — uvijek u dovoljnoj mjeri uvažavao politički značaj bivše muslimanske političke organizacije koja je, gledajući stvari i sa šireg aspekta, igrala u više situacija znatnu ulogu u političkom životu, i to ne samo prilikom donošenja Vidovdanskog ustava, nego i u drugim situacijama. Stvarna snaga te stranke često je prevazilazila njen značaj s obzirom na broj glasača. Zato joj je, po mom mišljenju, u osvrtu na djelovanje građanskih političkih stranaka trebalo dati odgovarajuće mjesto. U Pregledu se, na primjer, pri objašnjenju političke situacije u Jugoslaviji u periodu od 1924. do 1926. godine ističe da »raste nezadovoljstvo narodnih masa, naročito nacionalno ugnjetenih«, što se »najbolje vidi iz kompaktnosti i

porasta glasova koje su na parlamentarnim izborima dobivale političke partije ugnjetenih nacija — Hrvatska republikanska seljačka stranka i Slovenska ljudska stranka. Sva nastojanja režima da suzbije njihov uticaj bila su uzaludna, jer su slovenačka i, naročito, hrvatska buržoazija uspele da u tim strankama okupe većinu slovenačkog, odnosno hrvatskog naroda. Zbog pogrešnog stava KPJ u nacionalnom pitanju, buržoazija tih nacija dobila je legitimaciju da govori u njihovo ime, iako njoj nije bilo stalo do interesa nacije kao celine, nego učešća u vlasti, u deobi plena« (str. 109). Sve se ovo može kazati i za JMO, koja je okupljala gotovo čitavo muslimansko stanovništvo, i to od svoga osnutka u februaru 1919. godine. Za ilustraciju ću samo napomenuti da je na izborima 28. novembra 1920. godine dobila 110.895 glasova i 24 mandata, 18. marta 1923. godine 112.228 glasova i 18 mandata, 8. februara 1925. godine 127.801 glas i 15 mandata, a 11. septembra 1927. godine 128.336 glasova i 18 mandata. Jugoslovenska muslimanska organizacija je na svim izborima dobivala gotovo sve glasove Muslimana i tako imala veći broj mandata od bilo koje druge političke stranke u Bosni i Hercegovini. To se desilo i na prvim opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine kada je JMO dobila 1466 mandata, a njeni partneri — Radikalna stranka 1357 i HSS 749 mandata. Sve ovo pokazuje kakav je uticaj imala JMO na muslimanske mase. Imajući u vidu taj uticaj, postavlja se pitanje da li je u Pregledu, kad je riječ o Trećem kongresu KPJ (str. 127), trebalo bar na neki način pomenuti specifičnost u odnosu na JMO i Muslimane i da li je uz spominjanje tzv. Zagrebačkih punktacija trebalo pomenuti i Sarajevske punktacije (str. 170, 182. i 183). S druge strane — s obzirom na klasnu strukturu rukovodstva JMO, stvar je za diskusiju da li kod ove stranke dolaze u obzir da se spomenu predstavnici krupnog kapitala (str. 132).

III

Želim na kraju da istaknem da, po mome mišljenju, fenomen religije u političkom razvoju stare Jugoslavije nije našao odgovarajuće mjesto u Pregledu, iako je bio važan faktor u društvenom razvitku i imao svoje duhovne, idejne, ekonomske i političke reperkusije. Napokon, i sve građanske političke stranke predratne Jugoslavije, osim Demokratske stranke, osnovane su na regionalno-konfesionalnoj osnovi i uglavnom na toj osnovi okupljale glasače. Taj fenomen je, bilo otvoreno, bilo prikriveno, stalno bio prisutan u našoj sredini, pa ipak se Pregled njime prvi put bavi tek u prikazu situacije nastale okupacijom. Na više mjesta, na str. 295, 323, 331. i 324. spominju se postojeća vjerska netrpeljivost, vjerske razlike, vjerski antagonizam, i to uvijek kao sredstvo koje je služilo okupatoru, odnosno kao kočnica okupljanju masa na široj platformi oslobodilačkog fronta. Međutim, u razmatranjima i ocjenama razvitka koji je prethodio okupaciji tome problemu nije dato odgovarajuće mjesto. Drugim riječima, u Pregledu se govori o posljedicama nezdravih odnosa na konfesionalnom planu, koje su se negativno odrazile 1941. godine, a da prije toga, prilikom prikazivanja političkih i društvenih odnosa u ranijem periodu, Pregled nije obuhvatio te negativne pojave.

Veselin Đuretić

Pitanja političke strukture NOR-a

U Pregledu se više pažnje obraća na proporcionalnu zastupljenost pojedinih nacija, nego na uzroke koji su usloveli određene nacionalne pojave, više ima opravdanja nego osuda, iako istorija otkrivajući opravdava ili osuđuje. Ali, na žalost, to je manje moguće ako su savremenici, kao konkretne ličnosti i kao masa, živi.

Želim svoje izlaganje koncentrisati na glavu VI («KPJ u periodu NOR i revolucije»). Naša NOB je i do sada dosta obrađivana, mislim, više njen vojnički aspekt. U Pregledu je skladno dat odnos vojnih i društveno-političkih akcija. Po prvi put u obradi ovog problema uzročno-posljedično se prate akcije jugoslavenskog i evropskog ratišta, osvjetljavaju se međunarodni problemi ustanka i revolucije. Mislim da je najveći uspjeh ovog dijela Pregleda u filozofsko-istorijskoj analizi nekih društveno-političkih kretanja u masama.

Ja ću se zadržati na nekim postavkama ovih analiza. Na strani 345, govoreći o izdaji četnika Draže Mihajlovića, autor kaže: »Nadasve u očima naroda četnici Draže Mihajlovića otkrili su svoje pravo lice neprijatelja oslobodilačke borbe i saradnika okupatora, zbog čega oni neće moći uprkos svemu, osigurati širi uticaj u narodu, ni stvoriti trajna uporišta«.

Ova konstatacija traži nekoliko objašnjenja. Slažem se da se poslije izdaje u Užicu 1941. godine četnički pokret formira kao antiustanički, ali se ne bih složio s mišljenjem da on kasnije nije imao uticaj u masama. Naprotiv on će poslije odlaska partizana iz zapadne Srbije postati masovniji. Mnogo dublji su uzroci ovih problema, i u njihovom rasvjetljavanju posebnu ulogu mogu odigrati istorijska sociologija i psihologija.

a) U svakom slučaju, najopštiji uzroci leže u niskoj društveno-političkoj svijesti seljačkih masa, koje su u početku ustanka nalazile svoju logiku i u partizanskoj politici beskompromisne borbe protiv okupatora i u četničkoj »politici čekanja«. Možda je druga »politika« bila i razumljivija sitnosopstveničkoj i dosta inertnoj seljačkoj psihologiji, koja ne

voli rizike. Tu leži ključ za otkrivanje ostalih uzroka i karaktera četničkog pokreta uopšte. Da istaknemo samo neke:

— Iako su njim rukovodili najčešće klasno svjesni buržoasko-malograđanski elementi, tajnu afirmacije četničkog pokreta treba tražiti i u oslobodilačkoj tradiciji masa;

— nacionalne tradicije: monarhija, običaji i nacionalna solidarnost su njegove spona i društveno-politička obilježja.

b) Razvoj odnosa sa KPJ nije mogao da se kreće samo u tim relacijama. Ustanak, predvođen KPJ, i njegove prve, makar i nedorečene revolucionarne pretenzije, nagovještavale su nešto novo, pa je buržoasko klasno rukovodstvo četničkog pokreta moglo da ga prikaže kao atak na neke od ovih tradicija. Zato se komunisti optužuju kao ateisti, rušioci braka i porodice, privatne svojine itd.

c) Masovni pokolji srpskog življa od strane ustaša u očima pročetničkih masa nisu se mogli podudariti sa politikom bratstva koju je provodila KPJ, iako je ona oštro osuđivala bratoubilački rat.

d) Okupator je neprijatelj sviju, ali zahvaljujući uticaju izdajničke vlade i idejno-političkoj orijentaciji četničkog vođstva, on se nameće i kao mogući politički saveznik, pa se već u samom početkom jasno postavlja pitanje odnosa prema njemu, a samim time se još jasnije konfrontiraju dvije idejno-političke orijentacije: narodno-oslobodilačka i nacionalističko-četnička, u kojima će i klasni interesi sve više dobijati na značaju.

e) Četničke mase dugo neće biti svjesne svog političkog položaja. U seljačkoj psihologiji svi interesi imaju najkonkretniji oblik. Tek kada NOP počinje da pokazuje šire socijalno-političke pretenzije postepenim formiranjem demokratskog sistema revolucije, stvaraju se uslovi za klasnu diferencijaciju koja obuhvata šire mase. Tu treba tražiti uzroke pretjeranog naglašavanja kulačke opasnosti ili, u nekim krajevima, njeno identifikovanje sa »petom kolonom«.

Jasno se mogu odvojiti neki uzroci četničkog pokreta u italijanskoj, od onih u njemačkoj sferi uticaja. U Hercegovini, Lici, Crnoj Gori itd. osjećajući blagonaklonost situacije i istupajući u zaštitu srpskog življa, Italijani se pojavljuju kao vrlo uticajan politički faktor. Na pitanjima odnosa prema njima dolazi do prvih ozbiljnih neslaganja u četničkim redovima.

Govoreći o četničkom pokretu i nastojanjima Partije da spriječi bratoubilački rat, na str. 351, autor kaže: »Takvi pokušaji su uspješno bili savladivani na Kordunu i Baniji, ali je u Lici velikosrpskim snagama pošlo za rukom da u saradnji sa italijanskim okupatorom izazovu složenija kolebanja ustaničkih masa i da stvore četničke formacije«. Autor s pravom otkriva odlučujući uticaj italijanskog faktora, ali ne uviđa još jedan uzrok takvog razvoja događaja, koji je karakterističan manje-više i za BiH. Naime, revoltirane i ugrožene srpske mase su snagom prirodnih zakona bile orijentisane na saradnju sa svakim ko pruža ruku. Za revolucionarno svjesne, kakvih je u početku bilo malo, to je bio NOP, predvođen KPJ; za većinu seljačkih masa to su bili »dobronamjerni« Italijani, iz prostog razloga što su bili jači i trenutno sposobniji da im obezbijede takvu zaštitu. Kasnije, kada revolucionarne snage u procesu

borbe za razobličavanje italijanskih i četničkih mahinacija ojačaju, italijanski faktor postepeno gubi važnost, a u četničkom pokretu počinju masovna diferenciranja i osipanja; uz okupatora ostaju samo klasno svjesni buržoaski i malograđanski elementi, oni koji su u dotadašnjoj saradnji sa okupatorom kompromitovani i dio nesvjesnih — zavedenih.

U krajevima Bosne i Srbije gdje italijanski uticaj nije dopirao situacija je bila drugačija. U samoodbrambenom i nacionalnooslobodilačkom pokretu masa, KPJ je od samog početka zadobila rukovodeći značaj. U Srbiji četnički pokret, koji se formira pod uticajem međunarodnih i domaćih klasno-političkih interesa, kod nemačkog okupatora nije mogao dobiti nikakva konkretna obećanja. On je svoje povjerenje, prije svega, morao dokazati na pitanju odnosa prema partizanima.

S druge strane, njemu je politika taktiziranja prema okupatoru najviše odgovarala, jer je bila jedini mogući izraz »politike čekanja«, iako to nije odgovaralo njemačkom okupatoru koji je htio bezrezervnu pokornost i podršku. Zašto su četnici Draže Mihajlovića sa politike balansiranja između partizana i Nijemaca morali preći na pozicije okupatora? A odatle nije bilo povratka. Saradnja sa ustaškim naredbodavcima faktički je značila izdaju nacionalnih interesa masa koje su prihvatale taj pokret ili radi odbrane srpstva u Srbiji, ili zbog solidarnosti sa Srbima van Srbije.

U njemačkoj okupacionoj zoni četnički pokret se brže formirao, u italijanskim uslovima on je imao širi manevarski prostor, jer mu je tu italijanska »blagonaklonost« prema srpskom življu omogućila da efikasnije intrigira sa velikosrpskom politikom.

* * *

Nekoliko riječi o problemu narodne vlasti. U Pregledu se ovom pitanju poklanja potrebna pažnja. Ja ću se osvrnuti samo na neke postavke koje su sporne u istorijskoj nauci. Šta nam govore razne forme u kojima se pojavljuju prvi organi vlasti? (Pregled ne spominje sve organizacione i akcione forme).

U zapadnoj Bosni oni se javljaju u obliku raznih revolucionarnih vijeća, povjerenika, komesarijata itd. (Mislim da je propust što nije istaknut značaj Vojno-revolucionarnog vijeća u Drvaru zbog njegove specifične organizovanosti). U istočnoj Hercegovini, uglavnom pod uticajima iz C. Gore, već u avgustu 1941. god. stvorena su narodna vijeća, odbori Narodnooslobodilačkog fronta i neki NOO.

U istočnoj Bosni ovaj proces je bio raznovrsniji. Na Ozrenu, Majevici i Semberiji prve organe predstavljaju povjerenici ili grupice ljudi zaduženih konkretnim zadacima. Na Romaniji i Birču u stvaranju organa vlasti ide se odozgo prema dolje: prve funkcije vlasti vrše partizanske, a negdje i mješovite partizansko-četničke komande opština, koje tek poslije savjetovanja u Stolicama počinju da organizovane rade na formiranju nižih organa.

Prvi organi vlasti se stvaraju javnim izborom na izbornim skupovima, postavljenjem od strane partizanskih četa, a negdje te funkcije nastavljaju da vrše i stari organi vlasti.

Što govori sve ova raznovrsnost? Na strani 364. autor piše »KPJ je smatrala da su organi vlasti neophodan uslov za organizovanje sve ljudske i materijalne snage u borbi protiv okupatora i kvislinga, da je sistem vlasti naoružanog naroda jedan od presudnih činilaca izrastanja ustanka u sveopšti rat za oslobođenje zemlje«.

Ova konstatacija govori o tome kako je KPJ od samog početka bila potpuno svjesna revolucionarno-političkog značaja organa vlasti. Ja mislim da izvori dozvoljavaju da se ovakva shvatanja donekle koriguju:

a) Različitost formi u kojima se pojavljuju prvi organi narodne vlasti i vrlo česta lutanja na putu njihove afirmacije govore o odsustvu centralističkog uticaja na njihovo formiranje i njihov rad.

b) Njihova organizaciono-politička struktura je vrlo različita. Nije rijedak slučaj da u njima sjede stari seoski knezovi, bogati seljaci, ili pak četnički orijentisani pojedinci. Krajem 1941. i početkom 1942. god. slab rad NOO opravdava se prisustvom »kulačkih« elemenata u njima.

c) Organi vlasti su u početku još neuhodana institucija u političkom sistemu, tijesno vezana za vojno-političke faktore i zavisna o njima. Ako su oni najsnažniji izraz društveno-političke orijentacije ustanka, kao što stoji u Pregledu, zašto ih onda i sama KPJ smatra privremenim organima? Ako je to iz razloga »taktike Partije u pogledu stvaranja i učvršćenja jedinstva širokih slojeva oko njene oslobodilačke i revolucionarne platforme« (kako ističe autor), zar to nije uzak tretman oslobodilačkih osjećanja masa, koje su, iako nedovoljno svjesne, ipak željele prevazilaženje starog socijalno-političkog stanja, jer u protivnom i razvoj ustanka ne bi bio moguć? Drugačije je to bilo u prvom ustaničkom talasu. Sama činjenica da pojave promjene svojinskih odnosa još u 1941. g. (uglavnom putem konfiskacije, privremene zapljene), ne kompromituju, nego naprotiv afirmišu platformu NOP, govori u prilog gornje tvrdnje. Sem toga, tu treba istaći glavne preokupacije ovih organa vlasti: rad na prikupljanju hrane za vojsku i stanovništvo, održavanje reda itd. Prema tome, isticanje privremenog karaktera NOO od strane rukovodećih faktora nije stvar nikakve taktike, nego je rezultat još nedovoljne formulisanosti partijske taktike na tom planu. Sve do savjetovanja u Stolicama, pa i kasnije, najviše se ističu njihovi ekonomski zadaci. S druge strane, u organizaciono-političkom i strukturalnom pogledu ne postoje dvije faze u njihovom razvitku. Pogotovu se o »stvarnim« organima vlasti ne može govoriti u drugoj polovini 1942. godine, kada CK ističe da oni nisu više privremeni organi. Ako se taj progresivni proces može periodizirati, onda kraj prvog perioda treba tražiti ranije, otprilike u septembru 1941. g., kada se u BiH i drugim pokrajinama formiraju partizanski odredi i pojavljuje više lokalnih uputstava o radu organa vlasti. Sem toga, tada je i savjetovanje u Stolicama dalo prve, makar i uopštene postavke o značaju NOO. (U Uputstvima sa savjetovanja ističe se njihov značaj za snabdijevanje vojske).

Prema tome, nemoguće je cijepati proces nastajanja nove narodne vlasti, kao što je nemoguće cijepati jedan progresivan revolucionaran proces u okviru koga oni nastaju, afirmišu se i dobijaju sve više revolucionarni nivo. Istoričari često pate od periodizacija, često kidaju pro-

cese. Zbog toga nam sociolozi najviše prigovaraju. Autor ove glave vrlo često ističe izraze »oslobodilačko« i »revolucionarno«, ali nam značenje ovih izraza objašnjava više posljedicama nego uzrocima. »Oslobodilačko« je prije svega izraz »patriotskog«, a »revolucionarno« izraz »klasnog«.

Određivanje klasne strukture NOP-a i karaktera klasnih suprotnosti u njemu — još uvijek je nedovršen zadatak.

Nevenka Bajić

Da li su u 1941 - 1942. godini postojale organizacije Narodnooslobodilačkog fronta

U Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije govori se i o razvoju, karakteru i značaju narodnooslobodilačkog fronta (NOF) u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji. Predmet moga izlaganja je pitanje da li je u 1941—1942. godini došlo do organizovanog oformljavanja NOF-a, odnosno, da li su u to vrijeme postojali odbori NOF-a kao jedinstvene masovne političke organizacije i kako je to pitanje tretirano u Pregledu. Pitanje je bez sumnje složeno i može se tretirati samo u čitavom procesu nastajanja i razvoja narodnooslobodilačkog rata i u procesu razdvajanja političkih funkcija od funkcija vlasti. Nemam pretenzija da u ovoj kratkoj riječi dam na njega odgovor. Želim samo da ga postavim.

U Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije o tome se kaže: »U završnoj fazi rata je na inicijativu Partije pojačan rad na organizacionom izgrađivanju Narodnooslobodilačkog fronta. To je proizilazilo iz potrebe da se ostvareno jedinstvo najširih narodnih slojeva oko platforme KPJ jače izrazi i preko odgovarajućih organizacionih oblika i da se stvaranjem odbora i organizacija Narodnooslobodilačkog fronta rasterete organi vlasti tamo gde su oni do tada obavljali funkcije političkih organa. Najpre su stvoreni zemaljski i pokrajinski, a zatim, tamo gde nisu postojali, i niži (oblasni, okružni, sreski itd.) odbori Narodnooslobodilačkog fronta...« Na osnovu ovoga teksta može se postaviti pitanje: šta je bilo sa odborima NOF-a do toga vremena, odnosno u periodu 1941—1942. godine, da li su u tim godinama postojali odbori NOF-a koji su vršili »čisto političke« poslove ili su te funkcije obavljali organi narodne vlasti, tj. Narodnooslobodilački odbori, kao i da li su odbori NOF-a vršili funkcije narodne vlasti?

U Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije pitanje nastanka, razvoja i djelovanja Narodnooslobodilačkog fronta u 1941. i 1942. godini obrađeno je u poglavljima o borbi Partije na stvaranju oslobodilačkog

fronta i za bratstvo naroda Jugoslavije (strana 337, izdanje ćirilicom) kao i u poglavlju o radu Partije na jačanju oružanih snaga ustanka i oslobodilačkog fronta jugoslavenskih naroda (str. 382).

Međutim u tretiranju toga pitanja u Pregledu se ne pravi razlika između napora Partije na stvaranju oslobodilačkog fronta kao široke političke platforme na kojoj su narodi Jugoslavije prihvatili poziv Partije na oružanu borbu i njenih napora na stvaranju organizacija i organa NOF-a. Tako se za Srbiju kaže: »već u leto (misli se na 1941. godinu) javljale su se organizacije oslobodilačkog fronta — narodnooslobodilački komitet ili odbori i organizacije Narodnooslobodilačkog fronta koje su objedinjavale aktivnost naroda u borbi protiv okupatora i kvilinga...« i dalje »Tako je u jesen 1941. godine došlo do stvaranja lokalnih odbora Narodnooslobodilačkog fronta u koje su pored komunista ulazili i neki lokalni prvaci tih stranaka«. Slično se govori i o Hrvatskoj gdje je došlo do formiranja »organizacije oslobodilačkog fronta« i »organizacija Narodnooslobodilačkog fronta«, a u Sloveniji »terenskih odbora« Osvobodilne fronte. S druge strane, za Bosnu i Hercegovinu se kaže samo to da je stvaran oslobodilački front, dok su u Crnoj Gori stvarane i organizacije oslobodilačke fronte. Ako bismo htjeli da ovo ukratko rezimiramo, mogli bismo reći da su u 1941. god. na nekim područjima stvarane organizacije oslobodilačkog fronta (u širem smislu riječi), i organizacije i odbori NOF-a, dok su na drugim područjima stvarane samo organizacije oslobodilačkog fronta. Nije jasno šta se u Pregledu podrazumijeva pod organizacijama oslobodilačkog fronta, (da li su to organizacije narodnooslobodilačkog pokreta), a šta opet pod organizacijama Narodnooslobodilačkog fronta. Na str. 347. stoji da su u Crnoj Gori 1941. godine stvarane organizacije oslobodilačkog fronta, a iz teksta »Narod oslobođenih teritorija učestvovao je u oružanim akcijama u snabdevanju partizanskih odbora, u radu narodnooslobodilačkih odbora itd. U to vreme su obrazovane mnoge antifašističke omladinske i ženske organizacije«, mogao bi se izvući zaključak da su narodnooslobodilački odbori, kao organi vlasti, i masovne političke organizacije žena i omladine, kao organizacije NOF-a, bile ujedno i organizacije oslobodilačkog fronta. Poznato je da su sve te organizacije postojale i u Bosni i Hercegovini, o čemu se govori u Pregledu na str. 350. i 362, ali tu nisu okarakterisane kao organizacije oslobodilačkog fronta, nego se govori samo o naporima Partije na okupljanju masa u oslobodilački front, a ne i o organizovanju tih masa.

U Pregledu je Srbija najizrazitiji primjer ovakve nerazgraničenosti, što je sigurno rezultat i odraz isprepletenosti političkih funkcija i funkcija narodne vlasti u to vrijeme. Tako se u Pregledu kaže da su se u ljeto javljale organizacije oslobodilačkog fronta — narodnooslobodilački komiteti ili odbori i organizacije Narodnooslobodilačkog fronta, iz čega izlazi da su narodnooslobodilački komiteti ili odbori organi oslobodilačke fronte iako je poznato da su to bile organizacije Narodnooslobodilačkog fronta. To se vidi iz direktive Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju od avgusta, u kojoj se jasno kaže »Odmah prići stvaranju zajedničkih komiteta, tj. odbora Narodnooslobodilačkog fronta«, (Zbornik NOR, I-1, 37—38), pa se postavlja pitanje zašto se tako jasno ne kaže i u Pregledu.

U Pregledu se dalje kaže i ovo: »Tako je u jesen 1941. godine došlo do stvaranja lokalnih odbora Narodnooslobodilačkog fronta...« (str. 341), iz čega izlazi da je u Srbiji 1941. godine bilo i odbora NOF-a. Međutim, ova se konstatacija ne slaže sa zaključkom koji je dat u knjizi dr Joce Marjanovića »Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine«, u kojoj na str. 233. stoji: »U Srbiji su narodnooslobodilački odbori ujedno bili i organi Narodnog fronta«.

Nejasnoću unosi i naziv Narodnooslobodilački fond. U radovima iz novije istorije institucija Narodnooslobodilačkog fonda je nedovoljno objašnjena. No, i pored toga, poznato je da su odbori Narodnooslobodilačkog fonda u nekim mjestima zamijenili odbore Narodne (Crvene) pomoći već u prvim ustaničkim danima ili su po uzoru na njih formirani. U Crnoj Gori i Hercegovini, na neoslobođenoj teritoriji, ovi odbori su prikupljali pomoć za izbjeglice, odjeću, obuću i oružje za partizane, a na oslobođenom teritoriju su, do uspostavljanja narodne vlasti, funkcionisali i kao organi vlasti. (Batrić Jovanović: »Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji«, str. 732). Dakle, u ovim područjima je prije stvaranja organa narodne vlasti došlo do formiranja odbora Narodnooslobodilačkog fronta. Prema knjizi dr Joce Marjanovića »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine« izgleda da je prije direktive o stvaranju odbora Narodnooslobodilačkog fronta došlo do formiranja odbora Narodnooslobodilačkog fonda koji su i ovdje zamijenili odbore Narodne pomoći. Oni su vršili negdje i funkcije narodne vlasti, a kasnije su postali »pravi organi narodne vlasti« (Joco Marjanović: »Ustanak...« str. 117, fusnota A VII—NOP, — 1985, ST. bel. — 3—2). Poslije savjetovanja u Stolicama oni svugdje postaju organi Narodnooslobodilačkih odbora. No, bez obzira na njihovu kasniju ulogu, u početku ustanka oni su ponegdje bili organi oslobodilačke borbe, i, kada se pominju u Srbiji, trebalo bi ih pomenuti i u Crnoj Gori i Hercegovini. U rasvjetljavanju ove institucije nejasnoću mogu da unose i skraćenice koje su i za Narodnooslobodilački front i za Narodnooslobodilački fond iste tj. »NOF«.

Insistiranje na objašnjavanju naziva, na razgraničavanju pojedinih termina nije samo formalno pitanje, nego u prvom redu sadržajno, suštinsko. Nije bitno kako se koja organizacija zvala, nego je važno da li su te organizacije postojale, odnosno, u ovom slučaju, da li su postojale organizacije i odbori NOF-a, što je suština postavljenog pitanja. Pregled nije dao odgovor na ovo pitanje i to ne samo što su u njemu nejasni nazivi organizacija i njihovi međusobni odnosi, nego što nije istaknuta ni organizaciona struktura postojećih odbora NOF-a u 1941. godini. Ovim ne mislim da bi trebalo u detalje nabrajati formirane seoske i eventualno opštinske odbore Narodnooslobodilačkog fronta, ali da bi o tome trebalo reći nešto konkretnije, kao što je rečeno i za 1944. ili 1945. godinu, to je van svake sumnje. Nešto određenije o ovome moglo bi se takođe reći i za odbore NOF-a u 1942. godini. Na str. 386. Pregleda govori se o malobrojnim rukovodećim partijskim jezgrima u gradovima, koji su se oslanjali na »mrežu organizacija narodnooslobodilačkog pokreta — narodnooslobodilačke odbore, odbore Narodnooslobodilačkog fronta, ženske i omladinske antifašističke organizacije itd«. O mreži ilegalnih i le-

galnih antifašističkih organizacija govori se i na str. 391. Pod tim se sigurno misli i na organizacije NOF-a, pa bi dobro bilo da se ovakva tvrdnja što prikladnije ilustruje.

Mislim da će ove primjedbe i sugestije biti samo prilog u traženju odgovora na postavljeno pitanje da li je u 1941. godini bilo odbora NOF-a (Narodnooslobodilačkog fronta).

Rafael Brčić

„Front narodne slobode“ u „Pregledu istorije SKJ“

Ideja o stvaranju jedinstvenog revolucionarnog pokreta radnika i seljaka u staroj Jugoslaviji stara je kaliko i Komunistička partija Jugoslavije. Svoje puno ostvarenje ta ideja nije dobila ni u jednom periodu razvitka KPJ između dva rata uključujući tu i period legalnog rada 1919—1921. g. To je ostvareno tek u oružanom dijelu revolucije naših naroda (1941—1945).

Međutim, ta ideja bila je uvijek prisutna u stavovima KPJ. I kako god su stavovi KPJ o svim ostalim važnim pitanjima (nacionalnom, seljačkom, sindikalnom i dr.) evoluirali, tako je i ideja stvaranja jedinstva radničke klase — radnika, seljaka i napredne inteligencije — sve više sazrijevala, da bi neposredno pred drugi svjetski rat poprimila vrlo široke razmjere i postala moćna platforma koja je okupila sve napredne, antiratne i antifašističke snage koje je KPJ u sudbonosnim danima povela u revolucionarnu borbu, a poslije njenog završetka u obnovu i izgradnju zemlje i socijalističkih društvenih odnosa.

Takva revolucionarna orijentacija KPJ, zasnovana na marksističkim principima, u ovom i svim ostalim značajnim pitanjima, prisutna je u Pregledu istorije SKJ. Međutim, kad je riječ o stvaranju Narodnog fronta, o njegovom narastanju i značaju u cjelini, o njegovim specifičnostima u odnosu na slične antiratne i protufašističke pokrete u drugim zemljama, na ulogu koju je Front, odnosno KPJ njime ostvarivala neposredno pred II svjetski rat i čiji su rezultati našli svoje puno ostvarenje u revoluciji, 1941—1945. godine, čini mi se da njemu u Pregledu nije posvećena potrebna pažnja.

U Pregledu je vidljivo (str. 192 — izdanje latinicom) da je već na IV konferenciji KPJ 1934. g. u Ljubljani udaren nekakav temelj, a da je tek na Splitskom plenumu CK KPJ (9—11. juna 1935. g.) potpunije razvijena misao o Narodnom frontu na temelju analize svjetske situacije i unutrašnjih prilika u Jugoslaviji.

Međutim, ideja o Narodnom frontu nije bila nova. Ona je bila prisutna već od pojave Hitlerovog režima (1933. g.) i manifestovala se kao elemenat taktike u međunarodnom radničkom pokretu. Takvu politiku

na međunarodnom planu generalno je razradio i usvojio tek VII kongres Kominterne 25. jula — 20. avgusta 1935. g.

Ne upuštajući se u zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu i uopšte u politička kretanja u tadašnjem svijetu, u obrazlaganje uslova koji su doveli do stvaranja narodnofrontovske politike, potrebno je istaći da je Splitski plenum održan mjesec dana ranije i, bez obzira na to što stavovi Splitskog plenuma nisu originalni, oni su označavali novi korak u tom pogledu i predstavljali originalnu razradu putova stvaranja Fronta kod nas.

Na IV konferenciji KPJ (Pregled, str. 192) vidi se da je »iako nedovoljno jasno, KPJ postavila kao zadatak da se radi na stvaranju antifašističkog fronta«. A dalje, na str. 194, gdje se govori o stanju u Partiji, stoji »da je Partija ponovo stala na noge i da je u procesu dotadanjeg svog razvitka stvorila osnovne uslove za budući rad«... i dalje: »Ali ona još nije dokraja izgradila novu političku platformu ni taktiku Partije. Stavovi izloženi u dokumentima Konferencije još su bili opterećeni ostacima sektaštva. Usko i nedovoljno je postavljeno pitanje stvaranja antifašističkog fronta«.

U političkom referatu na V kongresu KPJ (Zbornik »V kongres KPJ«, izvještaji i referati, Beograd — Zagreb, 1948, str. 44.), dajući ocjenu novog privremenog rukovodstva izabranog na IV konferenciji, drug Tito kaže da je novo rukovodstvo »zanemarivalo rad na stvaranju antifašističkog i antiratnog fronta«.

Čitaocu je vrlo teško utvrditi šta je pravilnije, jer je očito da su ovi podaci rasličiti.

Frontu narodne slobode i revolucionarnim akcijama u 1935. i 1936. godini u Pregledu je posvećeno dosta mjesta (197—212. str.). Splitski plenum je dosta dobro obrađen, posebno referat »O Frontu narodne slobode« Blagoja Parovića—Šmita, ali je izostavljen momenat da je Splitski plenum održan prije VII kongresa KI i da su stavovi Plenuma »O Frontu narodne slobode« značili izvjesnu originalnost, jer je Front kod nas stvoren odozdo, od najširih narodnih masa, bez vođstva opozicionih građanskih partija pod čijim su uticajem mase stajale, za razliku od stvaranja Fronta u drugim zemljama (Španija, Francuska).

U Pregledu se, dalje, na stranama 201. i 202. govori o pokušaju stvaranja Jedinstvene radničke partije, koja je trebalo da bude rezultat »nove orijentacije ka stvaranju i proširivanju jedinstvene radničke klase, seljaštva i nacionalno potlačenih masa, jedinstva izraženog u Frontu narodne slobode. U julu 1935. g. obrazovan je Glavni inicijativni odbor, koji je u avgustu objavio platformu JRP. Na osnovu ove platforme trebalo je stvarati njene osnivačke odbore u cijeloj zemlji«.

Na kraju se konstatuje da taj pokušaj »nije donio rezultata. Življa politička aktivnost i mjestimično povezivanje s nekim lokalnim organizacijama buržoaskih opozicionih stranaka radi stvaranja inicijativnih odbora JRP bili su jedini pozitivni rezultati ove akcije«.

Ako ovome dodamo i ocjenu da su »neznatne bile one snage u krilu jugoslavenske buržoazije koje su htjele da saraduju s radničkom partijom iza koje je stajala KPJ«, ne vide se dovoljno ubjedljivi razlozi za takvu konstataciju, jer se sve to odvijalo u vrijeme žive političke

aktivnosti svih partija i stranaka poslije sloma monarhofašističke diktature i neposredno poslije majskih izbora 1935. godine.

Mislim da bi ovaj neuspjeli pokušaj formiranja JRP u okviru Fronta narodne slobode bio jasniji da su autori uzeli u obzir još i ove momente:

1. Socijaldemokrati su odbili saradnju, štaviše oni su akciji za stvaranje JRP suprotstavili svoju »Socijalističku zajednicu radnog naroda«, tako da su već sazrelu ideju o jedinstvu radničkog pokreta pokušali da realizuju na svojoj, socijaldemokratskoj platformi i da na taj način zaustave opadanje svog i porast komunističkog uticaja u radničkim masama.

2. Do osnivanja JRP nije došlo ni zbog toga što je ona bila zamišljena usko, samo kao organizacija radničke klase, tako da se oko toga razvila polemika u organizacijama KPJ, naročito u Hrvatskoj i Dalmaciji. Naime, rad na osnivanju JRP odvlačio je pažnju od Narodnog fronta, tako da se u organizacijama KPJ postavljalo pitanje šta je važniji zadatak: JRP ili Narodni front?

3. Pregovori KPJ sa vođstvom HSS (konkretnije: druga Richtera¹⁾ sa Mačekom) nisu takođe urodili plodom zbog toga što je Maček Udruženu opoziciju, stvorenu uoči petomajskih izbora 1935. g., smatrao kao već oformljeni front (Izvještaj Richtera od 5. 8. 1935. g., AIRPJ, 7754/6—2). Osim toga, vođstvo HSS je preko HRS vršilo uticaj na jedan dio radničke klase i istupalo protiv saradnje sa URS-om, kao i svim ostalim radničkim organizacijama koje su bile protivne nastojanjima HSS.

Sličnu sudbinu doživjela je dvije godine docnije i Stranka radnog naroda koja je takođe trebalo da kao legalna radnička partija omogući KPJ učešće u Bloku narodnog sporazuma.

U Pregledu nije do kraja objašnjen ni ovaj drugi pokušaj KPJ da u okviru narodnofrontovske politike stvori legalnu radničku partiju preko koje bi vršila snažniji uticaj na široke narodne mase i lijevo orijentisane grupe opozicionih građanskih partija, a naročito na URS. To je u Pregledu istorije SKJ prikazano samo prikazom mnogobrojnih štrajkova i drugih akcija radničke klase, od kojih su mnoge organizovali komunisti, ali se ni to dovoljno jasno ne vidi.

¹⁾ Sreten Žujović

PERO MORAČA, član redakcionog odbora

„Pregleda istorije SKJ“

Drugarice i drugovi, moram da kažem da sam se dvoumio da li da uzmem riječ u diskusiji. Smatrao sam da treba da slušam drugove koji govore o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, jer smo i mi u njemu dali svoju riječ. Međutim, iz nekih internih razgovora u kuloarima ovoga sastanka saznao sam da se očevidno očekivala i riječ, da tako kažem s druge strane. Ja ću ipak ostati dosljedan sebi i neću vam oduzimati mnogo vremena, jer ne nalazim da bi bilo moguće otvarati diskusiju o svim onim pitanjima koja su ovdje pokrenuta, o svim onim primjedbama sa kojima bih se ja kao autor pojedinih glava i član redakcije Pregleda, složio ili ne, koje bih usvojio ili ne. Mislim da to nije svrha ovoga sastanka i da nije to moj zadatak. Ja bih htio da u širem smislu riječi istaknem svoje utiske sa ovoga sastanka. Ako pogledamo ovaj petogodišnji period, od 1958. godine, kada je pala odluka u Centralnom komitetu SKJ da se pristupi pisanju Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije, onda možemo reći da smo u tom periodu na sektoru historiografije našeg radničkog pokreta i Partije učinili veliki korak naprijed, mnogo veći nego za cijeli raniji period od 1945. godine, da smo stvorili jednu osnovu sa koje sigurno možemo mirnije gledati na perspektivu i mogućnosti ostvarenja zadataka koje smo pred sebe postavili. Ja mislim da to sasvim reljefno potvrđuje i ovaj sastanak. Nekoliko referata i desetak izlaganja u diskusiji i po broju i po kvalitetu pokazuju da se mi zaista nalazimo na dobrom putu i da ćemo sigurno na tome putu, ako istrajemo, ostvariti, ne baš u nedoglednoj budućnosti, mnogo bolju istoriju Saveza komunista Jugoslavije i, šire, istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, nego što je ova o kojoj je danas ovdje riječ.

Već sam rekao da ne želim da dajem replike, mislim da to nije svrha sastanka niti da bi to vremenski bilo moguće. Ali ako bih se osvrnuo na izložene materijale u cjelini, onda bih rekao da sam lično prijatno iznenađen solidnošću, zrelošću, zasnovanošću izlaganja, bogatstvom argumentacije, bogatstvom činjenica; jednom riječju, mislim da nivo ovog sastanka odaje i solidnu pripremu sastanka i, još više, to da je i takva priprema mogla biti rezultat samo dugoročnijeg solidnog rada, prije svega Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu i drugova koji su ovdje istupali, a koji ne rade u tom Institutu. Posebno bih htio da istaknem da veliki dio materijala koji je prezentiran zahvata širu problematiku kojom se bavi Pregled istorije SKJ,

da su i referenti i većina diskutantata svojim istupanjem pokazali da su se orijentisali pravilno, da su oni faktički istoričari jugoslovenskog radničkog pokreta, oslobođeni lokalističke orijentacije ili, da budem jasniji, gledanja na razvitak Saveza komunista Jugoslavije i našeg radničkog pokreta iz ugla ove ili one oblasti, ovog ili onog kraja, ove ili one pokrajine, jer takav tretman ne bi vodio naučnoj interpretaciji toga razvitka, s obzirom na to da se radi, mislim na razvitak od 1918. g., o istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta i jugoslovenske revolucionarne Partije. Ja ovdje, naravno, ne mislim da i takvih istupanja nije bilo, bilo ih je naročito u nekim istupanjima drugova danas, ali oni ne prevladavaju i mislim da se čak može reći da su i ta istupanja u većini bila pravilno orijentisana. Osobito je po mom mišljenju pozitivno to što su u većini materijala koji su ovdje izloženi pokrenuti problemi i uočene razne dileme koje nameće Pregled istorije SKJ, uočena neriješena pitanja. I, naravno, pokušaji da se na to daju odgovori sa više ili manje uspjeha, bolje i argumentovanije nego što je to učinjeno u Pregledu istorije SKJ. Pa i onda kada pojedinci nisu pokušavali da daju odgovore na ta pitanja, nego ih samo uočavali i isticali, mislim da su doprinijeli kvalitetu i nivou ovoga skupa. Ne radi se, mislim, o tome, i svi ste vi to isticali, da se sada ovdje kritikuje Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. To nije svrha ovakvih skupova, već nesumnjivo je na prvom mjestu to da mi kao istoričari sagledamo ono što u tom Pregledu nije dato dobro, što je slabo ocijenjeno, što čini očevidnu prazninu, i da usmjerimo naše snage u pravcu rasvjetljavanja upravo problema, dilema, alternativa — onoga što još nije dobro obrađeno, onoga što nije osvijetljeno, da se još više oslobodimo ocjena koje su nekad davane, a koje danas ne mogu izdržati istorijsku kritiku. Ja mislim da je vrijednost Pregleda istorije SKJ već utvrđena samo činjenicom da je on pobudio i rukovodstvo SKJ i čitav Savez komunista da se orijentiše na dugoročnije i temeljitije izučavanje problema, događaja, perioda, ustanova, organizacija itd. iz prošlosti našeg radničkog pokreta i naše Partije; da smo se orijentisali upravo u toku rada na Pregledu na rad na monografijama koje treba da budu osnova za izradu svih pregleda i sinteza i svih drugih priloga koji se mogu očekivati kao rezultat jednog solidnog, dugoročnog istraživačkog napora instituta koji se bavi izučavanjem istorije našeg radničkog pokreta.

Ako bih ipak htio da ukažem i na neke svoje rezerve u pogledu diskusija i referata koje smo ovdje saslušali, onda bih najviše takvih rezervi stavio tamo gdje se traži proširivanje teksta Pregleda. Jer, ako biste htjeli da čujete moje mišljenje o Pregledu, onda bi ono bilo ovakvo: opseg ovoga Pregleda, to što je on uspio suviše opširan i opterećen nizom detalja, njegova je najveća slabost. Da smo bolje poznavali materiju, mogli smo i više i jasnije reći na manje papira i više se približiti istorijskoj istini na kraćem tekstu. Drugi dio mojih rezervi sastoji se u gledanju na ovaj tekst sa tzv. lokalističkih pozicija. Ja ne kažem da mi ne treba da vidimo kakvo je mjesto imala Bosanska Krajina, ili Lika, ili Kordun, ili zapadna Makedonija, itd. Radi se o tome s kog aspekta mi prilazimo kad to pitanje otvaramo i postavljamo: da li posmatramo stvar sa stanovišta uloge ovoga ili onoga kraja u našoj revoluciji? Bilo

je, iako rijetkih i takvih istupanja po kojima bi ispalo da se oko jednoga kraja vrtjela cijela naša revolucija, da je taj kraj bio tako reći njeno ishodište. Druga je stvar ako se uloga jedne oblasti posmatra u sklopu objektivnog istorijskog kretanja društva u cjelini, naše borbe i revolucije.

Na kraju bih htio da kažem da je ovaj skup prevazišao cilj da se daju prilozima za eventualno drugo izdanje Pregleda. Nesumnjivo je da će autori i redakcija u ovdje izloženim materijalima naći korisnih sugestija, predloga i primjedaba. Ali mnoga istupanja ovdje znače novi doprinos obradi istorije naše Partije, i, kao takva, manifestuju rezultate dosadašnjeg rada Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Ja vam mogu samo da poželim nove i veće rezultate u tim vašim naporima.

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ, član redakcionog odbora

„Pregleda istorije SKJ“

Većina diskutanaata je prišla krupnim pitanjima i njihovoj obradi. Neka pitanja su bila posebno zanimljivo data i osvetljena iz novih aspekata. Bilo je i korisnih dopuna, na primer, konkretno u odnosu na period koji sam ja obrađivao, ukazivanje druga Šarca na list »Radnička volja« koji je izlazio u Drvaru i koji mi do sada nije došao do ruku.

Slažem se sa drugom Šarcem da postoji nedovoljna povezanost poglavlja i neravnomernost u njihovoj obradi. Sve je to posledica činjenice da je svako poglavlje pisao drugi autor. Jedinstvo obrade, međutim, može se postići samo onda kada čitavu istoriju obrađuje jedno lice. Danas je praktično nemoguće tako obraditi istoriju naše Partije koja obuhvata toliko mnogo neistraženih izvornih podataka i materijala. Za nekoliko desetina godina, kada se nakupi dosta monografija i kada sinteza bude rezultat prethodnog opširnog monografskog istraživanja, analizirane građe i prethodnih analitičko-sintetičkih zaključaka, moći će i pojedinci da pristupaju obradi ovakve istorije kao celine. Svi vi vrlo dobro znate kako su niskog kvaliteta bili dosadašnji pokušaji obrade čitave istorije KPJ, tzv. priručnici za istoriju SKJ, gde su pojedinci bez dovoljno dokumentacije, bez dovoljnog poznavanja svih perioda, hteli da dadu nešto jedinstveno. Značajni dopunski momenti usloveli su izvesne neravnomernosti u obradi pojedinih delova. To su npr.: a) specifičnosti pojedinih perioda, npr., bitne razlike između legalnog i ilegalnog perioda, b) velike razlike u postojanju raspoložive dokumentacije za pojedine periode, c) razlike u stepenu prethodne obrade pojedinih perioda i pojedinih pitanja, d) pa čak i to da su neka poglavlja bila uglavnom prihvaćena još u prvom pokušaju obrade, te su njihovi autori mogli da ih temeljitije prerade i usavršavaju, dok su drugi autori morali čitavom poslu da pristupe iznova i da oblikuju poglavlja u nešto skraćenom vremenskom roku, itd. Mada je ukazivano na stvari koje su izostale, mi se ne bismo mogli složiti da sve to treba uneti u relativno ograničeni okvir ovog Pregleda. Nesumnjivo je da glavni uvod Pregleda ima nedovoljan obim i da je zato izostala geneza mnogih problema i procesa. Ograničeni prostor pojedinih poglavlja isto tako je znatno uticao na količinu podataka koji su uneseni, a, razume se, i na njihovu obradu. Pogledajmo kako je postignut planirani obim poglavlja. Prva, najšira i najkompletnija verzija legalnoga perioda imala je oko 800 strana i bila je podeljena na 43 poglavlja (to je verzija koju ću

pokušati da dam kao jedan poseban rad). U toku rada ona je bila skraćena na 200, pa onda na 130 strana. Dalje skraćivanje teksta izvršeno je uz pomoć redakcije, bez obzira na moju želju da čitav taj materijal uđe u Pregled. Mnoge činjenice i problemi, prethodno uneseni u Pregled, otpali su iz njega ili je njihov prikaz znatno skraćen, pošto planirani obim knjige nije mogao da bude premašen bez obzira na obilje relativno važnih podataka i problema u legalnom periodu razvitka naše Partije. U tim uslovima moralo je da izostane sve ono što nije imalo bitan značaj za samu istoriju Partije, a prikazi mnogih pojava i procesa da budu svedeni na najmanju meru. Uzmimo, na primer, jedno takvo, navodno sporedno, ali ipak prilično značajno pitanje — postojanje i aktivnost Kluba učitelja i učiteljica komunista. On se pojavljuje samo preko imena časopisa »Učiteljska borba«, na strani 62, mada je to bio jedan značajan organizirani pokret. Jasno je da je to objašnjenje za mnoge propuste koji su pomenuti. Mi zaista nismo mogli da objašnjavamo pojedine stavove, da iznosimo uslovljenost pojedinih procesa, kao što je traženo. Mi smo morali da ograničimo naše izlaganje i razjašnjenja, da damo dopunsku argumentaciju i objašnjenja samo u slučajevima kada su bili u pitanju najbitniji stavovi i neke nove postavke koje su se prilično razlikovale od uobičajenih, na primer, navodno zanemarivanje rada na selu, navodno zanemarivanje ideološke izgradnje, nekakve perspektive za osvajanje vlasti preko opština, parlamentarne iluzije o kojima se govorilo itd. (Takvi dopunski podaci i objašnjenja, pored svega onoga što je moralo da se kaže, još više su skratili ionako ograničeni prostor).

Mnogi diskutanti zaboravljaju da je u pitanju sažeta verzija Pregleda, u kojoj se o legalnom periodu govori samo na 53 stranice (izdanje ćirilicom) i vode diskusiju kao da je u pitanju neki opširan rad, na primer, ona verzija od 800 stranica. Zato se zahteva da se govori o specifičnostima pojedinih Pokrajina i neravnomernostima njihovog društvenog razvitka, o delatnosti članova i mesnih partijskih organizacija, da se prikaže delatnost buržoaskih partija, da se dadu podaci o kulturnom komunističkom pokretu i sl. Praktično je sve to neostvarljivo. Uzmite, na primer, pitanje prikaza aktivnosti Partije. On je zaista dat na nivou centralnog rukovodstva, ali je pri tome dosta rečeno i o delatnosti pokrajinskih rukovodstava, o radu po pokrajinama, u nekim slučajevima čak i o stvaranju lokalnih partijskih organizacija. U njemu se govori o radu na selu, o predizbornim aktivnostima, o ideološkom radu, o postojanju partijskih škola u pojedinim mestima i sl. Zaista se u takvom skraćenom obimu nije moglo govoriti o »Plamenu«, koji je bio obrađen u širim verzijama, kada je na drugoj strani izostala borba revolucionarnih sindikata za njihovo organizaciono proširenje i ujedinjenje sindikalnih saveza, što je za istoriju radničkog pokreta i za istoriju komunističke partije u njenom legalnom periodu razvitka sigurno mnogo bitnija i značajnija stvar. U ilegalnom periodu taj kulturni rad imao je mnogo krupniji značaj i on se u tom periodu nikako nije smeo izostaviti. Podvlačim da diskutujem uglavnom samo o legalnom periodu, jer sam ponajviše obraćao pažnju na primedbe koje se odnose na taj period. Vratimo se na sažimanje teksta. Zar se u takvim okolnostima treba čuditi što su mnoga pitanja za čije su unošenje pledirali diskutanti ot-

pala iz Pregleda ili se pojavljuju u njemu u sasvim malom obimu? Ja ću da iznesem neke konkretne slučajeve, da biste sagledali te teškoće.

Uzmimo jedno od takvih, u Pregledu skeletično datih pitanja, na primer, agrarno pitanje, za čiju opširnu obradu pledira drug Erić. Ja sam se ovim privredno-istorijskim pitanjem i prikazom istorije agrarne reforme kao i njenom analizom relativno opširno bavio u Privrednom razvitku Jugoslavije, u tekstu koji je, uzgred rečeno, izrađen za potrebe autora Pregleda, u tekstu koji je docnije objavljen i kao posebna knjiga u izdanju Visoke škole političkih nauka u Beogradu. Uz to je u najširoj, prvoj verziji legalnog perioda, verziji od 800 strana, postojalo posebno poglavlje od 46 strana posvećeno agrarnom i seljačkom pitanju u periodu pre Kongresa ujedinjenja i stavovima novostvorene partije i pojedinih struja u pokretu prema njima. Kada je sve to skraćeno i u skeletičnom obliku uklopljeno u Pregled, drug Erić traži »detaljni prikaz agrarnih odnosa«, »iznošenje stavova građanskih partija prema agrarnom pitanju« itd. Lako je zahtevati potpuni prikaz socijaldemokratskog nasleđa u ovom pitanju. Nasuprot tome, bilo je stvarno teško odreći se analize sektaške komunističke politike u ovom pitanju. Mnogi su zahtevi zaista nerealni. Postavlja se pitanje stavova građanskih partija u agrarnom pitanju, a mi nismo mogli da damo ni one razlike koje su postojale između stavova Kominterne i stavova prihvaćenih na našem Kongresu, ni razlike između stavova Koraća, tj. ministerijalista, i stavova onih koji su stajali na klasnim pozicijama, ni razlike između stavova naših centrista i naše levice.

Intervencija druga Nedimovića sastoji se u ukazivanju na pojedine sasvim sporedne stvari koje nisu obuhvaćene Pregledom. Svako ko radi na obradi istorijskih izvora mogao bi danima da iznosi konkretne podatke koji su izostali. Drug Nedimović zaboravlja da Pregled predstavlja sintezu u kojoj neki podaci služe samo kao materijal za zaključke, da se prilikom stvaranja sintetičkih pregleda zaobilaze, apstrahuju konkretni podaci, da se prilikom odabiranja podataka koji se navode mora vršiti strogi izbor, da prilikom sužavanja teksta dobar deo spomenutih podataka mora da bude eliminisan. Sve koji su istupali sa predlozima o unošenju takvih podataka pozvao bih da nam ukažu šta treba u Pregledu izbaciti ili sažeti da bi se na to mesto stavio ovaj dopunski materijal.

Tako, na primer, drug Nedimović pominje đačku omladinsku organizaciju u sarajevskoj Trgovačkoj školi, koja zaista nije mogla da nađe mesto u ovom Pregledu. Mada je obradena u jednoj napomeni najšire verzije, ona nije ušla ni u tekst te verzije. Reč je o tajnoj socijalističkoj omladinskoj organizaciji đaka sarajevske Trgovačke akademije, o kojoj govori jedan policijski akt koji pominje da joj je sekretar Rodoljub Čolaković. da se oni sastaju u Radničkom domu, da je pre mesec i po dana, dakle u martu, na njihovom sastanku govorio doktor Zon. Na osnovu pismene izjave Čolakovića od 15. februara 1930. g. vidimo da je on tada bio đak Trgovačke akademije (poziv na dosije). O tome se govori u Zborniku sjećanja, I, br. 56. U prvom stepenu apstrahovanja, kada smo govorili o postojanju i revolucionarnom preobražaju postojećih studentskih i omladinskih organizacija u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, mi smo morali da izostavimo po-

datak o obnovi rada sekcije Socijalističke omladine u Sarajevu, koja je, uzgred rečeno, obnovila rad 23. decembra 1917, a ne u januaru 1918. g. kao što to kaže drug Nedimović, da apstrahujemo podatak o tome da je organizacija Socijalističke omladine imala na kraju 1918. godine nekoliko stotina članova, da je postojala organizacija intelektualnih radnika u Sarajevu koja je bila razjurenjena 1. maja 1919. g. itd. Dalja apstrahovanja svela su to na jednu opštu konstataciju da je revolucionarno vrenje zahvatilo sve slojeve omladine, da se revolucionarni omladinski pokret već u početku bitno razlikovao od obnovljenih socijaldemokratskih organizacija, kao borbeni naraštaj izrastao u revolucionarnom vremenu. Kada procenjujemo značaj podataka o toj omladinskoj grupi, zaista moramo polaziti od toga doba, a ne od kasnije uloge druga Čolakovića u pokretu. Pri tome treba podvući da se čitav tekst nije sveo na jednu opštu konstataciju. Kada smo govorili o tom revolucionarnom omladinskom pokretu, posebno se govorilo o najznačajnijim pojavama, dakle većima, Klubu studenata komunista u Beogradu i Opštezemaljskoj studentskoj konferenciji koja je tu održana. U najširoj verziji teksta istorija SKOJ-a i njegove veze sa Partijom u legalnom periodu bile su obrađene u četiri posebna poglavlja. Sve je to svedeno na nekoliko oskudnih podataka.

Drug Nedimović ukazuje na to da se poslednji brožčani podaci o SKOJ-u daju za april 1920. g. Obrazloženje zašto nisu dati kasniji podaci može se naći u jednom odgovoru Redakcije da je ovo istorija Partije, a ne istorija SKOJ-a. Kad god se postavilo pitanje unošenja ili izostavljanje neke grupe podataka o SKOJ-u, diskusija se vodila na taj način. Čak i podatak koji navodi drug Nedimović da je SKOJ imao krajem decembra 5.000 članova, nije nešto naročito, pošto sam utvrdio da je početkom jula 1920. g. SKOJ već imao 5.500 članova, a ako tome dodamo i rasturene organizacije komunističke omladine u Subotici i Pečuju broj članova se penje na oko 8.000.

Govoreći o 1921. godini, drug Nedimović ukazuje da su veze održavane preko Kluba komunističkih poslanika i zamera nam što nabrajamo samo stvaranje ilegalnih skojevskih organizacija, a ne i stvaranje ilegalnih partijskih organizacija o čemu ima podataka (Sarajevo) ili se pretpostavlja da ih je bilo na osnovu postojanja prvomajskih demonstracija, kao što je slučaj u Đurđenovcu, Zagrebu, Novom Sadu itd. Diskutant pri tome zaboravlja, prvo, da se na strani 80, drugi pasus, izričito govori o tim vezama preko Kluba, da se tu pominje i stvaranje ilegalnog partijskog aparata i postojanje partijskih organizacija i rukovodstava. Zaista se ne mogu poimenice nabrajati sva mesta gde je takve aktivnosti bilo. Drugo, organizovani nastup komunista na opštinskim izborima u Beogradu i 40 opština Slovenije mnogo je značajniji dokaz o obnovi partijske delatnosti od mestimičnih majskih demonstracija. Ako se na strani 82. pominje stvaranje ilegalnih omladinskih organizacija i grupa u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, rudarskim revirima Zagorja i u Sarajevu, to je dato ne samo kao paralela uz citirane podatke o stvaranju ilegalnih organizacija partije (»naporedo sa prvim koracima u izgrađivanju ilegalnih organizacija partije, izgrađivao se i SKOJ«) dakle o izgrađivanju ilegalnih organizacija Partije je govoreno, ali na jed-

nom mnogo višem stupnju apstrakcije nego li o drugim stvarima, već i zato što je bilo potrebno osvrnuti se na obnovu SKOJ-a, a uz to su u pitanju autentični izvorni podaci uzeti iz izveštaja podnesenog III kongresu KIM-a.

Diskutanti koji su govorili o pojedinim sitnim konkretnim propustima često su bili toliko okupirani njima da nisu u dovoljnoj meri istakli one bitne procese i pojave koje su bile eliminisane iz Pregleda, kao što je to bio slučaj, na primer, u legalnom pokretu u Hrvatskoj i Sloveniji, sa procesom ujedinjenja pojedinih sindikalnih saveza koji su tretirani kao pitanja čisto sindikalne istorije, mada predstavljaju bitne procese u razvitku čitavog revolucionarnog radničkog pokreta.

Drug Šarac zamera što navodimo samo neka lica iz rukovodstva, a ne dajemo čitave njihove sastave. Pregledajmo u kom se obimu daju ta rukovodstva. Na str. 47. navode se poimenično 10 članova Centralnog partijskog veća, izabranog na Kongresu ujedinjenja, a na str. 64. govori se o Centralnom partijskom veću izabranom na Vukovarskom kongresu i navodi 12 lica. U oba slučaja daje se na kraju spiska »i drugi«. Podvlačimo da je izbor vršen po kriteriju tadašnje važnosti, a ne po kasnijem držanju pojedinaca. Tako, na primer, između ostalih ušli su Živko Topalović, Jova Jakšić, Vlada Marković i dr. U potpunijoj verziji objavljeni su u posebnoj prilogu ne samo celi sastavi svih centralnih partijskih i sindikalnih rukovodstava i njihove promene već i sastavi pokrajinskih rukovodstava. Kakvog smisla ima u jednom Pregledu namenjenom široj publici objavljivanje njihovog potpunog sastava, kada među njima nalazimo i neke sporedne ličnosti, na primer, Negoslava Ilića i sl? Zar svako navođenje ovakvih lica mora da bude potpuno i kakva je potreba za navođenjem svih njihovih imena? U pitanju su vrlo brojna tela. U Pregledu se već nalaze mnogobrojna lica. Samo u Pregledu legalnog perioda na 53 strane teksta spominje se 35 različitih lica, od kojih i mnogi i više puta. Od toga su šestorica Bosanci: Ivan Matuzović, Jovo Jakšić, Mitar Trifunović, Đuro Đaković, Gojko Vuković i Alija Alijagić. Zar to nije dovoljno, zar bismo morali da povećamo njihov broj?

Drug Šarac zamera da se u obradi legalnog perioda govori o socijaldemokratskom nasleđu kao trajnijem činiocu, pozivajući se na str. 48, 64, 68. i 69. Pri tome on zaboravlja da je takvo nasleđe stvarno postojalo. Zar neprihvatanje komunističke orijentacije i programa od strane centrumaša, vraćanje na platformu Kongresa ujedinjenja, odbacivanje 21 uslova III internacionale, nisu manifestacije toga nasleđa? Zar neshvatanje agrarnog i nacionalnog pitanja koje se proteže kroz čitav legalni period i dalje, nije nasleđeno iz prethodnog perioda? Zar funkcionerski kadar starih socijaldemokratskih partija, koji je nosilac desnih tendencija, nije to nasleđe? Napominjem da se nikada nisam slagao sa šablonskim osudama starog socijaldemokratskog pokreta, a specijalno sa takvim stavovima u odnosu na Srpsku socijaldemokratsku partiju, a delimično i u odnosu na Socijaldemokratsku partiju Bosne i Hercegovine. Pa ipak, onde gde to nasleđe postoji, ono se ne može negirati. Tako, na primer, drug Šarac osporava stav na strani 48. koji

doslovno glasi: »Isto tako Kongres je pokazao potpuno nerazumevanje nacionalnog pitanja, jednog od osnovnih pitanja proleterske revolucije u mnogonacionalnoj jugoslovenskoj državi, koja se od samog početka izgrađivala na osnovu nacionalnog ugnjetavanja. Opterećene socijaldemokratskim shvatanjima nacionalnog pitanja, ni reformističke, ni revolucionarno orijentisane snage u ujedinjenoj Partiji, nisu u pokretima ugnjetenih jugoslovenskih nacija videle prirodnog i moćnog saveznika radničke klase. Naprotiv, stav o jednom narodu i »jednoj nacionalnoj državi«, koji je došao do izražaja na Kongresu ujedinjenja« — a koji se nalazi u dokumentima socijaldemokratskih partija još ranije, na primer, u proklamaciji Srpske socijaldemokratske partije objavljenoj u decembru 1918. godine »vodio je i izolovanju radničke klase od pokreta nacionalno ugnjetavanih masa«. Pogledajmo osporavani stav na strani 64. »Opterećeno socijaldemokratskim nasleđem, rukovodstvo Partije nije imalo jasnu perspektivu revolucije u Jugoslaviji, nije umelo da pokret radničke klase slije sa pokretom radnog seljaštva i ugnjetenih nacija«. Ili osporavani stav na strani 68/69: »Međutim, Partija se ni tada nije u potpunosti oslobodila socijaldemokratskog nasleđa. O tome svedoče mnogi nedostaci pa i pogrešni idejno-politički i organizacioni stavovi u dokumentima samog Kongresa. Na Kongresu je došlo do izražaja potpuno neshvatanje tako značajnog i u to vreme toliko aktuelnog pitanja u zemlji, kao što je bilo nacionalno pitanje. Izjašnjavajući se za »nacionalno jedinstvo«, Kongres se faktički ogradio od ovakvih akcija i pokreta nacionalno potlačenih masa«. Dakle, u pitanju je baš takvo stvarno postojeće socijaldemokratsko nasleđe.

Zadržimo se detaljnije na istorijskom mestu i ulozi socijalne demokratije. Po drugu Redžiću u Pregledu provejava tradicionalni stav po tom pitanju. Pri tome on zaboravlja da to više nije generalizirani stav, da se vidno ističe i pozitivno nasleđe, da je time razbijeno takvo tradicionalno shvatanje socijaldemokratskog pokreta. Lično sam vodio dugu borbu za afirmisanje tog pozitivnog nasleđa. To sam činio u svojim redovima gde sam tretirao Dragovića, Tucovića i Dušana Popovića kao osnovopolagače Komunističke partije Jugoslavije, to činim i u toku brojnih diskusija. To se odvijalo i u toku unutrašnjih borbi na liniji autor-redakcija, gde su mi ponekad zamerali što stalno ističem Srpsku socijaldemokratsku partiju, zastupam njene stavove i podvlačim njen levičarski karakter. Ta borba dovela je da se neke tradicionalne osude izostave, ali su jednovremeno izostali i stavovi o kojima nije postignuta saglasnost, koji će se razjasniti u posebnim radovima. Dakle, autor nije potpuno autonoman pa su zato primedbe diskutantata upućene ne samo autorima, već donekle i redakciji. Baš zato što se ovo pozitivno nasleđe prilično zanemaruje i što se nedovoljno ističe značaj socijaldemokratskog perioda u razvitku radničkog pokreta, nikako se ne bih mogao složiti sa drugom Erićem koji se solidarisao sa eliminisanjem istorijskog razvitka pojedinih socijaldemokratskih pokreta.

U toku diskusije pojavila se jedna tendencija tretiranja našeg radničkog pokreta kao nekog u osnovi nesamostalnog pokreta. Drug Đurđev govori da je on samo deo evropskog radničkog pokreta i podvlači da je to pokret bez sopstvenih iskustava. Po njemu, iskustva imaju samo

boljševici 1917. i 1918. godine. Drugarica Đurić vidi u našim strujanjima samo odraz međunarodnih strujanja. Čak se govori da je i naziv KPJ uzet na inicijativu boljševika, mada promena toga naziva prethodi II Kongresu Kominterne, prethodi i samom Vukovarskom kongresu, jer se on pojavljuje u štampi vrlo rano, već krajem 1919. godine itd. Mislim da se u ovim tvrdnjama ispušta iz vida sva specifičnost i originalnost našeg radničkog pokreta, a specijalno stvaralački prilaz nekim pitanjima koja se u njemu javljaju. Ova se specifičnost i originalnost našeg radničkog pokreta između ostalog vidi u izgradnji klasne borbene partije u Srbiji i Bosni i Hercegovini, u retko revolucionarnoj orijentaciji ovih pokreta u međunarodnim razmerama, pored boljševika, tesnih socijalista u Bugarskoj i nekih opozicionih grupa u drugim socijaldemokratskim partijama, u odnosu između Partije i sindikata koji je izgrađen na sopstvenim iskustvima, na jedan originalan način, u borbi sa grupom Milorada Popovića okupljenom oko »Novoga vremena« — dakle, na sopstvenim iskustvima. Ta izgradnja klasno borbene partije je donekle paralelna sa izgradnjom boljševičke partije. Mada srpska socijaldemokratija prihvata u nekim slučajevima slična rešenja, ona ipak izostaje iza boljševičke partije koja je bila najdoslednije izgrađivana revolucionarna partija. U stavu prema ratu srpska socijaldemokratija prednjači u međunarodnim razmerama i ima svoja sopstvena iskustva (na primer, njeno držanje u balkanskom ratu). Pre toga je Italijanska socijalistička partija krahirala na istom pitanju, jer nije zauzela ispravan stav prema italijansko-turskom ratu, uprkos odlukama međunarodnih socijalističkih kongresa itd. Treba uzeti u obzir i politiku balkanske socijalističke federacije. Ta originalnost postoji i u posleratnom periodu, u legalnom periodu istorije SKJ. Ona se manifestuje u pitanju nepostojanja parlamentarnih iluzija, u stavovima prema opštinskim izborima, u pitanju ideološke izgradnje, u velikom broju partijskih škola i obilnom izdavanju teorijske i političke literature, u pitanju rada na selu. U mnogim pitanjima, npr., u agrarnom pitanju, ona je imala drugi karakter, različit od onoga što su ti međunarodni forumi propisivali.

Drug Šarac polazi od konstatacije date na str 46. da je »Praktični akcioni program«, usvojen na kongresu, bio isključivo »orijentisan na dugoročnu borbu u kapitalističkom sistemu«, da nije »podsticao na revolucionarnu borbu za njihovo ostvarenje«, da je isticao »zahteve koji nisu prelazili okvire programa neke opozicione građanske stranke«, tj. od formulacija koje se nalaze u Pregledu. Zatim prelazi na str 47. i istrže iz teksta konstataciju da je Kongres »zadao smrtni udarac pristalicama klasne saradnje« i osporava njenu tačnost baš na osnovu prihvatanja ovog akcionog programa. Pri tome on zaboravlja da su pristalice klasne saradnje tada bili ministerijalisti koji su bili van pokreta, a ne centristi koji su bili u pokretu, pošto su i levica i centristi tada stajali na pozicijama klasne borbe, mada su se razlikovali u pitanju ocene revolucionarne perspektive, u pitanju orijentacije na neposredne revolucionarne pripreme, odnosno u pitanju partijske strategije i taktike u datoj situaciji. Dakle, pitanje da li je tada nanesen smrtni udarac pristalicama klasne saradnje, neovisno je od pitanja da li je tada prihvaćen revolucionarni ili reformistički akcioni program, jer oni koji su bili za klasnu

saradnju sada se nalaze van pokreta. Ostavimo za momenat na stranu to što su centrismi kasnije prešli na pozicije reformista, što Živko Topalović i ministerijalisti kasnije saraduju. Mi govorimo o onome dobu, o onim njihovim stavovima, o stavovima na Kongresu ujedinjenja. Tada su pristalice klasne saradnje bile van okvira Kongresa ujedinjenja, van okvira ujedinjenja i van pokreta. Mi se nećemo zadržavati na sporednim podacima, na primer, na tome da je grupa vojvođanskih ministerijalista pod pritiskom masa, pod pritiskom specijalne situacije izazvane mađarskom revolucijom, uprkos svojim shvatanjima, uprkos svojoj orijentaciji prihvatila učešće na Kongresu ujedinjenja. Bitno je nešto drugo. To je pitanje razlike u taktici unutar pokreta. Ali ta razlika u taktici tada ne znači da ti ljudi prihvataju stav klasne saradnje, jer je Kongres ujedinjenja bio ostvaren baš na toj bazi odbacivanja klasne saradnje, odbacivanja ministerijalista. Ako su postojale grupe koje su lavirale i prihvatile to odbacivanje, a docnije se odrekle toga stava, to ne može da bude odlučujuće, jer je stvaranje ujedinjene revolucionarne, klasne radničke partije bilo okupljanje svih onih elemenata koji su stajali na klasnom stanovištu, odbacivanje svih onih koji su bili pristalice klasne saradnje, tj. ministerijalista po terminologiji onog vremena. Smrtna udarac nanesen je pristalicama ministerijalista time što se radnički pokret ujedinio na klasnoj borbenoj osnovi uprkos njihovom otporu, time što je stvorena jedinstvena revolucionarna partija, time što je u trećem delu programa Partije u podlozi ujedinjenja prihvaćena u osnovi revolucionarna orijentacija pokreta. Da bi se video pravi smisao ove konstatacije, citiramo pasus sa strane 47: »Kongres ujedinjenja je bio prelomni momenat u istoriji jugoslovenskog klasnog radničkog pokreta, jer je na njemu stvorena jedinstvena revolucionarna radnička partija. Kongres je zadao smrtni udarac pristalicama klasne saradnje i prihvatio u osnovi revolucionarnu orijentaciju radničkog pokreta«. Najzad, takav udarac nanesen je time što su tada ministerijalisti izgubili podršku radničke klase u celoj zemlji sem u Sloveniji, za koju smo izričito rekli da u tom momentu nije obuhvaćena procesom ujedinjenja radničkog pokreta. To se, na primer, vidi iz činjenice da su na opštinskim izborima u proleće 1920. godine ministerijalisti dobili u Zagrebu samo 284 glasa prema 7.000 glasova datih za komuniste. Dakle, Korać i Bukšeg ostaju, kako to podvlači diskutant, ali su oni izgubili podršku radničke klase u periodu posle Kongresa ujedinjenja. Što se čitava ta situacija kasnije menja, što nastaje period terora, što nastaju problemi vezani sa kontraofanzivom buržoazije, sa generalnim štrajkom železničara, sa centrumašima, što se taj odnos menja na parlamentarnim izborima — sve to ne sme da dovede do toga da izgubimo iz vida ono što je bitno, ono što se desilo u aprilu 1919. godine. Zato smo i prihvatili formulu o smrtnom udarcu nanetom pristalicama klasne saradnje, formulu koja je nastala prilikom skraćivanja teksta i došla na mesto detaljnije analize odnosa snaga u novim uslovima, koja postoji u svim ostalim, u svim širim verzijama. Na sličan način se osporava tvrdnja, izneta na strani 68, da je na Vukovarskom kongresu postignuta rešavajuća pobeda nad reformističkim strujama u jugoslovenskom radničkom pokretu. Pri tome se gubi iz vida istorijska prekretnica koja

je tada nastala. Na Vukovarskom kongresu ne samo da je revolucionarna partija dobila adekvatan program i statut čije prihvatanje predstavlja pobjedu revolucionarne orijentacije, već je i novo Centralno partijsko veće bilo definitivno očišćeno od deklariranih, reformističkih elemenata i obuhvatilo samo pripadnike komunističkog krila. Pri tome ne treba zaboraviti ni to da je za to novo rukovodstvo glasalo preko 79% delegata, tj. 242 od 305 delegata (apsolutne cifre date su u Pregledu). Najzad, zašto se tvrdnja o rešavajućoj pobjedi osporava, kad je ona data sa rezervom, sa istovremenim ukazivanjem na zaostalo socijaldemokratsko nasleđe (vidi str 68. dole)? Značaj Vukovarskog kongresa je, pre svega, u donošenju programa koji je značio pobjedu revolucionarne orijentacije Partije. Bilo je to ujedno i velika pobjeda nad reformističkim strujama u jugoslovenskom radničkom pokretu, o čemu svedoči rezultat glasanja. Međutim, stoji da se partija ni tada nije u potpunosti oslobodila socijaldemokratskog nasleđa. O tome svedoče mnogi njeni nedosledni i pogrešni idejni, politički i organizacioni stavovi. Mi govorimo o rešavajućoj pobjedi pošto je ova pobjeda stvarno bila rešavajuća u ovom istorijskom trenutku. To je jedna istorijska prekretnica. S druge strane, mi to dajemo sa rezervama, ukazujemo na to da se nije radilo o definitivnom likvidiranju reformizma u Partiji, već da je to socijaldemokratsko nasleđe, da su te reformističke tendencije i dalje prisutne u Partiji. Znači, ne samo da smo ispravno postavili pitanje ocene te istorijske prekretnice, nego smo je dali i uz potrebne rezerve da ne bi ljudi mislili da se tada Partija potpuno očistila od reformista.

Drug Redžić smatra da su u Pregledu jednostrano osvetljene okolnosti pod kojima je donesen Vidovdanski ustav. Ja se sa tim ne bih mogao složiti i to iz sledećih razloga: Prvo zato što se u tom delu govori da su se komunisti izjašnjavali za sovjetsku republiku, ali da su se u diskusiji o Ustavu borili za što liberalnije i demokratskije rešenje pojedinih pitanja u sklopu tadašnjeg buržoaskog poretka. Drugo, zato što je rečeno da je 196 poslanika glasalo protiv ili je bilo odsutno i zato što se pominje i bojkot poslanika Hrvatske republičke seljačke stranke, i napuštanje sednica od strane komunističkih poslanika u znak protesta. Dakle, čitavo pitanje nije jednostavno svedeno na pitanje kupovine poslanika Jugoslovenske muslimanske organizacije. Pogledajmo da li u tim uslovima kupovanje glasova Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je raspolagala sa 24 glasa, i Džemijeta, koji je imao 8 glasova, o čemu ne govorimo, ima odlučujući značaj. To zaista ne podleže nikakvoj sumnji, jer zbir ove dve grupe (32) je veći nego li ona politička većina kojom je Ustav izglasan, bez obzira na to kolika je bila formalna većina koja se računa u odnosu na prisutne poslanike. Kupovina glasova JMO nije samo tradicionalna tvrdnja, već počiva na konkretnoj dokumentaciji, na dokumentima Radikalne stranke. Uz to ona ima ogromno političko i istorijsko značenje, jer je vezana za jedno od centralnih pitanja naše privredne i političke istorije, za pitanje plaćanja odštete za beglučke i agalučke zemlje koje su oduzete agrarnom reformom. Drug Redžić kaže da su tada možda kupljeni i slovenački glasovi. Ova tvrdnja je obična pretpostavka, ona ne bazira na konkretnoj izvornoj

dokumentaciji kao prethodna. Slovenačka buržoazija bila je tesno povezana sa vladajućom velikosrpskom buržoazijom već duže vreme. (učešće Slovenaca u vladi itd.). Mada je ova veza nesumnjivo počivala na uzajamnim ustupcima, ona nije imala isti karakter kao odnos Radikala i Jugoslovenske muslimanske organizacije u ovoj situaciji, odnos na relaciji: ucena — kupovina glasova, jer se tako pitanje postavljalo. Mada drug Redžić donošenje Vidovdanskog ustava posmatra prvenstveno sa stanovišta učvršćivanja klasne vladavine buržoazije, smatramo da se ovakva klasna interpretacija buržoaske politike prvenstveno ima koristiti i staviti u prvi plan u vezi sa donošenjem samo Obznane, kao što smo to i učinili na strani 76. Obznana je bila logičan nastavak svih dotadašnjih napora koje je vladajuća klasa uložila u borbi protiv revolucionarnog radničkog pokreta. Ona je bila odgovor buržoazije na veliki brojčani porast Partije, na njeno organizaciono i političko jačanje, na veliko nezadovoljstvo radnog naroda tadašnjim stanjem i državnim politikom. Obznana je bila i rezultat učvršćivanja pozicija buržoazije, i njenog državnog aparata, a isto tako i međunarodne stabilizacije države. Na ovakav korak buržoazija je bila ohrabrena opadanjem revolucionarnog pokreta u Evropi, iskustvom protivrevolucionarne politike buržoazije u nekim evropskim državama i aktivnošću centrumaša koji su svojom cepačkom politikom slabili radnički pokret. Mi zaista ne možemo da komentarišemo svaki potez buržoazije na isti stereotipan način. Zato smo samo donošenje Vidovdanskog ustava vezali za konstataciju da su njime ozakonjeni monarhija i centralističko uređenje i osigurana hegemonija velikosrpske buržoazije. Mada je sve to učinjeno radi odbrane interesa buržoazije, mi se ne možemo uvek koristiti jednim te istim komentatom, već moramo da nademo ono što je za jedan period najtipičnije, što se mora staviti u prvi plan. Kada je bila u pitanju Obznana, mi smo stavili u prvi plan klasni interes buržoazije. Kada je bio u pitanju Vidovdanski ustav, stavili smo u prvi plan ozakonjenje velikosrpske hegemonije i monarhije i centralističko uređenje. Pitanje stava srpske socijaldemokratske partije prema ratu nije vezano samo za primenu rezolucija međunarodnih socijalističkih kongresa, kako to smatra drug Babić. U pitanju je kapitalistički i imperijalistički karakter toga rata. Činjenica da je Srbija bila napadnuta ne može da izmeni karakter prvog svetskog rata koji se, uzet u celini, vodi u interesu i za ciljeve dve antagonističke imperijalističke grupe, koji ima imperijalistički karakter. Interes radnog naroda ne može se poklopiti sa interesom ni jedne kapitalističke grupe, bez obzira na to da li je u pitanju sopstvena ili tuđa buržoazija. Ako pridemo ovome pitanju na drugi način, sa stanovišta nacionalne odbrane ili nacionalnog oslobođenja, ne samo da ćemo preći na nacionalšovinističke pozicije sopstvene buržoazije, već ćemo angažovati radničku klasu mnogih zemalja u borbi za kapitalističke i imperijalističke interese. Ako ovome pitanju prilazimo sa stanovišta odbrane Srbije, Belgije, Alzasa, itd. ili sa stanovišta nacionalnog oslobođenja Srba ili Italijana u Austro-Ugarskoj, mi ćemo malo po malo naći opravdanje za ceo imperijalistički rat koji se i vodi pod tim parolama. Proleterski internacionalizam i doslednost sastoje se u suprotstavljanju svakom kapitalističkom i imperijalističkom ratu, po-

što u takvim ratovima na obema stranama učestvuje i gine radnička klasa i to za kapitalističke ciljeve. Narodnooslobodilačka borba u II svetskom ratu vodila se jednovremeno i protiv fašizma i za odbranu Sovjetskog Saveza, pa čak i pre nemačkog napada na njega. Zato je ona od samog početka imala revolucionaran karakter, zato se ona ne može izjednačiti sa učešćem u prvom svetskom imperijalističkom ratu. Dok ovakva borba nosi izrazito revolucionarni karakter, učešće u prvom svetskom ratu može se posmatrati samo kao učešće u imperijalističkom ratu. Izjednačavati učešće jugoslovenskih naroda u I i II svetskom ratu istorijski je nepravilno, pošto se ne vodi računa o kvalitetno novim pojavama, borbi protiv fašizma i postojanju socijalističke zemlje koju on ugrožava. Uostalom, smatram da se diskusija o ovom pitanju može privremeno odložiti, pošto ću u novembru ove godine održati u Beogradu na simpoziju Dimitrija Tucovića referat: »Srpska socijaldemokratska partija i rat« pa možemo da produžimo diskusiju.

